

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

Թորոսյան Մելինե Գագիկի

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թ.00.06 - «Մշակութաբանություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝

պ.գ.թ., դոցենտ Ն. Մ. Մարգարյան

ԵՐԵՎԱՆ-2016

Բովանդակություն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ.....	21
1.1 Ընկալման դիսկուրսիվ բնույթը.....	21
1.2 Գիտելիքի հանրայնացման եղանակները և միջոցները /փոխանցման մեխանիզմներ/.....	32
1.3 Ընկալման հաբիթուալ բնույթը և գիտելիքի վերարտադրությունը.....	38
ԳԼՈՒԽ 2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌՈՒՄՆԵՐԸ.....	47
2.1 Մշակույթի սահմանները	47
2.2 Մշակույթին վերագրվող գործառույթները	64
2.3 Արդի մի շարք հիմնախնդիրների և մշակույթի փոխառնչությունները	76
ԳԼՈՒԽ 3. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՁԵՎԱՎՈՐՈՂ ՖՈՐՄԱԼ ԵՎ ՈՉ ՖՈՐՄԱԼ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ	82
3.1 Ֆորմալ և ոչ ֆորմալ գործոնների՝ խորհրդային և հետխորհրդային բնութագիրը	82
3.2 Մշակույթի հանրային ընկալումներ ձևավորող ֆորմալ գործոնները.....	90
3.3 Մշակույթի հանրային ընկալումներ ձևավորող ոչ ֆորմալ գործոնները.....	121
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	132
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ.....	132
Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ	148
Հապավումներ.....	i
Աշխատանքում օգտագործված դիագրամներ և աղյուսակներ	i
Աշխատանքում օգտագործված հասկացություններ	viii
Ուսումնասիրված բնակավայրերի ցանկ	ix
Որակական հետազոտություններում ներգրավված փորձագետներ.....	x

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն ատենախոսական աշխատանքը նվիրված է արդի Հայաստանում մշակույթի՝ հանրային ընկալումների ուսումնասիրությանը: Ընկալումները պայմանավորում են մեր վերաբերմունքն ու մոտեցումները մեզ շրջապատող տարբեր երևույթների նկատմամբ, դրանք որոշակի ազդեցություն են ունենում մեր գործողությունների և վարքի վրա: Դ.Կլոֆն ու Մ. Փարկը ընկալումը ձևակերպում են իբրև «ներքին գործընթաց, որի օգնությամբ ընտրվում, կազմակերպվում և մեկնաբանվում է արտաքին աշխարհից ստացված տեղեկատվությունը» [216:26]: Աշխատանքի հիմքում ընկած է այն կանխադրույթը, որ այնպիսի մի կարևոր ֆենոմենի հետ կապված ընկալումները, ինչպիսին է մշակույթը, ուղղորդում են միջավայրի տարբեր երևույթների նկատմամբ մեր մոտեցումներն ու գործողությունները: Ուստի, աշխատանքի կարևոր խնդիրներից են՝ պարզել, թե ինչպես է ընկալվում մշակույթը, ինչ եղանակով են մշակույթի հետ կապված ընկալումները վերարտադրվում հանրային և անհատական պրակտիկաներում, և ինչպես են մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքներն ազդում մեր վարքի և գործունեության վրա:

Ընկալումները նույնպես սոցիալ-մշակութային ֆենոմեններ են և ձևավորվում են որոշակի պատմական պայմաններում, որոշակի գործոնների և հանգամանքների ազդեցությամբ, որոնք ուղղորդում են արտաքին աշխարհի ազդակների ընտրությունը, կազմակերպումը և մեկնաբանումը: Սույն ատենախոսական աշխատանքի կարևորագույն խնդիրներից մյուսը մշակույթի ընկալումներ ձևավորող գործոնների և հանգամանքների ուսումնասիրությունն է:

Ատենախոսական աշխատանքում առաջադրված նպատակադրումը կարող է ծառայել որոշակի կիրառական նպատակի, ի մասնավորի՝ գոյություն ունեցող մշակութային ընկալումները փոխելուն կամ հարստացնելուն: Պետք է ասել, որ դրա անհրաժեշտությունն այսօր հույժ արդի է, քանի որ այն ուղղակիորեն կապվում է Հայաստանի այժմեան բազմաթիվ հիմնախնդիրների հետ: Իրողությունն այն է, որ

¹Աշխատանքի վերլուծական մասում հանդիպող «մշակույթ», «մշակութային» տերմինները ներկայացվում են՝ ըստ դրանց վերաբերյալ հարցվողների ընկալումների, այլ ոչ թե ըստ որոշակի գիտական սահմանումների:

գոյություն ունեցող հիմնախնդիրները սովորաբար դիտվում են մշակութային առնչություններից դուրս, այնինչ, գրեթե առանց բացառության, դրանք շատ ուղղակիորեն աղերսվում են մշակութային տարբեր ֆենոմենների² (արժեքներ, ավանդույթներ, կարծրատիպեր, նորմեր և այլն) հետ:

Թեմայի արդիականությունը կայանում է նրանում, որ հայագիտության ասպարեզում մշակույթը՝ ընկալման հարթությունում քննելն ատենախոսական ուսումնասիրության տեսանկյունից առաջին փորձն է: Հարկ է նաև նշել, որ առհասարակ, մշակութային հետազոտություններում նման մոտեցումը հազվադեպ հանդիպող երևույթ է: Մեզ հայտնի ուսումնասիրողներից մշակույթի և ընկալման փոխառնչությանն ուղղակիորեն անդրադարձել է միայն ֆրանսիացի սոցիոլոգ և մարդաբան Պիեռ Բուրդյեն, ով քննության է առել, գլխավորապես, եվրոպական հանրության տարբեր խավերի գեղագիտական ընկալումները [173: 431-453]:

Ատենախոսական աշխատանքում նաև առաջին անգամ է փորձ արվում ուսումնասիրել մշակույթի և վերջինիս հետ ավանդաբար չկապվող սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական, հոգեբանական, ժողովրդագրական և այլ ֆենոմենների առնչությունները: Սովորաբար, այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են, օրինակ, քաղաքական ընտրությունների որակի բարձրացումը, կոռուպցիան, գործազրկությունը, սրտանոթային հիվանդությունները և այլն, հանրային և նեղ մասնագիտական անդրադարձներում, փոքրաթիվ բացառություններով, դիտարկվում են որպես քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական, առողջապահական հիմնախնդիրներ: Այնինչ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է ազգագրագետ Ա. Թադևոսյանը՝ «այն, որ առանց մշակութային գործոնի հաշվառման քաղաքական և տնտեսական գերակայություններով առաջնորդվելը չի բերելու հաջողության, արդեն, որպես գիտականորեն հիմնավորվող ակնհայտ փաստարկ, գնալով ավելի ու ավելի լայն տարածում է ստանում եվրոպական միջավայրում...» [37: 4]:

Հայաստանում, ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական ինստիտուտների մակարդակում, այլև հանրային հարաբերություններում և առօրեականության մեջ շարունակ

²Ֆենոմեն բառն այստեղ օգտագործվում է իբրև մշակույթի համատեքստում օգտագործվող առանցքային հասկացությունների բնութագրիչ, որոնք տարբերվում են քաղաքականության, տնտեսության և այլ ոլորտներում օգտագործվող դրանց բնորոշ հասկացություններից:

ծագում և քննարկվում են խնդիրներ, որոնց մեկնաբանումը, կարծես, կրկնօրինակում է պաշտոնական մեկնաբանությունը: Այդ խնդիրները մեծ մասամբ մնում են անլուծելի և չհաղթահարված: Նշված միտումը, կարելի է ասել, գլխավորապես կապված է անցյալի ամբողջատիրական կառավարման համակարգի հետ, երբ իշխանական կառույցներում էր որոշվում ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական ինստիտուտների հետ քաղաքացիների հարաբերվելու սկզբունքներն ու եղանակները, այլև, որոշ դեպքերում նաև նրանց կենցաղի կազմակերպման նորմերը: Բայց, արդեն ավելի քան 20 տարի է, ինչ իրավական տարբեր փաստաթղթերի մակարդակում հայաստանյան հանրությունը հրաժարվել է կառավարման ամբողջատիրական սկզբունքներից և հայտարարել է հանրային կյանքի սուվերենության, ինչպես նաև քաղաքական ինստիտուտների վերաբերյալ հանրային կարծիքի գերակայության առաջնահերթության մասին³: Այսինքն, ոչ միայն հանրային, այլև քաղաքական հարաբերություններում կարևորություն է տրվում հանրային կարծիքի, ընկալումների, պատկերացումների հաշվառմանը: Այս առումով, հետևաբար, կարևորություն են ստանում հանրային ընկալումներում մշակույթին վերագրվող նշանակությունը և գործառույթները:

Վերոհիշյալ տեսանկյունից սույն ատենախոսական աշխատանքը կարող է ունենալ որոշակի կիրառական նշանակություն և անհրաժեշտության դեպքում նպաստել հայաստանյան հանրության շրջանում մշակույթի մասին գոյություն ունեցող ոչ կառուցողական պատկերացումները և ընկալումները փոփոխելու վերաբերյալ քննարկումներ ծավալելուն, դրանց հասնելու մեխանիզմներ և միջոցներ մշակելուն: Նշվածն, ի վերջո, կարող է հանգեցնել հանրային կյանքի տարբեր ոլորտներում որակական բարեփոխումների:

Աշխատանքի շրջանակներում կատարված հետազոտությունների արդյունքում հավաքվել են բավականին ծավալուն և բազմակողմանի ազգագրական, փաստաթղթային նյութեր, որոնք կարող են օգտագործվել ինչպես զուտ մշակութային, այնպես էլ՝ հումանիտար ու սոցիալական համապարփակ խնդիրներին վերաբերող ամենատարբեր հետազոտություններում: Ատենախոսական աշխատանքում նաև, փորձ

³Տես՝ ՀՀ Անկախության հռչակագիրը (1990թ., օգոստոսի 23), և ՀՀ Սահմանադրությունը (1995թ.):

է արվել համատեղելու ազգագրական, սոցիոլոգիական, տեքստաբանական վերլուծությունների տարբեր մոտեցումները:

Աշխատանքը վերնագրված է «Մշակույթի հանրային ընկալումներն արդի Հայաստանում», որտեղ կիրառված «արդի» բառը հոմանիշն է այժմյան, ներկայիս [3: 128], ժամանակակից [93: 94] բառերին: «Արդի» ասելով աշխատանքում նկատի ունենք հետխորհրդային ժամանակաշրջանը:

Աշխատանքի տեսական շարադրանքի համար առանձնակի նշակություն են ունեցել հետևյալ աշխատությունները:

Պ. Բուրդյեի՝ «Социология политики»⁴ («Քաղաքականության սոցիոլոգիա») աշխատանքը, որտեղ հեղինակի կողմից դիտարկվում է քաղաքականության դաշտը և դրա դիսպոզիցիաները, տրվում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքի հայեցակարգը և սոցիալական տարածության կառուցումը: Հեղինակն անդրադառնում է սոցիալական տարբեր դասերի ծագումնաբանությանը և սոցիալական պատկերացումների ձևավորմանը («Социальное пространство и генезис «классов»»⁵): «Հասարակական կարծիք գոյություն չունի» հողվածում Բուրդյեն քննադատում է հասարակական կարծիքի ուսումնասիրման մոտեցումները: Նա նշում է, որ բոլորը չէ, որ ունեն կարծիք և բոլոր կարծիքները չէ, որ կարևոր են: Հասարակական կարծիքը գոյություն չունի այն ձևով, ինչ ձևով, որ այն ներկայացնում են: Մի կողմից կան կարծիք ձևավորողներ, մոբիլիզացնողներ և ճնշող խմբեր, իսկ մյուս կողմից՝ նախատրամադրվածություններ, որոնք կարծիք չեն («Общественное мнение не существует»⁶):

«Практический смысл»⁷ («Պրակտիկ իմաստը») աշխատանքի մեջ Պ. Բուրդյեն անդրադառնում է պրակտիկաների ձևավորմանը՝ նշելով, որ պրակտիկան այն է, ինչը սոցիալական ազենտը⁸ ինքն է ստեղծում կամ ինչին հանդիպում է սոցիալական աշխարհում:

⁴Бурдьё П., Социология политики. М.: Изд. «Socio-Logos», 1993, 336 с.

⁵Бурдьё П., Социальное пространство и генезис «классов». В кн: Социология социального пространства, Санкт-Петербург: Изд. «Алетейя», с. 49-64.

⁶Бурдьё П., Общественное мнение не существует. В кн: Социология политики, М.: Изд. «Socio-Logos», 1993, с. 159-177.

⁷Бурдьё П., Практический смысл. Санкт-Петербург: Изд. «Алетейя», 2001, 562 с.

⁸Ազենտ հասկացությանը կանդրադառնանք աշխատանքի համապատասխան բաժնում:

«Structures, Habitus, Practices»⁹) («Կառուցվածք, հաբիթուս, պրակտիկա») աշխատության մեջ Բուրդյեն զարգացնում է հաբիթուս տերմինի նշանակությունը, որի միջոցով ցույց է տալիս, թե որոնք են այն նախահակումները, որոնք, չենթադրելով գիտակցական նպատակադրում, նպաստում են ընկալման ձևավորմանը¹⁰: Նա, այնուհետև անդրադառնում է այն բանին, որ հաբիթուսը պայմանավորում է անցյալի փորձի ակտիվ ներկայությունը, որը (գոյություն ունենալով յուրաքանչյուր օրգանիզմում ընկալման համակարգի, մտքերի և գործողությունների ձևով) ժամանակի ընթացքում ավելի ապահով կերպով է երաշխավորում պրակտիկաների «ճշտությունը» և նրանց կայունությունը, քան ֆորմալ իրավունքն ու բաց ձևով արտահայտված նորմերը: Ներմուծելով «դաշտ» տերմինը՝ Բուրդյեն աշխատանքում խոսում է այն միջավայրի մասին, որտեղ գործառնում են հաբիթուսն ու մշակութային կապիտալը: Այնուհետև, անդրադառնում է պրակտիկաներին, նշելով, որ հաբիթուսը՝ պատմության արտադրանքը, ստեղծում է անհատական և կոլեկտիվ պրակտիկաներ («Կառուցվածք, հաբիթուս, պրակտիկա»):

«Формы капитала»¹¹ («Կապիտալի ձևերը») հոդվածում Բուրդյեն անդրադառնում է մշակութային, սոցիալական, սիմվոլիկ կապիտալներին, թե ինչպես են դրանք ձևավորվում և փոխակերպվում մեկը մյուսի, որոնք են դրանց ձեռքբերման և փոխանցման պայմանները, յուրացման գործընթացը և ժամանակը:

Բուրդյեի այս աշխատանքներին անդրադարձել ենք, քանի որ դրանք ուղղակիորեն առնչվում են մեր աշխատանքի որոշ խնդիրներին և դրանց մեկնաբանմանը, այդ թվում՝ հասարակական կարծիքի և հանրային ընկալման տարբերությունների դիտարկմանը, խորհրդային և հետխորհրդային սերունդների հաբիթուսալ ընկալումների և ձեռք բերված մշակութային կապիտալների ձևավորման հիմքերին ու կիրառման

⁹Bourdieu P., Structures, Habitus, Practices / The Logic of Practice. Polity Press, 1990. (Book 1.3, pp. 52-65.), The Journal of Sociology and social anthropology.

¹⁰Հաբիթուս տերմինը հանդիպում է դեռևս Մոսսի մոտ: Մոսսը գրում է. «Հաբիթուս բառն անհամեմատելիորեն ավելի լավ է, քան «սովորությունը» և «ունակությունը»: Այն չի նշանակում մետաֆիզիկական սովորություններ կամ գաղտնի «հիշողություն», որոնց մասին խոսվում է հայտնի աշխատություններում: Այդ «սովորությունները» տարբերակվում են ոչ թե ուղղակի անհատներից և նրանց ընդօրինակող գործողություններից կախված, այլ, զխավորապես, հասարակությունում, դաստիարակության մեջ, սովորույթներում և նորաձևությունում առկա տարբերություններից» [191: 64-79]: Հաբիթուս տերմինը հանդիպում է նաև Հեգելի, Վեբերի, Դյուրքհեյմի աշխատություններում:

¹¹Бурдье П., Формы капитала. Электронный журнал «Экономическая социология». Ред. журнала Радаев В. Том 3, № 5, ноябрь 2002, с. 60-75. Электронный журнал, www.ecsoc.msses.ru.

նախապայմաններին:

Հաջորդ հեղինակը, որի աշխատություններին ծանոթացել ենք Ա. Շյուցն է: Հեղինակն իր՝ «Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии»¹² աշխատությունում անդրադառնում է առօրյայի ձևավորմանը, թե ինչպես է մեզանից յուրաքանչյուրը մեկնաբանում բոլորի համար ընդհանուր սոցիալական աշխարհը, ինչպես են ձևավորվում առօրյա հարաբերություններն այդ աշխարհում, ովքեր են մասնակցում առօրյայի վերաբերյալ ընկալման ձևավորմանը:

Փ. Բերգերը և Թ. Լուքմանն իրենց համատեղ աշխատանքում՝ «Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания»¹³, անդրադարձել են գիտելիքի ձևավորման և փոխանցման խնդրին, առօրյա կյանքի վերլուծությանը, ավելի հստակ՝ այն գիտելիքի ուսումնասիրմանը, որը որոշում է վարքն առօրյա կյանքում: Մեր աշխատանքում այս խնդրին անդրադառնալը կարևորվել է՝ պարզելու համար, թե ինչպես են մշակույթին վերաբերվող գիտելիքներն ազդում մարդկանց վարքի և գործունեության վրա, և ինչպիսի լեգիտիմացման մեխանիզմներով են դրանք փոխանցվում հաջորդ սերունդներին:

Առօրեականության խնդիր վերաբերյալ անդրադարձել ենք մեկ այլ հեղինակի, ում կողմից հարցը դիտարկվում է այլ հարթությամբ՝ Ի. Գոֆման: Հեղինակն իր «Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта» աշխատանքում ներմուծում է «ֆրեյմ» հասկացությունը, որի շրջանակներում էլ բացատրում է առօրեականությունը:

Առօրեականությանն անդրադարձած այս հեղինակների աշխատանքները կարևորել ենք, քանի որ մենք ևս անդրադարձել ենք առօրեականության խնդրին, մասնավորապես՝ ինչպես են այն կազմակերպում մեր հարցվողները, ինչ դեր ունի մշակույթը նրանց առօրյայի ձևավորման մեջ, և ինչպես է, առհասարակ, հանրության կողմից կարևորվում առօրյայի կազմակերպման մեջ մշակույթի դերակատարությունը:

Քանի որ ատենախոսական աշխատանքում մենք առերեսվել ենք տարբեր գրավոր և բանավոր տեքստերի մեկնաբանության խնդրին՝ կարևորել ենք այնպիսի

¹²Шютц А., Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. М.: Изд. Институт Фонда «Общественное мнение», 2003, 336 с.

¹³Бергер П., Лукман Т., Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Изд. «Медиум», 1995, 323 с.

աշխատություններ, որոնք վերաբերվել են դրանց վերլուծության մեթոդաբանությանը: Այս առումով պետք է առանձնացնենք երկու հիմնական մոտեցումներ՝ բովանդակային վերլուծություն և դիսկուրս վերլուծություն: Դիսկուրս վերլուծության տեսությունը մշակվել է Մ. Ֆուկյոյի կողմից, այդուհետ՝ զարգացվել և քննվել է բազմաթիվ այլ հեղինակների աշխատություններում: Դրանց մի մասը տեղ է գտել Մ. Յորգենսենի և Լ. Ֆիլիպսի «Дискурс анализ. Теория и метод»¹⁴ հավաքական աշխատությունում: Վերոհիշյալ աշխատությունում արծարծվում են այն հարցերը, թե ինչպես են դիսկուրսները ձևավորում և ազդեցություն ունենում հասարակության վրա, ինչպես են դրանցում արտահայտվում խորհրդանշանները: Գրքում դիտարկվում են դիսկուրս վերլուծության և տարբեր գիտական մոտեցումների հարաբերակցությունը, բարձրացվում և մեկնաբանվում են դիսկուրս վերլուծության օգնությամբ ստացված արդյունքների վստահելիության տարբեր հարցեր:

Բովանդակային վերլուծության վերաբերյալ մեր կողմից անդրադարձած հեղինակներից են Հ. Լասսուելը և Գ. Թադևոսյանը: Լասսուելի բովանդակային վերլուծության մոդելը կառուցված է հիմնականում հետևյալ հարցերի հիման վրա՝ ո՞վ է ասում, ի՞նչ է հաղորդում, ու՞մ է ուղղված, ի՞նչ խողովակով, ինչպիսի՞ ազդեցությամբ: Գ. Թադևոսյանն «Որակական սոցիալական հետազոտություններ»¹⁵-ում առավել ընդարձակ կերպով ներկայացնում է ժամանակակից սոցիալական հետազոտություններում առավել հաճախ օգտագործվող մոտեցումները: Գրքում հեղինակն անդրադառնում է որակական հետազոտությունների մեթոդաբանությանը, առավելություններին և սահմանափակումներին, իմացաբանական և տեսական հեռանկարներին, փաստաթղթային և որակական տեղեկատվության վերլուծության մեթոդներին՝ նույն տեղում:

Մեր աշխատանքի առանցքային հասկացություններից է «ընկալումը»: Հասկանալու և ներկայացնելու համար, թե ինչպես է այն ձևավորվում, ինչ գործոնների ազդեցությամբ, ինչպես է այն ենթարկվում փոփոխությունների՝ անդրադարձել ենք այդ հասկացությանը վերաբերվող մի քանի ուսումնասիրությունների: Դրանց թվում են՝

¹⁴Йоргенсен М., Филлипс Л., Дискурс анализ. Теория и метод, Харьков: Изд. «Туманитарный Центр», 2008, 352 с.

¹⁵Թադևոսյան Գ., Որակական սոցիալական հետազոտություններ, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 2006, 374 էջ:

«Восприятие и деятельность»¹⁶, «Восприятие, механизмы и модели»¹⁷, աշխատությունները, որոնք հոգեբանական հետազոտություններ են, ինչպես նաև Կլոֆի և Փարկի՝ «Cross cultural communication: An introduction to fundamentals»¹⁸ և Դ. Մացումոտոյի «Психология и культура»¹⁹ աշխատությունները, որոնք խաչամշակութային²⁰ բնույթի ուսումնասիրություններ են:

Մշակույթ հասկացության առավել ընդհանրական ձևակերպումների կարելի է ծանոթանալ Կ. Կլաքհոնի և Ա. Քրոյբերի «Culture A Critical Review Of Concepts And Definitions»²¹ աշխատությունում:

Հանրային կարծիքի և ընկալման տարբերությունները ներկայացնելու առումով կարևոր են եղել Ու. Լիպմանի՝ «Общественное Мнение»²² և Գ. Տարդի՝ «Общественное мнение и толпа»²³ աշխատությունները:

Հասարակության կառուցվածքի և մշակույթի փոխառնչությունները նորովի քննության են ենթարկվել Է. Գիդենսի «Устроение общества_очерк теории структуризации»²⁴ աշխատությունում: Մ. Քոուլը և Ս. Սքրիբներն իրենց համատեղ՝ «Культура и мышление»²⁵ աշխատությունում դիտարկում են մշակույթի և մտածողության առնչությունները: Սիմվոլիկ ինտերակցիոնիստներ Չ. Կուլին («Человеческая природа и социальный порядок»²⁶) և Հ. Բլումերն («Общество как символическая интеракция»²⁷) իրենց աշխատություններում դիտարկում են վարքի վրա

¹⁶Восприятие и деятельность, Ред. Леонтьев А. М.: Изд. «МГУ», 1976, 320 с.

¹⁷Восприятие, механизмы и модели, Ред. Алексеенко Н. М.: Изд. «Мир», 1974, 368 с.

¹⁸Klopf D.W., Park M. Cross cultural communication: An introduction to fundamentals. Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982, p. 21-29.

¹⁹Мацумото Д., Психология и культура. М.: Изд. «ОЛМА-ПРЕСС Инвест», 2003, 320 с.

²⁰Խաչամշակութային մեթոդի մասին տես՝ Кросс-культурный метод, Оксфордский толковый словарь по психологии. Ред. Ребер А., 2002 г., <http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/kros-kulturnyi-metod>.

²¹Kluckhohn C., Kroeber A., Culture A Critical Review Of Concepts And Definitions. Cambridge, Massachusetts, U.S.A. Pubushed By The Museum, 1952, 223 p.

²²Липпман У., Общественное Мнение. М.: Изд. Институт Фонда «Общественное мнение», 2004, 384 с.

²³Тард Г., Общественное мнение и толпа. М.: Изд. «Т-ва типографии А. И. Мамонтова», 1902, 89 с.

²⁴Гидденс Э., Устроение общества-очерк теории структуризации. М.: Изд. «Академический Проект», 2005, 528 с.

²⁵Коул М., Скрибнер С., Культура и мышление. М.: Изд. «Прогресс», 1977, 265 с.

²⁶Кули Х., Человеческая природа и социальный порядок. М.: Изд. «Идея-Пресс», «Дом интеллектуальной книги», 2000, 320 с.

²⁷Блумер Г., Общество как символическая интеракция.-Современная зарубежная социальная психология, М.: Изд. «Московского университета», 1984, с. 173-179.

մարդկանց տարբեր խմբերի ազդեցության մեխանիզմները: Աշխատանքում անդրադարձել ենք նաև Մ. Վեբերի «Протестантская этика и дух капитализма»²⁸ և «Хозяйственная этика мировых религий»²⁹ աշխատանքներին:

Աշխատանքում որոշ հետազոտական նյութերի համեմատական վերլուծության նպատակով անդրադարձել ենք Ռ. Օհանջանյանի գեղարվեստական մշակույթին առնչվող հոդվածներին՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում մշակութային կյանքի որոշ փոփոխությունների մասին»³⁰ և «Գեղարվեստական մշակույթի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրության փորձ՝ ըստ մշակույթի գործիչների վարկանիշների»³¹:

Ատենախոսական աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, վերջաբանից և գրականության ցանկից: Յուրաքանչյուր գլուխ ներառում է երեք ենթագլուխներ: Աշխատանքի վերջում ներկայացված են նաև դիագրամներ և աղյուսակներ:

«Հանրային ընկալման ձևավորման և վերարտադրման մեխանիզմը» վերնագիրը կրող առաջին գլխում անդրադարձ է կատարվում աշխատանքում օգտագործվող հիմնային հասկացություններից մեկի՝ ընկալմանը վերաբերող հոգեբանական, մարդաբանական տեսակետներին: Խոսվում է այն մասին, թե ինչ է ընկալումը, ինչպես է այն ձևավորվում, փոխանցվում և հանրայնացվում: Նշված գլխի **«Ընկալման դիսկուրսիվ բնույթը»** ենթագլխում համակողմանիորեն ներկայացրել ենք ընկալում հասկացությունը, վերջինիս հոգեբանական, մշակութաբանական ձևակերպումները: Այստեղ քննվում են առօրեական վարքի վրա ընկալման ազդեցության եղանակները, հանրային կարծիքի և հանրային ընկալման ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Այս ենթագլխի ընդհանուր նպատակն է ցույց տալ, որ ընկալումն ունի դիսկուրսիվ բնույթ. այսինքն դրա կախվածությունն այն

28 Вебер М., Протестантская этика и дух капитализма, Ред. Давыдов Ю. Изд. «Прогресс», 1990, с. 808.

29 Вебер М., Хозяйственная этика мировых религий. В кн: Избранное. Образ общества. Ред. Балашов Е. М.: Изд. «Юрист», 1994, с. 43-77.

30 Օհանջանյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետությունում մշակութային կյանքի որոշ փոփոխությունների մասին.-Հայ ժողովրդական մշակույթ XIII, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2006, էջ 273-276:

31 Օհանջանյան Ռ., Գեղարվեստական մշակույթի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրության փորձ՝ ըստ մշակույթի գործիչների վարկանիշների.-Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 50-54:

տեքստերից, թե ինչի մասին է խոսվում, ինչպիսի արժեքներ ու նպատակներ են կարևորում տեղեկություն փոխանցող ինստիտուտները, ինչպիսի լեզվով և ուղեփողերով են տեղեկացնում, ով է տեղեկացնում, և որ ժամանակամիջոցում է տեղի ունենում տեղեկության փոխանցումը:

Նույն գլխի հաջորդ՝ **«Գիտելիքի հանրայնացման եղանակները և միջոցները»** ենթագլխում անդրադարձ ենք կատարել գիտելիքի գաղափարախոսական-քաղաքական բնույթին, դիսկուրս վերլուծության մեթոդին՝ որպես հասկացությունների և գիտելիքների գաղափարախոսական բնույթը բացահայտող միջոց, հաղորդակցության մոդելներին և գիտելիքի փոխանցման եղանակներին ու մեթոդներին:

Առաջին գլխի վերջին՝ **«Ընկալման հաբիթուալ բնույթը և գիտելիքի վերարտադրությունը»** ենթագլխում ներկայացվում են՝ կառուցվածքաբանության (ստրուկտուրալիզմի) և կառուցվածքային կառուցվածքաբանության (կոսմոստրուկտիվ ստրուկտուրալիզմի) հիմնական տարբերությունները, հաբիթուա, հաբիթուալիզացիա, խորհրդային հաբիթուա հասկացությունները, խորհրդային և հետխորհրդային սերունդների ընկալումների տարբերությունները, դրանց առանձնահատկությունները և վերջիններիս պրակտիկան պայմանավորող գործոնները:

«Մշակույթի հանրային ընկալումը և դրա առումները» վերտառությամբ երկրորդ գլխում հիմնվելով մեր հետազոտական նյութերի վրա ներկայացնում ենք արդի հայաստանյան հանրության մեջ մշակույթի ընկալման սահմանները, դրանք ներառող ոլորտները, մշակույթին վերագրվող գործառույթները և դերակատարումը:

«Մշակույթի սահմանները» ենթագլխում անդրադարձել ենք մշակույթի՝ հանրային ընկալումներում ու պատկերացումներում առկա ժամանակային և համապարփակ առումներին և դրանց առանձնահատկություններին, ինչպես նաև այն հասկացություններին ու ձևակերպումներին, որոնք օգտագործվում են մշակույթը սահմանելիս:

«Մշակույթին վերագրվող գործառույթները» ենթագլխում անդրադարձել ենք մասնագիտական գրականությունում և հանրային դիսկուրսում մշակույթին վերագրվող գործառույթներին: Փորձել ենք տեսնել, թե ինչպիսի՞ գործառույթներ են վերագրվում մշակույթին, և ի՞նչ տեղ է այն զբաղեցնում հանրային և ազգային նշանակության

տարբեր ոլորտների շարքում (զինված ուժեր, տնտեսություն, արտաքին քաղաքականություն, բնապահպանություն, սոցապահովություն, սպորտ, կրթություն, կրոն, գիտություն, օրենսդիր և իրավապահպան)՝ ըստ նշանակության:

Այս գլխի վերջին՝ **«Արդի մի շարք հիմնախնդիրների և մշակույթի փոխառնչությունները»** ենթագլխում առանձնացրել ենք երկրում առկա մի շարք հիմնախնդիրներ և դիտարկել այդ հիմնախնդիրների ու մշակութային գործոնի միջև կապը: Հարցվողներին առաջադրված հիմնախնդիրներն են՝ ինքնասպանություն, ամուսնալուծությունների թվաճ, տնտեսական և էկոլոգիական ճգնաժամ, կոռուպցիա, արտագաղթ, ծնունդների թվի նվազում, աղքատություն, գործազրկություն, սրտանոթային հիվանդությունների տարածում և կրթական համակարգում առկա խնդիրներ:

Աշխատանքի վերջին գլուխը վերնագրել ենք **«Մշակույթի հանրային ընկալումները ձևավորող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ գործոնները»**: «Ֆորմալ» և «ոչ ֆորմալ» տերմինները հանրագիտարաններում և բառարաններում սահմանվում են հետևյալ կերպ. ֆորմալ կառույց՝ խմբերի կամ կազմակերպությունների սոցիալական կառուցվածք, որը սահմանվում է հստակ սահմանված օրենքներով և սպասելիքներով: Ոչ ֆորմալ կառույց՝ խմբերի կամ կազմակերպությունների կառուցվածք, որը հիմնված է հստակ օրենքների և սպասելիքների հիման վրա, այլ, առաջանում է ինքնաբերական կերպով միջանձնային հարաբերությունների արդյունքում [212]: Սոցիոլոգիական բառարաններից մեկում հանդիպում ենք հետևյալ սահմանմանը՝ ֆորմալ կառույցները նախատեսված են գրավոր օրենքների համար, իսկ ոչ ֆորմալներն ավելի շատ կախված են աշխատավոր խմբերի միջև անձնական փոխգործակցությունից/փոխազդեցությունից [209]:

Մեր աշխատանքում ֆորմալ ասելով նկատի ունենք այն տեղեկատվական և կրթական միջոցները, որոնք, ունենալով կարևոր դեր անհատի կամ հանրային ընկալումների ձևավորման վրա, հիմնականում կամ մեծամասամբ կախված չեն անհատի նախասիրություններից ու ցանկություններից: Միևնույն ժամանակ, ֆորմալ գործոնները դիտարկում ենք երկու կտրվածքով՝ պարտադիր և կամընտրական: Պարտադիր ֆորմալ գործոնի ներքո դիտարկել ենք միջնակարգ կրթական

համակարգը, իսկ որպես կամընտրական ֆորմալ միջոցներ՝ ԶԼՄ-ն (հեռուստատեսություն, մամուլ): Ոչ ֆորմալ գործոնների ներքո աշխատանքում նկատի ունենք հարցվողների նախասիրությունները, ստեղծագործական գործունեությունը, այսինքն այն գործոնները, որոնք սահմանված չեն որևէ օրենքի շրջանակներում կամ ձևակերպված չեն որևէ փաստաթղթով: Որոշակի դժվարություն է ներկայացնում ՀՀ Մշակույթի նախարարության և ՀՀ կառավարության կողմից իրականացված ծրագրերը նշված հասկացությունների շրջանակներում ներառելը, քանի որ չնայած դրանց իմպերատիվ բնույթին՝ շահագրգռված սպառողները վերջիններիս մեծամասամբ հաղորդակից են դառնում կամընտրական ճանապարհով: Ուստի նշված ինստիտուտների այն ծրագրերը, որոնք չեն ընդգրկվել պարտադիր ուսուցման կամ գործողությունների փաստաթղթերում, մեր կողմից դիտարկվում են ֆորմալ կամընտրական տեղեկատվության խումբ: Ինչ վերաբերվում է համացանցի միջոցով փոխանցվող տեղեկատվությանը, ապա տվյալ դեպքում հաշվի ենք առնում ոչ թե տեղեկատվության ուղեփոխը, այլ տեղեկատվության հեղինակին՝ նրա ֆորմալ կամ ոչ ֆորմալ կարգավիճակին:

Այս գլխի նպատակն է ուսումնասիրել այն հիմնական գործոնները, որոնք հիմք են հանդիսանում մշակույթի վերաբերյալ հանրային ընկալումների ձևավորման համար՝ դպրոցական դասագրքեր, մամուլ, հեռուստատեսություն, պետական միջոցառումներ, համացանց, նախասիրություններ, խմբակների հաճախում և այլն:

Հաշվի առնելով Հայաստանի հետխորհրդային երկիր լինելու փաստը, և կարևորելով ներկա հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ոլորտների վրա խորհրդային քաղաքական ինստիտուտների ազդեցությունը՝ **«Մշակույթի հանրային ընկալումները ձևավորող գործոնների խորհրդային և հետխորհրդային բնութագիրը»** ենթագլխում անդրադարձել ենք խորհրդային Միության քաղաքականությանն³² ու հետխորհրդային Հայաստանի վրա վերջինիս ունեցած ազդեցությանը: Նշված ենթագլխում քննել ենք նաև ընկալումը ձևավորող

³²Աշխատանքում խորհրդային Միության ժամանակաշրջանին ու իրականացվող քաղաքականությանն անդրադարձել ենք միայն այն տեսանկյուններից և միայն այն գործընթացներին, որոնք առնչություն ունեն սույն աշխատանքի բովանդակության հետ:

ինստիտուտների և լծակների կիրառությունը խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում:

Դասագրքերին, ԶԼՄ-ներին, պետական միջոցառումներին և ընկալումը ձևավորող այլ ֆորմալ (պարտադիր և կամընտրական) գործոններին անդրադարձել ենք **«Ընկալումը ձևավորող ֆորմալ գործոնները»** ենթագլխում: Իսկ **«Ոչ ֆորմալ կամ հաբիթուալ գործոնները»** ենթագլխում դիտարկել ենք հարցվողների նախասիրությունները, ստեղծագործական գործունեությունը, ժամանցի կազմակերպման առանձնահատկությունները և այլն:

Աշխատանքի հետազոտական հիմքը կազմում են հարցաթերթային և խորացված հարցումները, փաստաթղթի³³ հետազոտությունը:

Քանի որ նշված թեմայով հետազոտություն իրականացվում էր առաջին անգամ, ապա դրա արդյունավետության համար անհրաժեշտ էր տարբեր հետազոտական մոտեցումների և տեխնիկաների օգտագործում, որոնք թույլ կտային ավելի խորը ներթափանցել ուսումնասիրվող խնդրի մեջ: Այդ իսկ պատճառով, հետազոտության համար ընտրվել է գլխավորապես խորացված³⁴ հարցազրույցի մեթոդը, որին, որպես լրացում, օգտագործվել է նաև հարցաթերթային հարցումը:

Որակական հետազոտությունը սոցիալական կյանքի մեկնաբանմանն ուղղված մի գործընթաց է, ինչը հնարավորություն է տալիս երևույթն ուսումնասիրել բնական պայմաններում և առանցքային տեղեկատվությունների կարծիքների հիման վրա, բացահայտել ու վերլուծել սոցիալական երևույթի բարդ, ամբողջական պատկերը [38: 66]: Խորին (որակական) հետազոտությունների ժամանակ ուշադրությունը բևեռվում է, մարդկանց սոցիալական գործողություններին և այն իմաստներին, որոնք դրվում են այդ գործողությունների հիմքում: Այս հետազոտությունների նշանակետը սուբյեկտն է և նրա պրակտիկ գործունեությունը կոնկրետ սոցիալական իրավիճակում [201: 27]:

³³Սոցիոլոգիայում փաստաթուղթ են համարում մարդու կողմից հատուկ նպատակներով ստեղծված այն առարկաները, որոնք կոչված են տեղեկատվություն պահել իրենցում կամ փոխանցել [198: 276]: Ըստ Յադովի՝ սոցիոլոգիայում փաստաթուղթ է համարվում ցանկացած տեղեկատվություն, որը ներկայացված է տպագիր կամ ձեռագիր տեքստի, ձայնագրության, նկարի կամ տեսանյութի ձևով [213: 210]:

³⁴Խորացված հարցազրույցը որակական հետազոտության մեթոդներից է:

Խորին հարցազրույցի մեթոդը ենթադրում է անձի սոցիալական աշխարհի բազմակողմանի և խոր ուսումնասիրություն [38: 207]:

Ձուգահեռներ անցկացնելով ձևայնացված և որակական հարցազրույցների միջև, կարող ենք ասել, որ ձևայնացված հարցազրույցը հնարավորություն է տալիս ստանալ «ինչքան», «որքան», «ինչ չափով» հարցերի պատասխանը, իսկ որակական հարցազրույցը պատասխանում է «ինչու», «ինչպես», «ինչ պատճառով» հարցերին: Որակական հարցազրույցի միջոցով կարելի է վերլուծել երևույթի իմաստային նշանակությունը, բացահայտել դրա պատճառահետևանքային կապերը: Բացի այդ, ինչպես Գ. Թադևոսյանն է նշում, որակական (խորացված) մեթոդի առավելությունը կայանում է նրանում, որ վերջինիս միջոցով հնարավոր է ուսումնասիրել խնդիրն իր բազմազանությամբ և խորությամբ [38: 202]:

Մեր աշխատանքի հիմքում ընկած խորացված հետազոտություններն իրականացվել են կիսաձևայնացված (Semi-Structured) հարցազրույցի միջոցով, որի էությունը կայանում է հետևյալում: Նման հարցազրույցում նախատեսվում է հիմնական բաց հարցերի ցանկ և հարցազրույցը տեղի է ունենում որոշակի տրամաբանական հաջորդականությամբ՝ պայմանավորված ինչպես հարցաշարով, այնպես էլ՝ հարցազրույցի գործընթացով: Այս մեթոդի առավելությունն այն է, որ հարցաշարի օգտագործումը բարձրացնում է տվյալների բազմակողմանիությունը, և տեղեկատվության հավաքումը ինչ-որ չափով դառնում է ավելի համակարգված:

Խորացված հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրել հարցվողների ընկալումները՝ հիմնվելով հարցվողի կողմից նկարագրած երևույթների իմաստային մեկնաբանության վրա: Խորացված հետազոտության մեթոդը կարող է կիրառվել թե՛ որպես հետազոտության միակ հիմնական մեթոդ, թե՛ կարող է զուգակցվել քանակական մեթոդների հետ: Մենք համատեղել ենք խորացված հետազոտությունները հարցաթերթային հարցումների հետ՝ հետազոտվող խնդրի վերաբերյալ առավել համապարփակ և ամբողջական պատկեր ստանալու նպատակով:

Խորացված և հարցաթերթային հետազոտություններն իրականացվել են ՀՀ բոլոր մարզերում, յուրաքանչյուր մարզում՝ մեկ քաղաքային և երկու գյուղական համայնքներում:

րում³⁵: Բնակավայրերի ընտրությունը կատարվել է՝ հիմքում ունենալով դրանց աշխարհագրական դիրքը՝ սահմանային-քաղաքամերձ, և տեղեկատվական որոշ միջոցների հասանելիությունը՝ թերթեր, ամսագրեր, հեռուստաալիքներ: Համայնքներում թե՛ խորացված, թե՛ հարցաթերթային հետազոտություններն իրականացվել են պատահական քայլքի միջոցով՝ փորձելով ներառել համայնքի ավելի մեծ թվով թաղամասերի բնակչության:

Խորացված և հարցաթերթային հարցումներն անցկացվել են հինգ տարիքային խմբերում՝ 1)16-24, 2)25-34, 3)35-44, 4)45-64, 5)65 և բարձր: Հարցաշարում և հարցաթերթերում կարևորել ենք նաև սոցիալ-ժողովրդագրական այնպիսի բնութագրեր, ինչպիսիք են՝ հարցվողների սեռը, կրթությունը, մասնագիտությունը, զբաղվածությունը, զբաղվածության ոլորտը (տես [Աղյուսակ 1](#)):

Հետազոտություններն անցկացվել են 2012-2014 թվականներին (գերակշիռ մասը 2012թ.): Յուրաքանչյուր մարզի մեկ քաղաքային և մեկ գյուղական համայնքում անցկացվել է 10-ական որակական հարցազրույց: Բացառություն է Երևանը, որտեղ անցկացված որակական հարցազրույցների թիվը հասնում է 25-ի: Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ իրականացվել է 225 հարցազրույց: Հարցաթերթային հարցումներն իրականացվել են բոլոր մարզերի գյուղական համայնքներում՝ 15, իսկ քաղաքներում՝ 25-ական (բացառությամբ Երևանի, որտեղ վերջիններիս թիվը կազմում է 75)՝ հանրագումարում կազմելով 475 հարցում: Բացի նշվածներից, մեր առջև դրված որոշ խնդիրների հստակեցման նպատակով իրականացվել է ևս 39 լրացուցիչ հարցաթերթային հարցումներ: Աշխատանքում օգտագործված են նաև փորձագիտական հարցազրույցների նյութեր, որոնցում ներգրավված են՝ արվեստաբաններ, մշակույթի նախարար, թանգարանների աշխատողներ ու տնօրեններ և այլն: Փորձագիտական հարցումներն անցկացվել են 2010 թվականին ՀՀ

³⁵Սյունիքի մարզ՝ Գորիս, Քարահունջ, Շվանիձոր; Գեղարքունիքի մարզ՝ Գավառ, Ծովագյուղ, Գեղամավան; Վայոց Ձորի մարզ՝ Եղեգնաձոր, Գլաձոր, Ջեղեա; Լոռու մարզ՝ Վանաձոր, Դարպաս, Շահումյան; Շիրակի մարզ՝ Գյումրի, Բավրա, Փանիկ; Արագածոտնի մարզ՝ Աշտարակ, Ն. Սասնաշեն, Արագած; Կոտայքի մարզ՝ Ջարենցավան, Ջրաբեր, Պոռոշյան; Տավուշի մարզ՝ Իջևան, Գետահովիտ, Ոսկեպար; Արմավիրի մարզ՝ Հոկտեմբերյան, Մերձավան, Ջանֆիդա; Արարատի մարզ՝ Արտաշատ, Սայաթ-Նովա, Շահումյան և Երևան: Լրացուցիչ նյութեր՝ քաղաք Սպիտակ (Լոռու մարզ), և Քարահունջ գյուղ (Սյունիքի մարզ):

երեք քաղաքներում՝ Երևան, Վանաձոր, Գյումրի³⁶: Ընդհանուր առմամբ իրականացվել է 35 հարցազրույց:

Հարցազրույցների և հարցումների միջոցով ստացված տվյալները վերլուծության են ենթարկվել «Սոցիալական գիտությունների վիճակագրական փաթեթ» (SPSS-Statistical Package for Social Science) ծրագրի միջոցով:

Աշխատանքում օգտագործված փաստաթղթային հետազոտության նյութերը (դասագրքեր, ԶԼՄ հրապարակումներ և այլն) ենթարկվել են բովանդակային և դիսկուրս վերլուծության: ԶԼՄ-ներից³⁷ տպագիր³⁸ և էլեկտրոնային մամուլից, ընտրվել են հարցվողների կողմից ամենաշատ ընթերցված առաջին երեք թերթերը՝ Ազգ, Առավոտ և ինտերնետային լրատվական կայքերի հայալեզու էջերից՝ Նյուզ.ամ (News.am) (տես [Դիագրամ 1](#)): ԶԼՄ բովանդակային ուսումնասիրությանը նախորդել է հետախուզական հարցում, որի շնորհիվ պարզվել է ամենից հաճախ ընթերցվող լրատվամիջոցները: Նույն հարցման հիման վրա ընտրվել են փետրվար, ապրիլ, հունիս, հոկտեմբեր ամիսների նյութերը (տարվա եղանակներից յուրաքանչյուրից մեկ ամիս)՝ ելնելով նյութերի գերակշռության և մշակութային միջոցառումների ակտիվության և պասիվության օրինաչափություններից (տես [Աղյուսակ 2](#)):

Քանի որ հարցվողների մեջ որոշակի թիվ է կազմում նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում ծնված, կրթություն, դաստիարակություն և տեղեկատվություն ստացած սերունդը, և որոնց ընկալման ձևավորման վրա ազդեցություն են ունեցել խորհրդային տեղեկատվական միջոցները՝ անդրադարձել ենք նաև այդ ժամանակաշրջանի ամենատարածված երկու թերթերին՝ Ավանգարդ և Սովետական Հայաստան³⁹: Սույն թերթերի հետազոտության համար որպես ժամանակաշրջան ընտրվել է

³⁶Փորձագիտական հարցումների մասնակիցների ցանկը տես աշխատանքի վերջում:

³⁷ԶԼՄ-ներից ռադիոհաղորդումներին չենք անդրադարձել, քանի որ հետազոտության մասնակիցների շատ քիչ տոկոսն էր նշել այն, որպես տեղեկատվության աղբյուր: (Հետազոտության մասնակիցների կողմից ամենից հաճախակի կիրառվող տեղեկատվական միջոցների հաջորդականությունը տես Դիագրամ 2):

³⁸Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկում տպագիր մամուլի (խորհրդային և հետխորհրդային) հղումը տրված է ոչ թե ըստ առանձին հեղինակների կամ հոդվածների, այլ՝ ամբողջական թերթի հղմամբ, քանի որ վերլուծության են ենթարկվել թերթում առկա բոլոր նյութերը, այլ ոչ թե առանձին հոդվածներ:

³⁹Խորհրդային ժամանակաշրջանում վերոհիշյալ թերթերի ամենատարածված լինելու փաստի մասին նշել են մեր հետազոտության բոլոր փորձագետները: Ինչպես նաև, դրա մասին անուղղակի կերպով նշել են հանրային ընկալման հետազոտության բարձր տարիքային խմբերի մասնակիցները:

1980 թվականը (որպես համեմատաբար կայուն, առանց խորհրդային գաղափարախոսության արմատական վերանայումների և փոփոխությունների ժամանակաշրջան), և յուրաքանչյուր ամսվա 15-17-ը ընկած ժամանակահատվածի նյութերը⁴⁰: Վերոբերյալ մամուլի (և՛ խորհրդային, և՛ հետխորհրդային շրջանների) նյութերը վերլուծվել են հետևյալ տեսանկյուններից՝ արծարծվող թեման, հիմնախնդիրը-գնահատականը, լուծման առկայությունը կամ բացակայությունը, գործող և տեսակետ արտահայտող անձինք, տեսակետ արտահայտող կազմակերպությունները, մշակույթ հասկացության օգտագործման կարգավիճակը (ուղղակի-անուղղակի, մշակույթը որպես նշանակող և նշանակվող), հոդվածի բնույթը, քանի անգամ է մշակույթ բառն օգտագործված և ինչ բառերի ուղեկցությամբ, հայկական մշակույթին է վերաբերվում, թե ոչ, ավանդական տեսանկյունից է, թե ժամանակակից, ում է ուղղված նյութը, գործունեության որ ոլորտին է վերաբերվում, հոդվածի ուղղվածությունը և տեղադրությունը: Թերթերի նյութերը վերլուծելու համար բանալի բառ է հանդիսացել «մշակույթ»:

Ատենախոսության մեջ մասնակիորեն անդրադարձել ենք մի շարք հեռուստա-ընկերությունների (հետայսու՝ ՀԸ) հաղորդումներին: Այդ ընկերություններն են՝ Հանրային առաջին (հետայսու՝ Հ1), Շանթ, Արմենիա: Վերջիններիս ընտրության համար հիմք է հանդիսացել հարցվողների պատասխաններում հիշատակված ամենից հաճախ դիտվող երեք հեռուստաալիքները (տես [Դիագրամ 3](#)):

Ընկալման ձևավորման վրա զորեղ ազդեցություն ունեցող միջոցներից է, անշուշտ, կրթական համակարգը, և հատկապես միջնակարգ կրթական համակարգը: Բովանդակային վերլուծության համար ընտրվել են ՀՀ հանրակրթական հաստատությունների 4-10-րդ դասարանների համար նախատեսված դասագրքերը⁴¹: Իսկ խորհրդային ժամանակաշրջանի պարագայում՝ 8-10-րդ դասարանների

⁴⁰Ընտրել ենք ամեն ամսվա միջին օրը՝ ամսի 16-ը, իսկ որպես միջակայք վերցրել ենք ամսի 15-17-ը: Ժամանակահատվածի ընտրությունը պայմանավորված է առավել կայուն տեղեկատվություն ընտրելու նպատակով, իսկ միջակայքը որոշելիս հաշվի ենք առել շաբաթ-կիրակի օրեր լինելու հանգամանքը, քանի որ խորհրդային շրջանում տպագիր լրատվամիջոցներն այդ օրը նյութեր չէին հրապարակում:

⁴¹Երաժշտագիտություն, Մայրենի, Գրականություն, Հայրենագիտություն, Հայոց պատմություն, Հին աշխարհի պատմություն, Համաշխարհային պատմություն, Հայոց եկեղեցու պատմություն, Հասարակագիտություն, Անգլերեն, Ռուսաց լեզու: Հետխորհրդային 4-8-րդ դասարանների դպրոցական դասագրքերում առկա որոշ տեղեկություններ վերցրել ենք Ա. Ասլանյանի կողմից իրականացված ուսումնասիրությունից. գիտ. ղեկավար՝ պ.գ.թ., Ն. Մարգարյան:

դասագրքերը⁴²: Ինչպես թերթերի դեպքում, այստեղ ևս վերլուծության համար հատուկ ուշադրության է առնվել մշակույթի՝ որոշիչ-որոշյալ և ուղղակի-անուղղակի հիշատակումները:

Դիսկուրս և բովանդակային վերլուծության մեթոդները, բացի փաստաթղթային ուսումնասիրություններում կիրառելուց, օգտագործել ենք նաև հարցազրույցների և հարցաթերթային նյութերի վերլուծության ժամանակ: Վերջիններիս վերլուծության ժամանակ վերոհիշյալ մոտեցումները համադրվել են կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիզմի մեթոդի հետ: Դրանց համադրումը իրականացվել է հարցումների ժամանակ ստացված պատասխանների՝ առավել համակողմանի քննության նպատակով:

⁴²Նորագույն պատմություն, Հայ ժողովրդի պատմություն, Նոր պատմություն, Գրականություն:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ

1.1 ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՂԻՍԿՈՒՐՍԻԿ ԲՆՈՒՅԹ

Այս գլխի նպատակն է ներկայացնել «ընկալում» հասկացությունը, դրա սահմանումը, ընկալումների փոխանցման և փոխակերպման առանձնահատկությունները:

Ընկալումը դասվում է այն հասկացությունների շարքին, որի վերաբերյալ մոտեցումները միանշանակ չեն: Երբ հոգեբաններն են ձևակերպում ընկալումը, նրանք սովորաբար նկատի ունեն այն գործընթացները, որոնց միջոցով մարդիկ կազմավորում և աշխատեցնում են զգայական ծագմամբ տեղեկատվությունը: Սոցիալական և մշակութային մարդաբանները հակված են ընկալում բառն օգտագործել ավելի լայն իմաստով՝ ընդգրկելով կյանքի հանդեպ հայացքները, աշխարհընկալումը, իրադարձությունների մեկնաբանումը և այլն [183: 3]: Հոգեբանության տեսանկյունից ընկալում են անվանում «օբյեկտների ճանաչման գործընթացը և շրջապատող աշխարհի իրադարձությունների ընկալումը մեր զգայարանների միջոցով» [161: 185]: Մեկ այլ սահմանման համաձայն՝ «ընկալումն իրերի արտացոլման հոգեբանական գործընթաց է, որի արտաքին խթանը համարվում է զգայական օրգանների միջոցով ստացվող զգայական տեղեկատվությունը» [196]: Զ. Միլլերն ընկալումը ձևակերպվում է որպես «արտաքին աշխարհից ստացած ինֆորմացիա, որը փոխակերպվում է ներքին գործընթացի» [190: 28-37]: Մեր համար առաջնորդող է հանդիսանում Դ. Կլոֆի և Մ. Փարկի մոտեցումը, քանի որ վերջինները, լինելով խաչամշակութային հետազոտողներ, տվել են ընկալման վերաբերյալ ամենաընդարձակ և որոշակի իմաստով մշակութաբանական սահմանում: Նրանք ընկալումները ձևակերպում են իբրև «ներքին մի գործընթաց, որի օգնությամբ ընտրվում, դասակարգվում և մեկնաբանվում է արտաքին աշխարհից ստացված տեղեկատվությունը» [216: 21-29]:

Այս ենթագլխի նպատակն է ներկայացնել, որ ընկալումն ունի ՂԻՍԿՈՒՐՍԻԿ ԲՆՈՒՅԹ: Միևնույն ժամանակ կանդիդատնանք հանրային կարծիքի և հանրային ընկալման տարբերություններին՝ աշխատանքում վերջինի կիրառման նպատակահարմարությունը ցույց տալու նպատակով:

Հասարակական կարծիքի վերաբերյալ տեսակետներ են հայտնել տարբեր ժամանակների մտածողները: Դեռևս հին ժամանակներում հասարակական կարծիքը կարևորվել է որպես իշխանության բաղկացուցիչ: Օրինակ՝ «Սոկրատը և Պլատոնը համարում էին, որ «արիստոկրատիայի կարծիքն» առավել ճշմարտացի է «մեծամասնության կարծիքից»»: Այդ ժամանակաշրջանում արտահայտված մեկ այլ տեսակետի համաձայն համարվում էր, որ «միայն «հասարակական կարծիքն» է ունակ տարբերել ճշմարտությունը կեղծիքից» [187]:

Հասարակական կարծիքը մշտապես կառուցվում է որոշակի գաղափարի, խնդրի կամ երևույթի շուրջ: Օբյեկտի դերում կարող են հանդես գալ սոցիալական կյանքի ցանկացած փաստեր և երևույթներ, այդ թվում՝ առանձին քաղաքական գործիչների արտահայտությունները [187]: Հասարակական կարծիքի ձևավորման մեխանիզմները տարբեր են և կախված են քաղաքացիական հասարակության և ղեկավարության հաղորդակցության բնույթից, դեմոկրատական ինստիտուտների զարգացման աստիճանից, հասարակության կազմակերպվածությունից:

Համաձայն հասարակական կարծիքի ուսումնասիրությանն անդրադարձած հեղինակներից մեկի՝ Ու. Լիպմանի տեսակետի՝ «հասարակական կարծիք է հանդիսանում մարդկանց կարծիքն իրենց մասին, ուրիշ մարդկանց մասին, իրենց պահանջմունքների, նպատակների և հարաբերությունների մասին» [184: 94]: Մեկ այլ հեղինակի՝ Գ. Տարդի համաձայն՝ «հասարակական կարծիքը կարճաժամկետ, շատ թեք քիչ տրամաբանական դատողությունների ամբողջություն է» [204: 17]:

Հասարակական կարծիքի ձևավորման գործում մեծ դեր են խաղում ՁԼՄ-ները, մասնավորապես՝ հեռուստատեսությունը, ռադիոն, տպագիր մամուլը: Հասարակական կարծիքի վրա ազդում են նաև հասարակության կողմից ճանաչված, իրազեկ և հեղինակավոր մարդկանց կարծիքները: Դրանք կարող են լինել ինչպես հայտնի քաղաքական, հասարակական գործիչներ, այնպես էլ տվյալ համայնքում հեղինակություն ունեցող անձինք: Ավանդական հասարակություններում հաշվի էին առնում փորձառու տարեցների կարծիքը, մինչդեռ զարգացած տեխնոլոգիական ժամանակաշրջանում, տեղեկատվական հասարակության զարգացման պայմաններում, երբ աճում է մասսայական տեղեկատվության էլեկտրոնային միջոցների ազդեցությունը,

այդպիսին կարող է լինել նույնիսկ որևէ բլոգեր կամ սոցիալական ցանցում որևէ ակտիվ օգտատեր⁴³: Հասարակական կարծիքը կարող է ձևավորվել նաև մասնագիտորեն գործող կառույցների (միություններ, շարժումներ, վերլուծական խմբեր և այլն) ազդեցության ներքո: Մամուլի նշանակությունը հաշվի առնելով՝ Գ. Տարդը գրում է, որ ֆեոդալական պետություններում չկար «կարծիք», սակայն կային հարյուրավոր կարծիքներ, որոնք իրար մեջ չունեին մշտական կապ: Այդ կապը կարողացան ստեղծել միայն՝ նախևառաջ գիրքը, հետո՝ թերթը [204: 19]: Կարող ենք ասել, որ մամուլը վերացրեց այն պայմանները, որոնք կառավարողների իշխանությունը դարձնում էին բացարձակ հնարավոր:

Ըստ Բուրդյեի՝ այն պայմաններում, երբ ձևավորվում է հասարակական կարծիքը և հատկապես ճգնաժամի իրավիճակում, մարդիկ հայտնվում են արդեն ձևավորված կարծիքների առջև, որոնք ապահովում են առանձին խմբերը, և, այդպիսով, ընտրություն կատարել կարծիքների միջև՝ նշանակում է ընտրություն անել խմբերի միջև: [149: 159-177]:

Այսպիսով, քննելով հանրային կարծիքի և հանրային ընկալման տարբերություններն՝ ակնհայտ է դառնում մեր աշխատանքի համատեքստում հանրային ընկալում հասկացության օգտագործման առավել նպատակահարմարությունը: Քանի որ, ընկալման ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեն կրթությունը, մշակութային և սոցիալական միջավայրը, դաստիարակությունը, իսկ կարծիքի ձևավորման վրա՝ ԶԼՄ-ները և հասարակությունում (տվյալ ժամանակաշրջանում) հեղինակավոր անձինք: Մյուս կողմից, կարծիքն ավելի հաճախակի է ենթարկվում փոփոխության, իսկ ընկալումն ավելի հիմնավոր է: Ինչպես կտեսնեք աշխատանքի հետագա շարադրանքում, խորհրդային սերնդի ընկալումները տարբեր երևույթների վերաբերյալ դեռ շարունակվում են մնալ անփոփոխ՝ չնայած խորհրդային կարգերի արդեն իսկ երկու տասնամյակ գոյություն չունենալու հանգամանքին: Ընկալման ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հասկանալ անհատի կամ հանրության շրջանում կոնկրետ ժամանակա-

⁴³Հասարակական կարծիք ձևավորողների մասին տես՝ Саттарова К., Ибрагимов У., Различие традиционного и современного общества. Роль лидера общественного мнения на современном этапе//Современные научные исследования и инновации. 2014. № 3, <http://web.snauka.ru/issues/2014/03/31419>.

հատվածին բնորոշ մտածելակերպը և վարքը, ինչպես նաև՝ անախրոնիկ վիճակներում իրականության և մտածողության միջև ծագող խնդիրների պատճառները:

Այժմ փորձենք ցույց տալ, որ ընկալումն ունի դիսկուրսիվ բնույթ, այսինքն կախված է այն տեքստերից, թե ինչի մասին է խոսվում, ինչպիսի արժեքներ ու նպատակներ են կարևորում տեղեկություն փոխանցող ինստիտուտները, ինչպիսի լեզվով են տեղեկացնում, ով է տեղեկացնում, և որ ժամանակամիջոցում է տեղեկությունը փոխանցվում:

Ֆրանսիացի մարդաբան և սոցիոլոգ Պ. Բուրդյեն ընկալումն ուսումնասիրել է հաբիթուսի տեսանկյունից՝ այն համարելով «մշակութային վերձանման ֆորմա», որը հասարակության մեջ բաշխված է անհավասար չափով և «զտվում» է նախօրոք տրված կողերի միջոցով, որոնք վերաճում են ընկալման մշակութայնացված հնարավորության [173: 431-453]: Բուրդյեն անդրադարձել է գեղարվեստական ճաշակի ընկալմանը: Համաձայն նրա՝ արվեստի ստեղծագործությունների ընկալման խնդրում կարևոր նշանակություն ունի մշակութային կողի հասկանալը: Արվեստի գործն ադեկվատ «հասկանալը» արդյունավետ է և հնարավոր միայն այն դեպքում, երբ մշակութային կողը, որը հնարավոր է դարձնում վերձանման ակտը, ամբողջությամբ յուրացված է լինում դիտողի կողմից: Ըստ հեղինակի՝ մշակութային կողը պետք է համընկնի ընկալողի մշակութային կողի հետ: Չիմանալով, որ ստեղծագործությունները կողավորված են, և որ կողավորված են որոշակի սահմանված կողերով, մենք անգիտակցորեն ընդունում ենք կողը, որն աշխատում է առօրյա ընկալման համար՝ այլ ավանդույթներում ծանոթ օբյեկտները վերձանելու նպատակով: Անհնար է ընկալումը, որում չկա անգիտակցական կող [173: 431-453]:

Պատճառներից մեկը, թե ինչու մեր հասարակությունում պակաս ուսյալ ընթերցողները կամ դիտողները հակված են պահանջել իրականությանը համապատասխան պատկերներ, համաձայն Բուրդյեի կայանում է այն բանում, որ զրկված լինելով ընկալման յուրահատուկ կատեգորիաներից, նրանք չեն կարող բարձր մշակույթի ստեղծագործություններում կիրառել որևէ այլ կող, բացի այն մեկից, որը տալիս է իրենց առօրյա իրերն ընկալելու հնարավորություն: Ամենասովորական դիտողին հասանելի նվազագույն և անմիջական ըմբռնումը, որը հնարավորություն է տալիս նրան վերձանել «տունը» կամ «ծառը», այնուամենայնիվ, ենթադրում է անգիտակցական

համաձայնեցում նկարչի և դիտողի միջև այն բանի վերաբերյալ, թե ինչը կարելի է համարել իրական այս կամ այն պատմական ժամանակաշրջանի համար:

Արվեստի ինքնաբերական ընկալման տեսությունը հիմնված է ընկալողին ծանոթ և անմիջական փորձի վրա: Եվ դա առանձնահատուկ դեպք է: Գեղարվեստական կողմնակա՞ծ է սոցիալական ինստիտուտի հիմքում: Հանդիսանալով սոցիալական իրականության հիմքի վրա պատմականորեն ձևավորված համակարգ՝ ընկալման գործիքների այդ համախումբն, ինչի օգնությամբ որևէ հասարակություն որևէ ժամանակամիջոցում յուրացնում է գեղարվեստական հարստությունը, համաձայն Բուրդյեի, անկախ է առանձին անհատի կամքից և գիտակցությունից, և ստիպում է անհատին տարբերություն դնել կամ կարողունակ լինել դա անել [173: 431-453]:

Ընկալման գործընթացն ենթադրում է մարդու գիտակցության մեջ արտաքին աշխարհի իրերի, իրավիճակների և իրադարձությունների արտացոլումը, որի արդյունքում զգայական տվյալներն ընտրվում և կազմակերպվում են այնպես, որպեսզի մենք կարողանանք հասկանալ շրջապատող աշխարհի ինչպես ակնհայտ, այնպես էլ թաքնված բնութագրերը: Տվյալ դեպքում, աշխարհի մեր ընկալումը և նրա մասին հետագա պատկերացումը չեն լինում հույզերից և դրդապատճառներից անկախ: Մեզ նման մարդկանց մենք հակված ենք ընկալել ավելի դրական, քան ոչ նմաններին, նույնը վերաբերվում է այն մարդկանց, որոնք հիշեցնում են այն ծանոթներին, որոնց հետ մենք ժամանակին դրական շփում ենք ունեցել [166: 161-164]: Ավելին, իր նախկին փորձի վրա հիմնվելով՝ մարդն այնպես է կառուցում և օգտագործում զգայարանների միջոցով ստացած ազդակները, որ դրանք կարող են ծառայել կյանքի որոշակի դժվարությունների հաղթահարմանը: Որպես կանոն, ստացած տեղեկատվության կառուցումը և մեկնաբանումը տեղի է ունենում նախորդ փորձի հիման վրա: Պետք է ասել, որ այդպիսի մոտեցումն արդարացնում է իրեն, քանի որ ապահովում է դժվարությունների հաղթահարումը և ապացուցում իր գործնական արդյունավետությունը: Բայց, որոշակի իրավիճակներում, այն կարող է նպաստել ընկալման աղավաղմանը [166: 162-164]:

Իսկ ինչպե՞ս է մշակույթն ազդում ընկալման վրա: Շրջակա աշխարհն ընկալելու և գնահատելու համար մարդն առաջնորդվում է գեղեցիկի, ընկերության մասին իր

պատկերացումներով: Այդ պատկերացումները կախված են կյանքի փորձից, անհատական հետաքրքրություններից, դաստիարակությունից, սոցիալ-տնտեսական գործոններից և այլն: Դա նշանակում է, որ մարդու կողմից իրականության ընկալումը պայմանավորված է մշակութային գործոններով: Յուրաքանչյուր մարդու ընկալման մեխանիզմն առանձնահատուկ է և անկրկնելի, սակայն դա չի նշանակում, որ աշխարհն ընկալելու հնարավորությունը մարդուն տրվում է ծննդյան պահից: Ընկալումը ձևավորվում է մարդու՝ իրեն շրջապատող մշակութային միջավայրի հետ ակտիվ շփման միջոցով և կախված է մի շարք գործոններից, ինչպիսին են՝ սեռը, փորձը, կրթությունը, պարտականությունները և այլն: Սակայն միայն նշված գործոնները չեն, որ ազդում են ընկալման ձևավորման վրա: Մշակութային և սոցիալական միջավայրը, որտեղ տեղի է ունենում մարդու ձևավորումը, մեծ դեր ունեն իրականությունն ընկալելու գործում: Մշակույթի ազդեցությունն ընկալման վրա պարզ երևում է, երբ շփվում ենք այլ մշակույթին պատկանող մարդկանց հետ: Մեծ թվով ժեստեր, ձայնանշաններ և վարքի ձևեր տարբեր մշակույթի ներկայացուցիչների կողմից մեկնաբանվում են ոչ միանշանակ (օրինակ տարբեր քանակությամբ ծաղիկներ նվիրելը տարբեր մշակույթներում տարբեր կերպ է ընկալվում, ինչպես նաև, միևնույն ժեստերի նշանակությունները կարող են տարբեր լինել):

Ընկալման դիսկուրսիվ բնույթը կախված է նաև այն հանգամանքից, թե ինչպիսի լեզու է օգտագործվում տեղեկատվությունը և տեքստերը փոխանցելու համար: Լեզուն մարդու համար իրականության ընկալման կարևոր մշակութային գործիք է: Ուսումնասիրողների շրջանում վիճելի հարցերից մեկն այն է, թե արդյոք միևնույն լեզվական մշակույթին պատկանող մարդիկ աշխարհն այլ կերպ են ընկալում, քան՝ մյուսները: Այդ առումով մոտեցումները բաժանվել են երկու խմբի՝ նոմինալիստական և ռեյալիստիկական: Նոմինալիստական տեսակետի կողմնակիցները ենթադրում են, որ մարդու կողմից շրջակա միջավայրի ընկալումը տեղի է ունենում առանց լեզվի օգնության [166: 167-168]:

Ռեյալիստիկական ուղղությունն ենթադրում է, որ լեզուն, որով մենք խոսում ենք, հատկապես այդ լեզվի կառուցվածքը, սահմանում է մտածողության առանձնահատկություններ, իրականության ընկալում, մշակույթի կառուցվածքային օրինաչափու-

յուններ, վարվելակարգի ստերիոտիպեր և այլն: Այդ տեսությունը լավ է ներկայացված է. Սեփիրի և Բ. Ուորֆի մոտ, համաձայն որի, ցանկացած լեզվական համակարգ համարվում է ոչ միայն մտքերն արտահայտելու գործիք, այլ նաև մարդկային միտքը ձևավորող գործոն [166: 167-168]: Բացի այդ, յուրաքանչյուր լեզվում կան հասկացություններ, որոնք ունեն տարբեր նշանակություններ, տարբեր են նաև տեխնիկական, մասնագիտական, ժարգոնային տերմինները, բարբառային խոսքերը և այլն: Հետևաբար, ընկալման դիսկուրսիվ բնույթը կախված կլինի նաև այն հանգամանքից, թե ինչ լեզվով են փոխանցվում տեքստերը:

Չնայած, հաղորդակցման ամենից հայտնի վերբալ միջոցը մարդկային խոսքն է, սակայն, այն հանդիսանում է լեզվի միայն մեկ տարրը: Այդ պատճառով դրա գործառու-թային հնարավորություններն ավելի քիչ են, քան ողջ լեզվային համակարգը միասին: Հաղորդակցությունը տեղի է ունենում նաև ոչ վերբալ միջոցներով, օրինակ՝ ժեստերի: Ժեստերն ուղեկցում են խոսքը, սակայն դրանք կարող են նաև փոխարինել բառերին: Սակայն, այստեղ ևս առաջ է գալիս դրանք ճիշտ ընկալելու խնդիրը, քանի որ կան ժեստեր, որոնք տարբեր մշակույթներ կրող ժողովուրդներ ընկալում են տարբեր կերպ: Եթե զրուցակիցը պատկանում է նույն մշակույթին, նրա համար դժվար չէ հասկանալ համապատասխան գործողությունը, ինչը հեշտացնում է փոխընթերցման գործընթացը: Այսինքն, ժեստը փոխանցում է որոշակի հաղորդագրություն տվյալ խմբի շրջանակների մարդկանց [178: 115]:

Իսկ ինչպես է տեղի ունենում սոցիալական միջավայրի ընկալումը: Շրջապատից ստանալով ինֆորմացիան՝ մարդը համակարգում և կարգավորում է այն իրեն հարմար ձևով: Դա նշանակում է, որ ընկալման օբյեկտները՝ իրերը, մարդիկ, հարաբերություն-ները, իրադարձությունները բաժանվում են համապատասխան խմբերի, դասերի, կատեգորիաների և տիպերի: Այն օգնում է պարզեցնել իրականությունը, դարձնել ավելի հասկանալի և հասանելի, ինչն օգնում է ավելի հեշտ գլուխ հանել տարբեր իրավիճակների, իրադարձությունների վերաբերյալ հսկայական տեղեկատվությունից: Կատեգորիաների և տիպերի ստեղծումն ու օգտագործումը մշտական ազդեցություն է ունենում այն բանի վրա, թե ինչպես ենք մենք հետազայում ընկալելու մեր սոցիալական միջավայրը և շրջապատող երևույթները [166: 163]:

Կատեգորիզացումը և տիպաբանումը համարվում են շրջապատող աշխարհին ընկալելու անհրաժեշտ տարրեր: «Իրերը պարզ են դառնում միայն այն դեպքում, եթե սահմանված է նրանց հստակ տարանջատումն այլ իրերից: Եթե կատեգորիաներն արդեն ձևավորված են, ապա մենք դրանք ընկալում ենք որպես «սովորական»: Բայց, մյուս կողմից, խստորեն սահմանված կատեգորիաները դժվարեցնում են աշխարհի համարժեք ընկալումը և խնդիրներ են առաջացնում հատկապես միջանձնային շփումներում: Սակայն, եթե ինչ-որ իրադարձություններ չեն կարող կատեգորիզացվել, ապա առաջանում է անհանգստություն և նույնիսկ վախ, քանի որ առաջանում է անվստահություն և անպարզություն: Որպեսզի հեշտությամբ հաղթահարվեն շրջակա իրողություններն՝ անհրաժեշտ են ճկուն կատեգորիաներ» [166: 162-163]:

Փաստորեն, հասկացությունների և տիպերի միջոցով շրջակա աշխարհի ընկալումն ունի իր առավելություններն ու թերի կողմերը, քանի որ, եթե մի կողմից այն օգնում է արդեն իսկ ծանոթ իրավիճակների ընկալմանը՝ առանց ջանքեր գործադրելու, ապա որոշակի դժվարություններ է առաջացնում նոր երևույթների ընկալման պարագայում: Ինչպես ցույց կտրվի աշխատանքի հետագա մասում՝ դա երևակվում է խորհրդային սերնդի ընկալումների օրինակով, երբ նրանք ունեն երևույթների վերաբերյալ իրենց հստակ տեսակետը՝ չնկատելով վերջինիս անհամապատասխանությունը ներկա ժամանակաշրջանում դրանց կրած փոփոխություններին:

Մեր համար կարևոր հարցադրումներից մեկն, անշուշտ, այն է, թե ինչպե՞ս է մշակույթի ընկալումն ազդում առօրեական վարքի վրա: Դա պարզելու համար նախ տեսնենք, թե ինչպես է մեզանից յուրաքանչյուրը մեկնաբանում բոլորի համար ընդհանուր սոցիալական աշխարհը, որում նա ապրում է և գործում որպես մարդ՝ ուրիշ մարդկանց շարքում, աշխարհ, որն ինքը հասկանում է որպես իր գործողությունների և կողմնորոշումների դաշտ, որը կազմակերպված է իր անհատականության շուրջը հատուկ ձևով. նաև պետք է նկատի ունենաք, որ այդ սոցիալական աշխարհը համարվում է ուրիշ մարդկանց գործողությունների դաշտ՝ կազմակերպված իրենց տեսանկյունից: Ա. Շյուցը խնդիրը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ՝ «Այդ աշխարհը միշտ տրված է մեզ առաջին հերթին որպես կազմակերպված/ստեղծված: Մենք ծնվել և մեծացել ենք այդ կազմակերպված աշխարհում: Կրթության և դաստիարակության

միջոցով, բոլոր տեսակի փորձառությունների միջոցով մենք իմանում ենք որոշ գիտելիքներ այդ աշխարհի և նրա ինստիտուտների մասին: Մենք հետաքրքրված ենք այդ աշխարհի օբյեկտներով, քանի որ դրանք որոշում են մեր կողմնորոշումը, նպաստում կամ կանխարգելում են մեր սեփական նախագծերի իրականացումը, կառուցում են այն տարրերը, որը մենք պետք է ընդունենք կամ փոփոխենք, հանդիսանում են մեր երջանկության կամ անհանգստության աղբյուրները՝ մի խոսքով, քանի որ դրանք ինչ-որ բան են նշանակում մեզ համար: Այստեղից հետևում է, որ մենք բավարարված չենք այդպիսի օբյեկտների գոյության գիտությամբ, մենք պետք է հասկանանք դրանք, և, հետևաբար, պետք է ունակ լինենք մեկնաբանել դրանք որպես տարբեր գործողությունների և ազդակների հնարավոր ռելևանտ տարրեր, որը կարող ենք իրականացնել մեր կյանքի ծրագրերի սահմաններում» [211: 102]:

Սոցիալական աշխարհը, որում մարդը ծնվել է և որտեղ նա պետք է գտնի իր կողմնորոշումները, ընկալվում է նրա կողմից որպես ամուր միահյուսված սոցիալական հարաբերություններ, նշանների և խորհրդանշանների համակարգ՝ դրանց հատուկ իմաստային կառուցվածքով, որպես սոցիալական կազմակերպությունների ինստիտուցիոնալացված ձև, որպես կարգավիճակի և հեղինակության համակարգ և այլն: Սոցիալական աշխարհի այդ տարրերի իմաստն, ինչպես նաև դրանց ողջ բազմազանությունը և կառուցվածքը, այդ աշխարհում ապրողների կողմից ընկալվում է որպես տրված: Արդյունքում սոցիալական աշխարհի ընկալումը, համաձայն Շյուցի, ձևավորում է մենք-խմբի⁴⁴ սովորությունները, որոնք ընդունված են որպես լավ և ճիշտ միջոցներ՝ մարդկանց և իրերի հետ վերաբերվելու: Դրանք համարվում են իրենք իրենց կառուցված, քանի որ դիմացել են ժամանակի փորձություններին, և, լինելով սոցիալապես հաստատված, չեն պահանջում բացատրություններ: Այդ սովորությունները կազմում են սոցիալական ժառանգությունը, որոնք փոխանցվում են խմբում ծնված և մեծացած երեխաներին: Կողմնակի մարդը, որն ուզում է ընդունված լինել

⁴⁴«Մենք-խումբ» տերմինը Շյուցը վերցրել է Ու. Սամների եզրաբանությունից: Սամները «մենք-խումբ» հասկացությունը զարգացրել է իր՝ «Ժողովրդական սովորույթներ» գրքում՝ իրականացնելով հետևյալ դասակարգումը: Նա բոլոր խմբերը բաժանել է՝ «մենք-խմբի» և «նրանք-խմբի»: Առաջին խմբում հարաբերությունները բնութագրվում են համախմբվածությամբ և համերաշխությամբ, երկրորդում գերիշխում է թշնամությունը: Համաձայն Սամների՝ «մենք-խումբը» մարդուն ներկայանում է որպես բոլոր հետաքրքրությունների և գործողությունների ներգրավման կենտրոն [203]:

խմբում, ակուլտուրացիայի գործընթացում պետք է ստանա (ինչպես և երեխան) գիտելիք ոչ միայն տարրերի մեկնաբանման նշանակության և կառուցվածքի մասին, այլ նաև մեկնաբանման սխեմայի, որը գերակշռում է մենք-խմբում և ընդունված է որպես տրված: Դա նրանից է, որ սովորությունների համակարգը սահմանում է չափանիշ, որի հիման վրա մենք-խումբը «որոշում է իր իրավիճակը»: Ավելին, մեկնաբանությունների սխեման, որը լավ «աշխատել» է նախկին իրավիճակներում որոշակի խմբի կողմից, ըստ Շյուցի, դառնում է ներկա իրավիճակի տարր: «Այն, ինչը մինչ այժմ եղել է ոչ կասկածելի, միշտ կարելի է կասկածել. ինքն իրեն կառուցվող թվացող իրերը դառնում են խնդրահարույց: Դա իրոք կլինի այդպես, եթե, օրինակ, անհատական կամ սոցիալական կյանքում տեղի ունենա իրադարձություն կամ ստեղծվի իրավիճակ, որը հնարավոր չէ լուծել՝ օգտագործելով վարքի կամ մեկնաբանման ավանդական կամ սովորական օրինակներ»: Այդպիսի իրավիճակը Շյուցն անվանում է մասնակի-ճգնաժամ [211: 266]:

«Այն ինչը սոցիոլոգն անվանում է «համակարգ», «դեր», «կարգավիճակ», «իրավիճակ», «ինստիտուցիոնալացում»՝ սոցիալական բեմում անհատի կողմից այլ տերմիններով է արտահայտվում: Նրա համար բոլոր գործոնները, որոնք նշանակվում են այդ տերմիններով, հանդիսանում են տիպաբանման համակարգի տարրեր՝ մարդկային անհատների տիպաբանում, նրանց գործողությունների օրինակներ, դրանց մոտիվները և նպատակները կամ սոցիոմշակութային արտադրանք, որոնք առաջացել են իրենց գործողություններում: Այդ ձևերը հիմնականում ստեղծվել են ուրիշների կողմից՝ նախնիների կամ ժամանակակիցների, մարդկանց և իրերի հետ շփման որակի արդյունքում, որն որպես այդպիսին՝ ընդունված է այն խմբի կողմից, որտեղ նա ծնվել է: Բայց գոյություն ունի նաև ինքնատիպաբանում⁴⁵. մարդը սեփական իրավիճակը սոցիալական աշխարհում տիպաբանում է մինչև որոշակի մակարդակի և տիպաբանում է տարբեր հարաբերությունները, որոնցում ինքը գտնվում է իր մտերիմների և մշակութային օբյեկտների հետ» [211: 267]:

Շյուցը մեկնաբանում է, որ այդ տիպաբանումների գիտելիքները և դրանց օգտագործումը սոցիոմշակութային ժառանգության բաղկացուցիչ տարր է, որը

⁴⁵Ինքնատիպաբանումը Ա. Շյուցի կողմից շրջանառության մեջ դրված առանցքային հասկացություններից մեկն է, որի օգնությամբ մարդը յուրացնում է աշխարհը:

փոխանցվում է խմբում ծնված երեխային նրա ծնողների և ուսուցիչների միջոցով, իր ծնողների ծնողների և ուսուցիչների ուսուցիչների միջոցով [211: 267]: Այսինքն, ընկալումը կախված է այն տեքստերից, թե ինչպիսի արժեքներ ու նպատակներ են կարևորում տեղեկություն փոխանցող ինստիտուտները, տվյալ դեպքում՝ ընտանիքը, ազգ-արյունակցական համայնքը և կրթական համակարգը: Այդ տարբեր տիպաբանումների ամբողջությունը ձևավորում է կոորդինատների համակարգ, որի հիման վրա պետք է մեկնաբանվի ոչ միայն սոցիոմշակութային, այլ նաև ֆիզիկական աշխարհը: Այսպիսով, ըստ Շյուցի՝ ընկալման ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունի այն միջավայրը, որում ձևավորվում է անհատը, և այն մարդկանց ազդեցությունը (ծնող, ուսուցիչ), որոնց միջոցով փոխանցվում է գիտելիքը:

Առօրեականությունը հետազոտող մեկ այլ հեղինակ՝ Ի. Գոֆմանն, անդրադառնալով առօրեականության ուսումնասիրման խնդրին, քանդում է առօրյայի մասին առասպելը՝ որպես ազատ գործող անհատների աշխարհի և օգտագործում է «իրադրության որոշակիացում» հասկացությունը⁴⁶: Գոֆմանը մեկնաբանում է առօրեականությունը որպես սոցիալական կազմավորման ձև, սոցիալականության «գործարան», որտեղ մարդկային սուբյեկտիվությունը թվում է՝ ընդունում է սովորական ձև: Փողոցում, բարում, խաղատանը, վերելակում կիրառվում են շփման ֆորմալ կառուցվածքներ, և չկա մի իրավիճակ, որում չգործի խիստ սոցիալական կարգուկանոն [165: 7]: Գոֆմանը ներմուծում է «ֆրեյմ» հասկացությունը, որի շրջանակներում էլ բացատրում է առօրեականությունը: «ֆրեյմ» բառը նշանակում է հասկացությունների լայն շրջանակ՝ կապված իրականության կառուցման հետ. լայն իմաստով այն «ձև» է⁴⁷:

⁴⁶Այս հասկացությունը Ի. Գոֆմանը վերցրել է Ու. Թոմասից: Թոմասի հայտնի բանաձևն է. «Եթե իրադրությունը գնահատվում է որոշակի, ապա հետևանքները նույնպես որոշակի են» [205]:

⁴⁷Ֆրեյմն իրենից ներկայացնում է ընթացակարգային գիտելիք՝ «ինչպես գիտելիք» կամ գործողության հաջորդականություն, որը նկարագրում է կամ առարկայի ստեղծագործական կողմը կամ նրա գործառույթային կողմը: Որպես կանոն, ֆրեյմները չեն ճանաչվում սուբյեկտներ, և դրանց պարզաբանման կամ բացատրման փորձերը տանում են ընկալման ապակազմակերպման: Գոֆմանն առանձնացնում է ֆրեյմների առաջնային համակարգեր՝ բաժանելով «բնականի» և «սոցիալականի»: Ըստ նրա՝ ֆիզիկական իրադարձությունները (օրինակ եղանակը) չեն ենթարկվում մարդուն, իսկ սոցիալական իրադարձություններն իմաստ ունեն միայն այն մակարդակում, որում նրանք հանդիսանում են նպատակադրված գործողության արդյունք: Ֆրեյմների համակարգերը տրված չեն ընկալման ալգորիթմների ձևով, այլ մշտապես գտնվում են իրենց ձևավորման գործընթացում [165: 44]: Այսինքն, հետևելով Գոֆմանի մտքին, կարող ենք ասել, որ տեղի է ունենում իրականության մշտական «ֆրեյմացում»:

Գոֆմանը նկատի ունի ընկալման այն հեռանկարը, որը ստեղծում է իրադրության ձևական որոշակիացում [165: 42]:

Ամփոփելով նշենք, որ ընկալումը մի կողմից կախված է այն տեքստերից, թե ինչի մասին է խոսվում, մյուս կողմից, թե ինչպիսի լեզվով, ում կողմից և որ ժամանակամիջոցում է տեղեկությունը փոխանցվում: Ինչ վերաբերում է խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակահատվածներում տեղեկատվության փոխանցման դիսկուրսիվ բնույթին և այն ձևավորող լծակներին և մեխանիզմներին, ապա դրանք կքննվեն աշխատանքի մյուս գլուխներում:

Կարելի է նկատել, որ սույն ենթագլխում մենք չենք անդրադառնում մշակույթի ընկալման և կարծիքի հետ առնչվող նեղ մասնագիտական դիսկուրսին, մասնավորապես՝ հումանտար և հասարակական գիտություններում առկա մշակույթի վերաբերյալ բազմաթիվ սահմանումներին: Բուն պատճառն այն է, որ մեր հետազոտությունը կառուցված է մշակույթի հանրային ընկալումների վրա, և ոչ թե գիտական ընկալումների և գիտական սահմանումների: Ատենախոսական աշխատանքում մենք առաջնորդվել ենք «հանրային ընկալում→ընկալում ձևավորող գործոն→հետևանք» քննության սկզբունքով:

1.2 Գիտելիքի հանրայնացման եղանակները և միջոցները

/փոխանցման մեխանիզմներ/

Քանի որ մեր աշխատանքի հիմնական խնդիրներից է պարզել, թե ինչպես են գիտելիքները, կոնկրետ դեպքում՝ մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքներն ազդում մեր վարքի և գործունեության վրա, այս ենթագլխում նախ կանդրադառնանք, թե ինչպես են փոխանցվում և տարածվում գիտելիքները հանրության շրջանում, որոնք են դրանց փոխանցման մեխանիզմներն ու հանրայնացման եղանակները: Այդ նպատակով անդրադարձել ենք գիտելիքի ձևավորման խնդրին վերաբերվող մի շարք ուսումնասիրությունների, որոնք իրականացվել են Մ. Միդի, Փ. Բերգերի և Թ. Լուքմանի կողմից: Հատուկ քննության ենք առնում նաև Հ. Լասսուելի՝ հաղորդակցության մոդելը և գիտելիքի փոխանցման վերաբերյալ նրա դիտարկումները, ինչպես նաև Ա. Ուսմանովայի՝ գիտելիքի գաղափարախոսական-քաղաքական բնույթին վերաբերվող մեկնաբա-

նությունները: Որպես գիտելիքի գաղափարախոսական բնույթը բացահայտող միջոց՝ կանդորադառնանք դիսկուրս վերլուծությանը:

Գիտելիքի փոխանցման մեխանիզմներն, ըստ ամենայնի, ունեն պատմական բնույթ և որոշակի գործոնների ազդեցությամբ ենթարկվում են փոխակերպումների: Ամերիկյան մարդաբան Մ. Միդը գիտելիքի փոխանցման մեխանիզմները բաժանում է երեք տիպի, որոնցից յուրաքանչյուրը բնորոշ է որոշակի պատմական ժամանակաշրջանում ապրող հասարակությանը: Միդի տիպաբանության մեջ, ըստ էության, դրանք հասարակական տիպեր են: Դրանք են՝ պոստֆիգուրատիվ, քոֆիգուրատիվ և պրեֆիգուրատիվ: Պոստֆիգուրատիվ հասարակություններում երեխաները սովորում են իրենց նախնիներից, քոֆիգուրատիվում և՛ երեխաները և՛ մեծերը սովորում են հասակակիցներից, իսկ պրեֆիգուրատիվ հասարակությունում մեծերը սովորում են նաև իրենց երեխաներից: Վերջինն, ըստ Միդի, այն ժամանակաշրջանն է, որում մենք ապրում ենք: Պարզունակ հասարակությունները, փոքր կրոնական կամ գաղափարական անկլավները գլխավորապես պոստֆիգուրատիվ են, որոնք հիմնում են իրենց իշխանությունն անցյալի վրա: Ներկայում մենք մտնում ենք պատմության նոր փուլ, երբ երիտասարդությունն իր պրեֆիգուրատիվ ճնշմամբ դեռևս անհայտ ապագայից օժտվում է նոր իրավունքներով [189: 322]: Պոստֆիգուրատիվ մշակույթներում մեծերի անցյալը դառնում է նոր սերնդի ապագան, գիտելիքի փոխանցումը կախված է միայն մեծահասակներից: «Քոֆիգուրատիվ հասարակություններում մեծերն իշխում են այն իմաստով, որ հենց նրանք են որոշում քոֆիգուրացիայի ձևը, դրսևորման սահմաններն երիտասարդների վարքում: Կան հասարակություններ, որոնցում մեծերի հավանությունը որոշիչ է վարքի նոր ձևերի ընդունման մեջ, այսինքն երիտասարդները նայում են ոչ թե իրենց հասակակիցներին, այլ՝ մեծերին: Բայց, միևնույն ժամանակ, այնտեղ, որտեղ ընդունված է, որ նոր սերնդի ներկայացուցիչները պետք է ձևավորեն իրենց վարքը իրենց հասակակիցների վարքի համաձայն, և որ իրենց վարքը տարբերվելու է ծնողների և պապերի վարքից՝ յուրաքանչյուր անհատ դառնում է որոշակի իմաստով օրինակ՝ իր սերնդի մյուս ներկայացուցիչների համար» [189: 342-343]: Պրեֆիգուրատիվ հասարակության ձևավորման նախադրյալներից է համացանցի

զարգացումը, որը երիտասարդ սերնդին հնարավորություն է տալիս ավելի կարճ ժամանակամիջոցում ավելի շատ գիտելիքներ ձեռք բերել՝ ի տարբերություն նախահամացանցային ժամանակաշրջանի, որտեղ գիտելիքի ձեռք բերման համար կարևոր էր տարիքն ու փորձը:

Համացանցը՝ որպես գիտելիքի շրջանառության միջոց դիտարկելը, կարևոր է այնքանով, որ մեր աշխատանքում անդրադարձել ենք համացանցում առկա մշակույթի մասին տեղեկատվությանը, որը հանրության մոտ ձևավորում է մշակույթի վերաբերյալ որոշակի գիտելիքներ: Ուսումնասիրողները նշում են, որ «Համացանցի գերիշխանության պայմաններում տեղեկատվության արտադրության, (վերա)բաշխման և այլ գործընթացները ձևափոխել են գիտելիքի ստացումն՝ այն «ցրելով» գլոբալ ցանցով մեկ: Ընդ որում, ցրումը մի կողմից ենթադրում է պոտենցիալ մեծ մատչելիություն և գիտելիքի «գլոբալ համահեղինակություն» (վիքիպեդիա և այլն), սակայն, մյուս կողմից՝ գերարագ շրջանառություն, որտեղ կայուն գիտելիքները կարող են փոխարինվել արագ, «հոսուն», «հեղինակազրկված», իրավիճակային տեղեկատվությամբ: Այս համատեքստում դժվարանում է կոմպետենտության և ոչ կոմպետենտության, իմացության և չիմացության, հավաստիի և ոչ հավաստիի տարբերակումը: Այս հանգամանքը բարձրագույն կրթության համատեքստում, օրինակ, արտահայտվում է նրանով, որ իջեցնում է լսարանային ուսուցման և դրանով իսկ՝ ինստիտուցիոնալացված կրթության սուբյեկտիվ արժեքը սովորողների աչքում: Խորամուկ չլինելով նշված գլոբալ միտումի հնարավոր բացասական հետևանքներում՝ պարզապես ամրագրենք, որ այն որոշակիորեն փոփոխում է գիտելիքի գաղափարի ընկալումը նաև լոկալ մասշտաբով» [68]:

Քանի որ մեր աշխատանքում անդրադառնում ենք նաև մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքի ձեռքբերմանը հաբիթուալ ճանապարհով, անհրաժեշտություն ենք համարում խոսել առօրյայում գիտելիքի ձևավորման խնդիր մասին: Խնդիրն այդ հարթությունից քննում են Փ. Բերգերը և Թ. Լուքմանն իրենց՝ «Իրականության սոցիալական կառուցումը» աշխատանքում: Նրանց ուսումնասիրության նպատակն է՝ առօրյա կյանքի իրականության վերլուծումը, ավելի հստակ՝ գիտելիքի ուսումնասիրումը, որը որոշում է վարքն առօրյա կյանքում:

Համաձայն վերոհիշյալ հեղինակների՝ առօրյայում գիտելիքի ձևավորման խնդրի վերաբերյալ «սովորական» մարդը սովորաբար իրեն չի ծանրաբեռնում հարցերով, թե ինչն է իր համար իրական, և ինչ ինքը գիտի՝ մինչև այն ժամանակ, երբ չի բախվում խնդրի: Նույնը վերաբերվում է նաև մշակույթի մասին գիտելիքին: Մարդն իր իրակա- նությունը և իր գիտելիքը համարում է ինքն իրեն կառուցվող: Մինչդեռ գիտնականը չի կարող այդպես վարվել, թեկուզ միայն այն պատճառով, որ հասկանում է հետևյալը՝ «սովորական» մարդիկ տարբեր հասարակություններում ինքն իրեն կառուցվող համա- րում են տարբեր «իրականություններ [144: 9-10]:

Բերգերը և Լուքմանը բարձրացնում են նաև հետևյալ հարցը, թե ինչպե՞ս է գիտելիքը կիրառվում առօրյա կյանքում: Առօրյա կյանքում գիտելիքի կիրառության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում գիտելիքի սոցիալական պահուստը⁴⁸: Ըստ Բերգերի և Լուքմանի՝ գիտելիքի սոցիալական պահուստին անդրադառնալը նպաստում է անհատի «տեղավորմանը» հասարակությունում, և նրա հանդեպ համապատասխան վերաբեր- մունք ունենալուն: Այն տարբերակում է իրականությունը ճանաչելիության աստիճանով: Այն տալիս է բարդ և մանրամասն տեղեկատվություն առօրյա կյանքի այն հատվածների վերաբերյալ, որոնց հետ մենք հաճախ ենք գործ ունենում և, ավելի ընդհանուր, ոչ հստակ տեղեկատվություն՝ ավելի հեռու հատվածների վերաբերյալ: «Օրինակ՝ իմ գիտելիքը սեփական մասնագիտության, և նրա աշխարհի մասին շատ առանձնահատուկ է, խորը և ամբողջական, մինչդեռ ուրիշ մարդկանց մասնագիտական աշխարհի մասին բավականին մակերեսային գիտելիք է: Գիտելիքի սոցիալական պահուստն ապահովում է տիպաբանման համակարգեր, և ոչ միայն ուրիշ մարդկանց տիպաբանման, այլ նաև ցանկացած իրադարձության և փորձի տիպաբանման՝ ինչպես սոցիալական, այնպես էլ՝ բնության» [144: 74-75]: Ըստ այս հեղինակների՝ գիտելիքի համակարգը փոխանցվում է հաջորդ սերնդին: Նրանք սոցիալիզացիայի ընթացքում ընկալում են այն որպես օբյեկտիվ ճշմարտություն: [144:112]: Ինչը կտեսնենք նաև մեր հետազոտական նյութի վերաբերյալ՝ աշխատանքի հաջորդ մասերում:

⁴⁸Համաձայն հեղինակների՝ «գիտելիքի սոցիալական պահուստը ներառում է իմ իրավիճակի և նրա սահմանների մասին գիտելիքը: Օրինակ, ես գիտեմ, որ ես աղքատ եմ և չեմ երազում ապրել յուրահատուկ արվարձանում» [144: 72-73]: Այդ գիտելիքը բաժանվում է թեմաների, թե ով է աղքատը, և թեմաների, թե ով է գտնվում ավելի ապահովված վիճակում:

Գիտելիքի տարածումն առօրեականության մեջ դիտարկելուց զատ՝ կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ վերջինս ներառվում է գաղափարախոսական համակարգի մեջ (ինչին կանդրադառնանաք աշխատանքի հաջորդ գլուխներում): Այս առումով Ա. Ուսմանովան նկատում է, որ գաղափարախոսությունը ոչ միայն առաջարկում է արտաքին աշխարհի հայեցակարգ, այն նաև ձևավորում է հենց սուբյեկտին՝ մտցնելով նրան աշխարհի այդ պատկերի մեջ: Այն մեկնաբանման համակարգ է, որն իրականացնում է ոչ այնքան տեսական գործառույթ, որքան պրակտիկ, այն լցվում է ողջ հասարակություն՝ ապահովելով հասարակական համերաշխության ձևավորման մեխանիզմը⁴⁹ [206: 441]:

Գիտելիքի հանրայնացման համատեքստում կարևոր է դիսկուրս վերլուծության մեթոդին անդրադառնալ՝ որպես գիտելիքների գաղափարախոսական բնույթը բացահայտող միջոցի:

Օբյեկտները, որոնք կազմում են սոցիալական աշխարհը, այդ թվում մեր անհատականությունները, ձևավորվում են դիսկուրսում: Ավանդական որակական մոտեցումները հաճախ ընդունում են սոցիալական աշխարհը որպես ինքն իրեն կառուցվող և ուղղված են այդ աշխարհի իմաստի բացատրմանը: Դիսկուրս վերլուծությունն, իր հերթին, թույլ է տալիս ուսումնասիրել, թե ինչպես են ստեղծվում սոցիալական աշխարհը կազմող սոցիալապես արտադրված գաղափարներն ու օբյեկտները, և ինչպես են դրանք համատեղվում ու ակտուալացվում ժամանակային ասպեկտում: Եթե այլ որակական մեթոդոլոգիաները, մեթոդաբանություններն օգտագործվում են հասկանալու և մեկնաբանելու սոցիալական իրականությունը որպես տրված, ապա դիսկուրս վերլուծությունն ուղղված է այն ստեղծելու միջոցների ուսումնասիրմանը: Դրանում է դիսկուրս վերլուծության հիմնական խնդիրը: Այն ուսումնասիրում է՝ ինչպես է լեզուն ձևավորում ֆենոմենները, այլ ոչ թե ինչպես է այն արտացոլում կամ բացահայտում: Այլ կերպ ասած, դիսկուրս վերլուծությունում

⁴⁹Մշակույթը «Մշակութային ուսումնասիրությունների» հարացույցում ներկայանում է որպես գործընթաց, «պրաքսիս»՝ շարժվող և արագ ձևափոխվող, որտեղ առկա է դետերմինացիաների բազմազանություն, որոնց շարքում դժվար է առանձնացնել երևույթի իրավիճակային, վաղանցիկ գործոններն՝ երկարաժամկետ հարաբերություններից և արժեքներից [206: 442]: Է. Հոլն իր հերթին նշում է, որ «մշակույթը եզակի և միասեռ չէ, այլ դետերմինացված, հիմնված տարբերությունների սկզբունքի վրա: Եթե անգամ այն միասնականություն է, ապա՝ բարդ» [215: 57-72]:

ընդունված է դիսկուրսը դիտարկել որպես սոցիալական աշխարհի բաղկացուցիչ մաս, այլ ոչ թե ճանապարհ դեպի այն, և ելնում է նրանից, որ աշխարհը չի կարող ճանաչվել դիսկուրսի ճանաչումից անկախ [207: 49-64]: Սոցիալական իրականությունը ստեղծվում և իրական է դառնում դիսկուրսի շրջանակներում, իսկ սոցիալական փոխհարաբերությունները չեն կարող ամբողջությամբ հասկացվել առանց դիսկուրսին անդրադառնալու, որոնցում ձևավորվում է դրանց նշանակությունը:

Տեքստերն իրենք իրենցով չունեն իմաստ, դրանք իմաստ են ստանում միայն ուրիշ տեքստերի, դիսկուրսների հետ հարաբերության գործընթացում, որոնց հետ իրենք կապված են [207: 49-64]: Դիսկուրս վերլուծությունը ծառայում է ուսումնասիրելու այն, թե ինչպես են տեքստերը ստանում նշանակություն/իմաստ այդ գործընթացներում, ինչպես նաև՝ ուսումնասիրելու նշանակությունների ստեղծման գործընթացում սոցիալական իրականության ստեղծման մեջ դրանց դերը [207: 49-64]: Այսպիսով, դիսկուրսը չի կարող ստեղծվել կոնտեքստից դուրս և չի կարող հասկացվել առանց կոնտեքստի դիտարկման: Մի դիսկուրսը միշտ կապված է ուրիշների հետ, ավելի վաղ ստեղծվածների հետ, ինչպես նաև նրանց հետ, որոնք ստեղծվում են միևնույն ժամանակ և պետք է ստեղծվեն հետո:

Աշխատանքի հետագա մասերում դիտարկելու համար, թե ինչպես է մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքը փոխանցվում հաղորդակցության համատեքստում՝ մի փոքր անդրադառնանք նաև, թե ինչ է հաղորդակցությունը: Հաղորդակցության գործընթացը տեղեկատվության փոխանցումն է մի մարդուց մյուսին կամ մարդկանց խմբերի միջև՝ տարբեր խողովակներով, տարբեր հաղորդակցային միջոցներով (վերբալ, ոչ վերբալ և այլն): 1948 թվականին ամերիկացի հետազոտող Հ. Լասսուելն առաջարկում է հաղորդակցության իր մոդելը, որը ներառում է հետևյալ հարցերը՝ ո՞վ է ասում, ի՞նչ է հաղորդում, ու՞մ է ուղղված, ի՞նչ խողովակով, ինչպիսի՞ ազդեցությամբ: Այնուհետև Լասսուելն առաջարկում է իր հաղորդակցության մոդելի ավելի մանրամասն տարբերակ՝ հետևյալ հարցերով՝ ի՞նչ մտադրությամբ, ի՞նչ իրավիճակում, ի՞նչ ռեսուրսներով, ի՞նչ ռազմավարություն կիրառելով, ազդում է ինչպիսի՞ լսարանի վրա, ի՞նչ արդյունքով [194]: Լասսուելը հանդիսանում է նաև զանգվածային հաղորդակցության տեսության հիմնադիրներից մեկը:

Հ. Լասսուելը հաղորդակցությունը դիտարկում է որպես բարդ գործընթաց, որն ունի իր սոցիալական գործառույթները, ներքին կառուցվածքը և ընդհանուր ուղղվածությունը: Քանի որ հաղորդակցությունը թափանցում է կյանքի բոլոր ձևերի մեջ, սոցիալական հաղորդակցության գործառույթները շատ նման են կենդանի օրգանիզմներում և կենդանական աշխարհում ազդանշանային ու կառավարման գործընթացներին, և նրա կարևորագույն նշանակությունը հանդիսանում է ցանկացած համակարգում հավասարության պահպանումը [194]:

Լասսուելն առանձնացնում է զանգվածային հաղորդակցության երեք կարևոր սոցիալական գործառույթներ: Տեղեկատվական գործառույթ՝ շրջակա աշխարհի վերանայում (մեդիան մեծացնում է անհատի ճանաչողության սահմանները), կորելացիոն գործառույթ (կորելացիա հասարակության սոցիալական կառուցվածքի և «պատասխանատվության» հետ, ազդեցություն նրա ճանաչողության վրա շրջադարձային կապի միջոցով), և ճանաչողական-մշակութային գործառույթ (մշակութային ժառանգության «առաքելություն») [181]:

Այսպիսով, գիտելիքի և փորձի փոխանցման ու հանրայնացման գործում կարևոր են հետևյալ առումների հաշվառումը.

- հանրայնացման ժամանակային համատեքստը
- հարաբերվող սուբյեկտների տեղեկացվածության մակարդակը
- գիտելիքի գաղափարական բնույթը
- գիտելիքի դիսկուրսիվ էությունը
- հաղորդակցության կառուցվածքը:

1.3 Ընկալման հաբիթուալ բնույթը և գիտելիքի վերարտադրությունը

Մեր խնդիրն է այս ենթագլխում ցույց տալ, թե ինչպես է կոլեկտիվ նախնական փորձառությունը պայմանավորում երևույթների ընկալումը: Այդ տեսանկյունից առավել նպատակահարմար է ընկալումը դիտարկել տարբերությունների համեմատության ծիրում, մասնավորապես, խորհրդային սերունդների ընկալումների տարբերությունների և դրանց պատճառների քննության հարթությունում:

Ընկալման հաբիթուալ բնույթը որոշարկելու համար նախ կանդրադառնանք մի քանի առանցքային հասկացությունների, որոնք կապված են հաբիթուալ հասկացության հետ՝ հաբիթուալ, հաբիթուալ նախահակումներ, խորհրդային հաբիթուալ: Կանդրադառնանք նաև կառուցողական կառուցվածքաբանության (կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիզմ) առանձնահատկություններին, որը կոդիտարկենք կառուցվածքաբանության (ստրուկտուրալիզմի) հետ համեմատության շրջանակներում: Այս ուղղությունների վերաբերյալ կանդրադառնանք հիմնականում երկու հեղինակների՝ Է. Գիդենսի և Պ. Բուրդյեի աշխատանքներին:

Սոցիալական գիտությունների առարկան, համաձայն կառուցվածքաբանության տեսության, հանդիսանում է ոչ թե անհատապես գործող անձի փորձը և հասարակական ամբողջատիրական ինչ-որ ձևի գոյությունը, այլ սոցիալական պրակտիկաները՝ կազմակերպված տարածությունում և ժամանակի մեջ: Սոցիալական գործունեությունը հանդիսանում է կրկնվող, իսկ դա նշանակում է, որ այն չի ստեղծվում սոցիալական գործող անձի կողմից, այլ միայն մշտապես վերարտադրվում է նրանց կողմից: Կառուցվածքաբանությունը հակված է հիմնվել միակ-պատմական հայեցակարգի վրա և ունի հակում դեպի օբյեկտիվիզմը: Է. Գիդենսը գրում է՝ «սոցիալական համակարգերն ունեն ոչ թե «կառուցվածքներ», այլ «կառուցվածքային միավորներ», իսկ կառուցվածքը (ստրուկտուրան), որպես սոցիալական հարաբերությունների օրինակ, գոյություն ունենալով որոշակի ժամանակի մեջ և որոշակի տարածությունում՝ հանդես է գալիս պրակտիկաների միջոցով, և որպես հիշողություն՝ ամրագրում է սուբյեկտների գործունեության վարքի ուղղությունը» [163: 59]: Կառուցվածքաբանությունն ընդգծում է սոցիալական ամբողջության գերակշռումը նրա անհատական մասերի վրա (այսինքն այն կազմող գործող անձանց, սոցիալական սուբյեկտների):

Ստրուկտուրալիզմը, որպես մշակութաբանական մեթոդ, առաջարկում է մշակույթի խնդիրների ուսումնասիրման համար կառուցվածքային վերլուծության կիրառումը: Ստրուկտուրալիզմի համար կարելի է համապարփակ համարել հետևյալ տեսական-մեթոդաբանական վիճակը. մշակույթի մասին պատկերացումն որպես նշանային համակարգ, և մշակութային տեքստերի ամբողջությունն ու մշակույթի ստեղծումը՝

որպես խորհրդանշանաստեղծում; մշակութային շարժընթացի մասին պատկերացումը՝ որպես շրջակա աշխարհի մասին մարդու ունեցած պատկերացման հետևանք; կառույցների գիտական ճանաչման և բացահայտման հնարավորությունը՝ նշանային համակարգերի և մշակութային տեքստերի վերլուծության միջոցով [197]: Մշակույթը կառուցվածքաբանների կողմից դիտարկվում է որպես ամբողջությամբ նշանային համակարգ, որն ինքնավստահության հնարավորություն է տալիս աշխարհում և շփում՝ ուրիշ մարդկանց հետ: Ստրուկտուրալիզմը գալիս է այն տեսակետից, որ մարդուն ղեկավարում է անգիտակցական մտային կառույցը, որը կողմավորված է լեզվում: Մշակույթն ինքը կառուցված է ինչպես լեզու, այլ կերպ ասած՝ գործընթացները, որոնք տեղի են ունենում մշակույթի օբյեկտների համակարգերում, մեկնաբանվում են որպես հաղորդագրությունների փոխանակում: Տնտեսությունը, քաղաքականությունը, առասպելները, ծեսերը և այլն, դիտարկվում են որպես տեքստեր, որոնք պարունակում են անվերջանալի թվով հաղորդագրություններ⁵⁰ [197]:

Բուրդյեի կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիստական տեսությունն իրենից ներկայացնում է ստրուկտուրալիզմի և ֆենոմենոլոգիայի սինթեզի փորձ: Նման մոտեցումը, սոցիոլոգի կարծիքով, թույլ է տալիս մի կողմից զբաղվել անհատների վրա ազդեցություն ունեցող հանգամանքների ուսումնասիրմամբ, իսկ մյուս կողմից, հերմենևտիկայի ավանդույթի շրջանակներում, ուսումնասիրել մարդկանց ընտրողական ունակությունները, նրանց նախահակումներն այս կամ այն գործողություններին: Ինչպես է. Գիդենսը, Պ. Բուրդյեն նույնպես գտնում է, որ «պետք է փախնել ստրուկտուրայի ռեալիզմից, որին տանում է օբյեկտիվիզմը»՝ չգնահատելով մարդկանց «առաջնային փորձը»: Դրա հետ մեկտեղ՝ «չի կարելի նաև ընկնել սուբյեկտիվիզմի մեջ, որն ունակ չէ բացատրել սոցիալական աշխարհի օրինաչափությունները»:

Պ. Բուրդյեն առաջարկել է սոցիալական իրականությունն ուսումնասիրելիս օգտագործել միաժամանակ երկու սկզբունքային մոտեցումներ: Առաջինը՝ ստրուկտուրալիզմ, որն իրականացվում է սոցիալական իրականության կրկնակի կառուցվածքի սկզբունքով (ա. սոցիալական համակարգում գոյություն ունեն օբյեկտիվ ստրուկտուրա-

⁵⁰Բարտը նշում է, որ ստրուկտուրալիզմը փորձում է կապել պատմության հետ ոչ միայն բովանդակությունը, այլ նաև ձևը, ոչ միայն գաղափարը, այլ նաև գեղագիտականը [143]:

ներ, որոնք կախված չեն մարդկանց գիտակցությունից, ցանկությունից և ունակ են խթանել մարդկանց այս կամ այն գործողությունները կամ ձգտումները, ք. ստրուկտուրաներն իրենք ստեղծվում են ագենտների սոցիալական պրակտիկաների արդյունքում): Երկրորդ՝ կոնստրուկտիվիզմ, որն ենթադրում է, որ մարդկանց գործողությունները պայմանավորված են կյանքի փորձով, սոցիալականացման գործընթացով և ձեռքբերովի դիրքորոշումներով: Այն իր բնույթով հանդիսանում է սոցիալական գործողության մատրիցա, որը «ձևավորում է սոցիալական ագենտին որպես օբյեկտները կառուցող գործնական օպերատոր» [150: 28]: Այսպիսով, կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիզմի ողջ էությունը կարող ենք ներկայացնել հետևյալ բանաձևով՝ հաբիթուս×կապի-տալ+դաշտ=պրակտիկա: Ընդ որում, հաբիթուս հասկացությունը, կարող ենք ասել, թույլ է տալիս Բուրդյեին ազատվել կառուցվածքաբանության մոտեցման սահմանափակումներից:

Ստրուկտուրալիզմի և կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիզմի հասկացություններից զերծ մնալու նպատակով՝ Բուրդյեն մտցնում է ագենտ հասկացությունն՝ ի հակադրություն սուբյեկտի և անհատի: Սուբյեկտը նա է, ով իրականացնում է գիտակցական ուղղորդված պրակտիկան՝ ենթարկվելով սահմանված կանոններին: Իսկ ագենտներն, ըստ Բուրդյեի, ավտոմատ գործող էակներ չեն: Չնայած ագենտներն իրականացնում են ռազմավարություն՝ պրակտիկաների առանձնահատուկ համակարգ՝ ուղղված նպատակին, բայց ոչ գիտակցաբար:

Համաձայն Բուրդյեի, գոյության պայմանների հետ կապված դետերմիններն առաջացնում են հաբիթուսներ՝ կայուն և շարժական դիսպոզիցիաների համակարգեր, կառուցված ստրուկտուրաներ՝ հակված գործառույթացնելու կառուցող սրուկտուրաները, այսինքն պրակտիկաներ և պատկերացումներ առաջացնող սկզբունքներ, որոնք չեն ենթադրում գիտակցական ուղղվածություն: Դրանք միևնույն ժամանակ ոչ մի դեպքում չեն հանդիսանում իրավունքի ներկայացման արդյունք և, հետևաբար, լինելով կոլեկտիվորեն ղեկավարվող, չեն հանդիսանում որևէ ղեկավարողի (գլխավորի) գործունեության արդյունք [147: 44]: Հաբիթուսի ռեակցիաներում չկան հաշվարկներ: Պրակտիկ աշխարհը, որը կառուցվում է հաբիթուսի հետ հարաբերություններում

որպես կոգնիտիվ և մոտիվացնող կառույցների համակարգ, արդեն իսկ նպատակների հասած աշխարհ է, որին պետք է հետևել:

Ի տարբերություն գիտական գնահատականի, որը ճշգրտվում է ամեն փորձից հետո, հաբիթուսի նախազգացումներն, այսինքն որոշակի ծագմամբ պրակտիկ վարկածները, որոնք կուտակվում են անցյալի փորձի վրա, մեծ նշանակություն են տալիս առաջին փորձին: Իրականում, դրանք միայն մեկ որոշակի դասի գոյության պայմաններին բնորոշ գծեր են, որոնք տան, տնտեսության և ընտանեկան հարաբերությունների ինքնուրույն աշխարհում, ընտանեկան դրսևորումների միջոցով (սեռերի միջև աշխատանքի բաժանման ձևով, սպառման միջոցներ, ծնողների հետ հարաբերություն և այլն) ձևավորում են հաբիթուսի կառուցվածքներ, որոնք իրենց հերթին, ընկած են ցանկացած հաջորդող ընկալման և գնահատման հիմքում: Հաբիթուսը կարող է լինել ոչ միայն անհատական, այլ նաև խմբային, կոլեկտիվ, դասային: «Հաբիթուսը, որպես սխեմաներ առաջացնող համակարգ, հնարավոր է դարձնում ցանկացած մտքերի, ընկալումների և գործողությունների ազատ առաջացումը, որոնք ներառված են միայն տվյալ հաբիթուսի սահմաններում: Կառուցվածքը, որի արդյունքը համարվում է հաբիթուսը, ղեկավարվում է պրակտիկայով, բայց ոչ թե մեխանիկական-դետերմինիստական ճանապարհով, այլ հարկադրանքի և սահմանափակումների ձևով» [147: 45]: Քանի որ հաբիթուսն ունի անվերջանալի հնարավորություն ազատորեն առաջացնել մտքեր, ընկալում, զգացմունքներ, գործողությունների արտահայտում, իսկ հաբիթուսի արտադրանքները միշտ լեգիտիմացված են իր ձևավորման պատմական և սոցիալական նախապայմաններով, ապա տալով դրանց ազատություն՝ այն չի թողնում ոչ որևէ աննախադեպ նորի ստեղծում, ոչ էլ մեխանիկական վերարտադրություն: Հաբիթուսի ներկայության բացահայտումը հանարավոր է այն սոցիալական պայմանների համադրման դեպքում, որոնցում ձևավորվել է, և այն սոցիալական պայմանների հետ, որոնցում «գործածվում է» [147: 46]:

Բուրդյեն նշում է, որ հաբիթուսն անցյալի գործունեության ներկայությունն է, որի արդյունքն էլ հենց հանդիսանում է: Հետևաբար, արտաքին դետերմինացիաների հետ համեմատած՝ այն պրակտիկաներին տալիս է անկախություն անմիջական ներկայում:

Դա անցյալի ինքնարավելություն է, կուտակված կապիտալ, որը ստեղծում է պատմություն անհիշելի ժամանակներից և այդպիսով փոփոխություններում ապահովում է շարունակականություն, որն ագենտին դարձնում է աշխարհ՝ աշխարհում: Հաբիթուսը ինքնաբերականություն է, որը չունի գիտակցություն և կամք: Հաբիթուսների միասնականությունը պրակտիկաները և ստեղծագործությունները դարձնում է հասկանալի ու կանխատեսելի և, հետևաբար, ընկալվում է որպես ինքն իրեն շնորհված: Հաբիթուսը թույլ է տալիս խնայել մտադրություններն ոչ միայն ստեղծելու ժամանակ, այլ նաև պրակտիկաները և ստեղծագործություններն ապակողավորելիս [147: 48]:

Հաջորդ հասկացությունը, որին ցանկանում ենք անդրադառնալ՝ հաբիթուալացումն է: Հաբիթուալացման մասին խոսում են Փ. Բերգերն ու Թ. Լուքմանն՝ «Իրականության սոցիալական կառուցումը» աշխատության մեջ: Համաձայն նրանց՝ մարդկային յուրաքանչյուր գործունեություն ենթարկվում է հաբիթուալացման: Ցանկացած գործողություն, որը հաճախ կրկնվում է, դառնում է օրինակ, հետևաբար, այն կարող է իրականացվել ուժերի տնտեսմամբ և դառնալ օրինակ այն իրականացնողների համար: Բացի այդ, հաբիթուալացում նշանակում է, որ քննարկվող գործողությունը կարող է նորից իրականացվել ապագայում նույն ձևով և նույն պրակտիկ ջանքերով: Դա վերաբերվում է գործունեությանն ինչպես սոցիալական ոլորտում, այնպես էլ նրանից դուրս: Անգամ մեկուսացված անհատը միայնակ կղզում իր գործողություններն իրականացնում է սովորաբար [144: 90-91]: Հաբիթուալացման կարևոր հոգեբանական հետևանքը տարբեր ընտրությունների նվազումն է: Չնայած տեսականորեն կարող են լինել լուցկուց նավակի կառուցման հարյուրավոր միջոցներ, բայց հաբիթուալացման գործընթացում դրանք հանգում են մեկին: Դա ազատում է անհատին «այդ բոլոր որոշումների» բեռից՝ բերելով հոգեբանական թեթևություն: Հեղինակների հավաստմամբ՝ հաբիթուալացումն ապահովում է գործունեության ուղղություն և մասնագիտացում, որը բացակայում է մարդու կենսաբանության մեջ՝ այդպիսով թուլացնելով ոչ ուղղորդված ազդեցությունների կուտակումը որպես հետևանք: Հաբիթուալացումն ազատում է որոշումներ կայացնելու էներգիայից [144: 91-92]:

Մարդը, սովորաբար, չի ծանրաբեռնում իրեն հարցերով, թե ինչն է իր համար «իրական» և ինչ ինքը գիտի, մինչև այն ժամանակ, երբ չի բախվում խնդրի հետ: Նա իր «իրականությունը» և իր «գիտելիքը» համարում է ինքն իրեն կառուցվող: Մինչդեռ գիտելիքի ձեռքբերման և վերարտադրման հիմքում ընկած են հաբիթուան ու մշակութային կապիտալը: Ցանկացած երևույթի, այդ թվում նաև գիտելիքի ընկալման հաբիթուալ հիմքը ընտանիքում տեղի ունեցող սոցիալականացումն է, երբ վարքի և հարաբերության ձևերը, տարբեր գործողություններն ու գիտելիքներն ընկալվում և փոխանցվում են անգիտակցաբար: Իսկ մշակութային կապիտալի ձեռքբերումը կարող է իրականացվել երկու միջոցներով. ընտանիքում հանպատրաստից ուսուցման ճանապարհով, հետո՝ այն կրթությամբ ավելացնելով: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ ընտանիքում այդ տեղը բաց է մնում և լրացվում է միայն կրթական համակարգի միջոցով: Այսինքն, կրթական հաստատությունները պետք է գոնե որոշ չափով հարթեն մշակութային փորձի պակասը նրանց մոտ, ովքեր չեն ստանում այն իրենց ընտանեկան միջավայրում:

Քանի որ աշխատանքի հետագա շարադրանքում մենք պատրաստվում ենք դիտարկել մշակույթի ընկալումներն երկու տարբեր ժամանահատվածներում՝ կարևոր է անդրադառնալ նշված ժամանակահատվածներում գիտելիքի վերարտադրման առանձնահատկություններին:

Ինչպես հայտնի է՝ Խորհրդային Միության վարած քաղաքականության կարևոր մասն էր կազմում «երկաթե վարագույրը», երբ արգելվում էր Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս գալն, ինչպես նաև արգելվում և խստորեն վերահսկվում էր որևէ տեղեկատվության մուտքը Միություն: Գիտելիքի սահմանափակումն իրականացվում էր ինչպես կրթական հաստատություններում, այնպես էլ տեղեկատվական միջոցներով: Տեղեկատվությունը կարևոր գործիք է, որի միջոցով հանրությունն իրազեկ է դառնում արտաքին ու ներքին անցուդարձին, պատկերացում կազմում այս կամ այն խնդրի մասին, որդեգրում է որոշակի դիրքորոշում և այլն: Տեղեկատվական ոլորտը հանդիսանում է հասարակական կյանքի կարևորագույն գործոն, շատ դեպքերում որոշում է սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական վերափոխումների իրականացման հեռանկարները: Խորհրդային շրջանում տեղեկատվական ոլորտը, մյուս ոլորտների

նման, վերահսկվում էր: Ամենայն հավանականությամբ, դա առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ տնտեսական, տեղեկատվական և մտավոր գործունեությամբ ազատ զբաղվելու քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների կենսագործման պայմաններում զգալիորեն աճում են հասարակության սոցիալապես ակտիվ խմբերի պահանջմունքներն ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ՝ արտաքին աշխարհի հետ իրականացվող տեղեկատվական փոխանակության նկատմամբ [134: 82]: Հաղորդակցության միջոցներից Խորհրդային Միությունում ռադիոն օպերատիվ էր այն առումով, որ հնարավորություն էր տալիս տեղեկատվության տարածումը նաև կրթություն չունեցողների շրջանում, այդ իսկ պատճառով մեծ էր նաև վերահսկողությունը: Խորհրդային գաղափարախոսությունը և իրենց իսկ նախընտրած տեղեկատվությունը տարածելու համար գրեթե բոլոր հիմնարկություններում աշխատողներին հերթագրում և տալիս էին թերթեր ու ամսագրեր: Ինչ վերաբերվում է հեռուստատեսությանն, ապա Խորհրդային Միության կազմում գտնվող հանրապետություններում կային և՛ տեղական և՛ ռուսական ալիքներ, որոնցով հեռարձակվում էին հաղորդումներ և՛ տեղական լեզուներով, և՛ ռուսերենով, հատկապես՝ լրատվական ծրագրերը, պլենումները, համագումարները⁵¹:

Կրթական հաստատություններում՝ և՛ միջնակարգ, և՛ բարձրագույն, սեղմ և սահմանափակ էին դասավանդվող առարկաները, որոնցում շատ քիչ տեղ էին զբաղեցնում լայն աշխարհայացք ձևավորող առարկաները: Մինչդեռ այսօր կարող ենք խոսել այնպիսի առարկաների դասավանդման մասին, ինչպիսին է, օրինակ, մշակութաբանությունը⁵²: Այսօր մեծ է նաև դրսում, այդ թվում եվրոպական երկրներում և Միացյալ Նահանգներում կրթություն և գիտելիք ստանալու հնարավորությունները, մինչդեռ, Խորհրդային տարիներին այն սահմանափակվում էր միայն Միության կազմում գտնվող երկրներով:

Փաստորեն, Խորհրդային սերնդի՝ գիտելիքի ընտրության հնարավորությունը սահմանափակված էր, քանի որ և՛ կրթական համակարգը, և՛ տեղեկատվական միջոցները գտնվում էին հիմնականում խիստ վերահսկողության ներքո: Բացի նշվածից,

⁵¹Այս մասին նշում են մեր հետազոտության փորձագետները:

⁵²Չնայած շատ դեպքերում այդ առարկաները շարունակվում են ներկայացվել սովետական ձևերով և մեթոդներով, քանի որ դասավանդողներն իրենք, մեծամասամբ, սովետական հաբիթուսի և մշակութային կապիտալի կրողներ են:

առաջարկվող գիտելիքը նաև միօրինակ էր և, ըստ էության, նույն տեղեկություններին կարելի էր հանդիպել խորհրդային տարբեր ժողովուրդների կրթական հաստատություններում շրջանառվող դասագրքերում և լրատվական նյութերում: Մինչդեռ հետխորհրդային սերունդը չունի այդ խնդիրը: Ինչպես արդեն նշել ենք, հետխորհրդային կրթական համակարգ են ներմուծվել նոր կրթակարգեր և մասնագիտություններ, իսկ համացանցի մուտք գործելը մեծացրել է այլընտրանքային տեղեկատվության և գիտելիքի հոսքերը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

2.1 Մշակույթի սահմանները

Ինչպես արդեն նշել ենք, թե՛ առօրեական, թե՛ ընդհանուր բնույթ ունեցող հասարակական (մակրոհասարակական) հիմնախնդիրների առաջացմանը և հաղթահարմանը վերաբերվող հանրային քննարկումներում և ՁԼՄ-ների կողմից ներկայացվող նյութերում մշակույթին գլխավորապես վերագրվում է սահմանափակ դերակատարություն: Որպեսզի պարզենք, թե ինչու վերոհիշյալ և այլ հիմնախնդիրներին վերաբերվող քննարկումներում չի կարևորվում մշակույթի դերակատարությունը՝ անհրաժեշտ է քննության առնել հանրության շրջանում մշակույթի վերաբերյալ գոյություն ունեցող ընկալումները, և դրանց հիմքում ընկած պատճառները: Այդ նպատակով, վարը մենք նախ կներկայացնենք մեր կողմից իրականացված խորին և հարցաթերթային հետազոտությունների համապատասխան արդյունքները:

Սույն ենթագլխում դիտարկելու ենք նաև, թե մշակույթի սահմանումների և մոտեցումների բազմազանության պայմաններում, ժամանակային և համապարփակ առումներով ինչպիսի՞ առանձնահատկություններ են առկա մշակույթի մասին հանրային ընկալումներում ու պատկերացումներում: Որո՞նք են այն հիմնական ոլորտներն ու հասկացությունները, որոնք ընկալվում և մեկնաբանվում են իբրև մշակույթ: Այս խնդիրները կքննենք ըստ գենդերային, տարիքային, կրթական, մասնագիտական կտրվածքների, ըստ զբաղվածության, զբաղվածության ոլորտի և բնակավայրի:

Ժամանակային առումով մշակույթի ընկալումները դիտարկում ենք ավանդականի և ժամանակակիցի համեմատության հարթությունում՝ որպեսզի պարզենք, թե հանրային ընկալումներում մշակույթն ինչի հետ է ասոցացվում՝ անցյալի ձեռքբերումների և իրադարձությունների, թե՞ ժամանակակից գործընթացներն ու երևույթները նույնպես ընկալվում են որպես այդպիսին: Այդ նպատակով հարցվողներին առաջարկվել էր պատասխանել՝ **«Ի՞նչ եք հասկանում մշակույթ ասելով»** հարցին: Պատասխաններում տեղ են գտել այնպիսիք, որոնք մշակույթը դիտարկում են ժամանակային առանցքի մեջ: Ինչպես կարելի է տեսնել՝ ժամանակային առումով ընկալումներում գերակշռում են մշակույթի՝ ավանդականի, անցյալի հետ կապված մոտեցումները՝

«ավանդույթ», «սովորույթ», «հնություններ», «կարծրատիպ», «այն ինչ դարերի ընթացքում է ստեղծվել», «մեր հին ունեցվածքի պեղումները», «տարազը», «հին Հայաստանը» և այլն: Մշակույթի ավանդական ընկալումներն առավել հաճախ հանդիպում են մարզային բնակավայրերում (Երևանում նման պատասխանները կազմում են 9%): Մշակույթը ժամանակակից տեսանկյունից է ընկալվել միայն երկու հարցվողի մոտ՝ իբրև «ստրիպտիզ» [129: Քանակական հարցում (այսուհետ՝ ՔՀ) 7] և «այսօրվա շոու բիզնեսը» [124: ՔՀ 2]: Ի դեպ, այդ երկու պատասխաններն էլ հանդիպում են քաղաքային բնակավայրերի պատասխանողների մոտ: Մշակույթը որպես ժամանակակից գործընթաց են ընկալում երիտասարդ (25-34 տարիքային խումբ) և բարձրագույն կրթություն ունեցող հարցվողները⁵³:

Մեր հաջորդ դիտարկումը վերաբերվում է մշակույթի համապարփակության բացահայտմանը՝ ըստ *մակրո* և *միկրո* հարթությունների: Մասնավորապես, մեզ հետաքրքիր է, թե հանրային ընկալումներում մշակույթը ներկայանում է համապարփակ-օբյեկտիվ, թե՞ առօրեական-սուբյեկտիվ դրսևորումներով: Առաջինն ավելի համապատասխանում է մակրոսոցիալական մակարդակին, երկրորդը՝ միկրոսոցիալական: Այս տեսանկյունից հետազոտական նյութի քննությունը թույլ է տալիս հաստատել, որ մշակույթի հանրային ընկալումներն ավելի շատ համապարփակ-օբյեկտիվ են (տես [Դիագրամ 4](#)), քանի որ դրանք վերաբերվում են քաղաքականությանը, գիտությանը, կրոնին, բնապահպանությանը, սպորտին և տուրիզմին: Իսկ առօրեական հարթությունում մշակույթի ընկալումը ներկայանում է՝ «կին-ամուսին հարաբերություններ», «մարդկանց առօրյան», «ապրելաձև», «պատ շարել», «տրանսպորտ նստել», «գինի սարքել», «ծառի տնկում», «խանութներից օգտվել», «հագնվել», «շինարարություն», «սեղանի շուրջ նստելու ձև», «մեքենա վարելը», «մարդկային փոխհարաբերություն»,

⁵³Եթե մշակույթի նման ընկալման հիմքը փորձենք տեսնել ընկալման ձևավորման վրա հիմնական ազդեցություն ունեցող գործոններից մեկում՝ կրթական համակարգում առկա դպրոցական դասագրքերում, ապա պարզ կդառնա, որ դպրոցական դասագրքերում ևս մշակույթի մասին պատկերացումները հիմնականում կապված են ավանդական արժեքների հետ, արտահայտվում են ավանդույթի շեշտադրմամբ և կարևորությամբ: Օրինակ, դպրոցական դասագրքերում կարելի է հանդիպել մշակույթին վերաբերվող հետևյալ ձևակերպումներին՝ «հայկական մշակույթի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն ավանդույթները, տոները և ազգային կերակուրը», «սակայն հասարակ ժողովուրդը շարունակում էր պահպանել ազգային մշակույթն ու ավանդույթները, ազգային խառնվածքն ու դիմագիծը», «հայոց եկեղեցին ստեղծել, պահպանել ու մեզ է հասցրել մշակութային բազմաթիվ արժեքներ, ազգային սովորույթներ, ծեսեր և տոներ» և այլն: Խնդրին առավել մանրամասն կանոնադառնանաք աշխատանքի համապատասխան գլխում:

«դաստիարակություն» և այլ նմանատիպ արտահայտությունների միջոցով: Միկրոսոցիալական հարթությունում մշակութային ընկալումները գենդերային և տարիքային կտրվածքի տեսանկյունից ընդգծված տարբերություններ չունեն: Միայն կրթության առումով է, որ մշակույթն իբրև առօրեական ֆենոմեն առավել հաճախ հանդիպում է բարձրագույն կրթությամբ հարցվողների պատասխաններում⁵⁴: Իսկ մշակույթի մակրոսոցիալական հարթությանը վերաբերվող պատասխանները գենդերային տեսանկյունից ավելի հաճախ հանդիպում են կին հարցվողների շրջանում (ընդհանուր հարցվողների շրջանում կազմելով 8.8%, իսկ մշակույթը մակրոսոցիալական հարթությունում ընկալողների՝ 82.3%):

Հաջորդ հարցը, որ փորձել ենք հետազոտության ընթացքում պարզել այն է, թե որքանով է ընկալումներում կարևորվում մշակույթի հայկական լինելու հանգամանքը: Պետք է նշել, որ հարցվողները գրեթե հավասար համամասնությամբ՝ 37.3% և 38.2%, մշակույթ ասելով հասկանում են և՛ հայկականը, և՛ ոչ հայկականը (տես [Դիագրամ 5](#)): Հարցի ընկալման այս տեսանկյունից, եթե տարիքային և սեռային առումներով գրեթե էական տարբերություններ չկան, ապա կրթական մակարդակի տեսանկյունից, հայկականին գերակայություն են տվել միջնակարգ կրթությամբ, իսկ ոչ հայկականին՝ բարձրագույն կրթությամբ անձինք: Այսինքն, կարելի է ասել, որ բարձրագույն կրթական համակարգը թույլ է տալիս մշակութային երևույթներին նայել ավելի բազմակողմանի, ավելի լայն և ազգայինի սահմաններից դուրս: Այնուհետ, հարցվողները նաև մեկնաբանել են, թե ինչու են մշակույթ ասելով հասկանում հայկականը կամ ոչ հայկականը: Այսպես, մշակույթն առավել համապարփակ տեսանկյունից դիտարկող հարցվողները տալիս են հետևյալ մեկնաբանությունները՝ «մշակույթը սահման չունի», «ամեն երկիր, ազգ էլ ունի իր մշակույթը», «մշակույթը միայն հայկականով չի սահմանափակվում» և այլն: Սակայն միևնույն ժամանակ տալիս են նաև արվեստաբանական նեղ մեկնաբանություններ՝ «մենք արտասահմանյան երաժշտություն էլ ենք լսում», «այլ ազգերն էլ սիրուն հուշարձաններ ունեն», «երաժշտությունը ընդհանուր է», «բոլոր ազգերի երաժշտությունն էլ յուրովի լավն են»,

⁵⁴Մշակույթ-առօրյա փոխառնչությունների վերաբերյալ առավել մանրամասն տես՝ Թորոսյան Մ., Մշակույթ-առօրեականություն փոխառնչությունները հայաստանյան արդի հանրային ընկալումներում: Կանթեղ, Երևան, «Ասողիկ» հրատարակչություն, 2016, էջ 73-86:

«ռուսական մշակույթն էլ է հարազատ մեզ, վրացական պարերն էլ», «ավելի սիրուն տեղեր էլ կան, որ մեր մշակույթը չունի»: Մշակույթի հայկական լինելը կարևորող հարցվողներն իրենց պատասխաններն ավելի հաճախ հիմնավորել են հետևյալ արտահայտություններով՝ «հայ եմ դրա համար», «մերն է», «հայրենասեր եմ», «հայկականն եմ սիրում, ազգայինը, ժողովրդականը» և այլն⁵⁵:

Հարցվողների պատասխաններում հաճախ են հանդիպում մշակույթի սահմանումներ, որոնք ամփոփվում են գլխավորապես ազգ և ազգային հասկացությունների շրջանակներում՝ «ազգային կոթողները», «հայկական գորգերը», «հայկական գինին», «մեր լեզուն», «մեր հին ունեցվածքի պեղումները», «հին Հայաստան», «հայ ժողովրդի անցած ուղին», «ազգի գերբն է», «մեր ազգի էությունը», «մեր ազգի տեսակին բնորոշ դրսևորումներ», «ազգային միջոցառումները», «ազգային առանձնահատկություն», «ազգային մշակույթ», «ազգայինը», «ազգի հոգևոր, բարոյական, սոցիալական, ազգագրական և քաղաքական արժեհամակարգի ձևավորված ամբողջականությունն է», «ազգի պարծանք, հպարտություն», «ազգի/պետության դեմքը», «ազգի ապրելակերպ», «ազգի դրսևորում», «ազգի էությունը» և այլն: Ընդ որում, վերոնշյալ ընկալումներն առավել արտահայտված են կին հարցվողների պատասխաններում, իսկ տարիքային առումով այն ավելի հաճախակի է հանդիպում 16-24 և 45-64 տարիքային խմբերում: Հավանաբար, վերջին տարիքային խմբում այն պայմանավորված է Խորհրդային ժամանակաշրջանին բնորոշ ընկալումներով. մի կողմից մշակույթի՝ առավել նեղ ընկալմամբ, մյուս կողմից մշակույթի ընկալման խմբային բնույթով (արժեքավոր է այն, ինչը ծառայում է խմբին՝ ազգին): Իսկ 16-24 տարիքային խմբում նման ընկալման ձևավորման հիմքում նույն համատեքստում ձեռք բերված մշակութային կապիտալի ազդեցությունն է:

Սույն ենթագլխում մշակույթի ընկալման սահմանները քննության են առնվում նաև հետևյալ տեսանկյունից. հետազոտության արդյունքում ստացված նյութերը բաժանել ենք մի քանի խմբերի՝ որպեսզի տեսնենք, թե որո՞նք են հասարակության շրջանում մշակույթի վերաբերյալ ամենից տարածված պատկերացումները, ի՞նչ է հասկանում

⁵⁵Բնակավայրի կտրվածքով մշակույթի հայկական լինելն առավել շատ կարևորվել են ՀՀ քաղաքային բնակավայրերից՝ Երևանում, Աշտարակում, Վանաձորում, իսկ գյուղական համայնքներից՝ Ծովագյուղում և Մերձավանում: Մշակույթի հայկական լինելու հանգամանքը չկարևորող պատասխանները հիմնականում գրանցվել են Եղեգնաձոր, Գորիս, Արտաշատ քաղաքներում և Արագած, Ջրաբեր գյուղերում:

հանրությունը «մշակույթ» ասելով⁵⁶: Պատասխաններում առանձնացրել ենք նաև մշակույթին վերագրվող ոլորտները, որոնք ներառում են՝ արվեստ (ընդհանուր, ազգային), կրթություն, գիտություն, տնտեսություն, քաղաքականություն, կրոն, տուրիզմ, սպորտ, կենսապահովման մշակույթ, բնապահպանություն, էթիկետ, լեզու-հաղորդակցություն (ընդհանուր, ազգային), հոգեկան հատկանիշներ, հնություն/պատմություն (ընդհանուր, ազգային), մշակութային օջախներ/ժամանցի վայրեր, հասկացություններ, միջոց/գործառույթ (ընդհանուր, ազգային), սահմանումներ/ձևակերպումներ (ընդհանուր, ազգային):

Համաձայն մեր հետազոտության նյութերի՝ մշակույթն առավել հաճախ մեկնաբանվել է որպես արվեստի որևէ ճյուղ՝ կինո, թատրոն, երաժշտություն, պար, նկարչություն, քանդակագործություն և այլն: Դրանց, ըստ հաճախականության, հաջորդում են մշակույթը հասկացությունների միջոցով նկարագրած պատասխանները՝ սովորություն, ավանդույթ, ծիսակատարություն, սովորույթ, կենցաղ, ապրելաձև և այլն: Մշակույթը գրեթե հավասարաչափ է մեկնաբանվել որպես տնտեսություն, կրթություն, գործառույթ և հնություն/պատմություն (տես [Դիագրամ 6](#)): Որոշակի տոկոս են կազմում նաև անորոշ, ոչ հստակ պատասխաններն ու հարցին պատասխանելու դժվարություններ ունեցողները կամ այն հարցվողները, ովքեր ընդանրապես չեն կարողացել որևէ կերպ սահմանել մշակույթը: Կարծում ենք, որ դրա հիմքերը պետք է փնտրել այդ հարցվողների կրթական մակարդակում և տարիքային նկարագրում: Հարցերին պատասխանելու դժվարություններ ունեցողների կամ մշակույթը սահմանել չկարողացողների մեջ մեծ թիվ են կազմում միջնակարգ կրթություն ունեցող հարցվողները (տես [Դիագրամ 7](#)), իսկ տարիքային առումով՝ 45-64 և 65-ից բարձր տարիքային խմբերին պատկանող անձինք (տես [Դիագրամ 8](#)): Այսինքն, այդ հարցվողները նրանք են, ովքեր չեն հարստացրել մշակույթի մասին իրենց գիտելիքները հետհանրակրթական հաստատություններում, և այն տարիքային խմբերը, որոնք կրթություն և դաստիարակություն են ստացել գլխավորապես խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբ մշակույթի դերը չէր կարևորվում այնչափ, ինչպես ներկայում, ինչի պատճառով խորհրդային

⁵⁶Այս հարցն ունեցել է բազմակի պատասխանների հնարավորություն, այդ իսկ պատճառով հարցվողները տվել են իրենց քանակից ավելի մեծ թվով պատասխաններ (տոկոսային առումով այն գերազանցում է 100%-ի շեմը):

կրթական հաստատություններում և ԶԼՄ-ներով մշակույթի նշանակությունը համապատասխան կերպով չէր ներկայացվում:

Մշակույթն իբրև արվեստ կամ արվեստի որևէ ճյուղ առավել հաճախակի ընկալվում է կանացի գենդերի ներկայացուցիչների, իսկ տարիքային առումով՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում կրթություն ստացած սերնդի ներկայացուցիչների (45-64 տարեկաններ) կողմից (տես [Դիագրամ 9](#)): Կրթական ցենզի առումով պետք է նշել, որ մշակույթը որպես արվեստ հավասարապես է ընկալվում բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն ունեցողների շրջանակներում (տես [Աղյուսակ 3](#)): Սակայն, բարձրագույն կրթությամբ անձինք նշում են հիմնականում թատրոնը, հետո՝ կինոն, իսկ միջնակարգ կրթություն ունեցողներն առավել մասսայականություն ունեցող ոլորտները՝ երաժշտություն և պար⁵⁷: Մշակույթը, որպես արվեստի որևէ ճյուղ, գրեթե հավասարապես է ընկալվել և՛ քաղաքային և՛ գյուղական համայնքների հարցվողների կողմից⁵⁸ (համապատասխանաբար 52% և 51%):

Կարծում ենք, որ հատկապես վերոհիշյալ սերնդի (45-64 տոտ.) ընկալումներում մշակույթը գլխավորապես արվեստի տարբեր ճյուղերի հետ ասոցացնելու պատճառները գտնվում են Խորհրդային Միության ժամանակներին բնորոշ մշակութային պատկերացումներում և, մասնավորապես, իրականացվող մշակութային քաղաքականությունում: Խորհրդային իշխանությունները մշակույթն ընկալում էին գլխավորապես բարձր արվեստների համատեքստում, ուստի և ձեռնարկված մշակութային քաղաքականության միջոցառումները վերաբերվում էին որոշակի ոլորտներին (գրականություն, կինո, թատրոն և այլն): Այն գտնվում էր խորհրդային կառավարության վերահսկողության ներքո: Խորհրդային գաղափարախոսության

⁵⁷Նշենք, որ զբաղվածության տեսանկյունից մշակույթն իբրև արվեստի ճյուղ ամենից հաճախ ընկալում են գյուղատնտեսությամբ զբաղվողները, իսկ մասնագիտության առումով՝ մանկավարժներն ու մասնագիտություն չունեցողները. չնայած Էթնոսոցիոլոգ Մ. Գալստյանը հարցնում է. «Արդյո՞ք մանկավարժները, գյուղատնտեսությամբ զբաղվողները և մասնագիտություն չունեցողներն այդ հարցում գտնվում են նույն հարթության վրա»: Այստեղ մենք նկատի ունենք, որ այս մարդկանց տեղեկատվության աղբյուրները նույնն են, ինչի արդյունքում ձևավորվում է երևույթի վերաբերյալ միևնույն ընկալումները:

⁵⁸Գյուղական համայնքներում ընդհանուր առմամբ (և՛ խորին և՛ քանական) իրականացվել են 250, իսկ քաղաքային համայնքներում՝ 489 հետազոտություններ:

ձևավորման մեջ կարևոր նշանակություն ունեն նաև մշակութային ոլորտը կազմակերպող ապարատի ստեղծումը⁵⁹:

Ինչպես կտեսնենք աշխատանքի հետագա շարադրանքում՝ խորհրդային կառավարության կողմից մշակույթի արվեստային պատկերացումները քարոզվում էին նաև կրթական համակարգում⁶⁰:

45-64 տարիքային խումբը որպես տեղեկատվության աղբյուր ՁԼՄ-ների շարքում նշել է հիմնականում մամուլը (տպագիր): Այդ իսկ պատճառով, հետաքրքիր էր պարզել, թե մշակույթի ո՞ր առումներն են առավել հաճախ ներկայացվում առավել շատ ընթերցվող թերթերում: Ըստ այդմ, Առավոտ, Ազգ և News.am թերթերում մշակույթ բառի առկայությամբ արվեստին վերաբերվող նյութերում ամենից շատ արձարծվող թեմաների հաջորդականությունն այսպիսին է՝ առաջին տեղում է երգ/երաժշտությունն, այնուհետև՝ գրականությունը, կինոն և թատրոնը (տես [Դիագրամ 11](#)):

Սակայն, մշակույթն ավելի լայն (նեղ արվեստային շրջանակներից դուրս) ընկալվելու միտում ունի երիտասարդ, բարձրագույն կրթություն ստացած սերնդի շրջանում (տես [Դիագրամ 10](#)): Սա նաև այն տարիքային խումբն է, որը, մեր կողմից իրականացված հետազոտության տվյալների համաձայն, ամենից շատն է օգտվում համացանցից, և, մի գուցե, դա ևս ունի իր ներգործությունն ընկալման փոփոխման վրա: Բացի այդ, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների գրեթե բոլոր բաժիններում վերջին տարիներին իբրև պարտադիր առարկա դասավանդվում է «Մշակութաբանություն» կրթակարգը, որը նույնպես նպաստում է մշակույթի ընկալման սահմանների ընդլայնմանը: Բարձրագույն կրթությամբ երիտասարդ սերնդի հարցվողները մշակույթ ասելով հասկանում են՝ «ապրելակերպը», «ապրելաձևը»,

⁵⁹Մշակույթի (արվեստի) հարցերի վերահսկողությունն իրականացնում էր կենտկոմի պրոպագանդայի և ագիտացիայի վարչությունը: Պիեսը, որը բեմականացվելու էր կամ տպվելու, անցնում էր բազմաստիճան ստուգումներ՝ արվեստի տեղական և պետական կոմիտեներ, գեղարվեստական խորհուրդ և այլն: Կինոարվեստի նկատմամբ գրաքննությունն այնքան ուժեղ էր, որ տարեց տարի ավելի քիչ ֆիլմեր էին նկարահանվում: Վերահսկողությունից զերծ չէին նաև երաժշտությունը, քանդակագործությունը, կերպարվեստը: Թվարկվածներից հատկապես տուժեց կերպարվեստը, որն առանձնացավ համաշխարհային կերպարվեստից, զարգացման այլ ուղղություն բռնեց:

⁶⁰Հետհայելով խորհրդային ժամանակաշրջանի 8-10-րդ դասարանների դպրոցական մի շարք դասագրքերը (պատմության և գրականության)՝ տեսնում ենք, որ կուլտուրա կամ մշակույթ բառերի ուղեկցությամբ հանդես եկող նախադասություններում կուլտուրայի զարգացում և կուլտուրական հեղափոխություն մտքերից հետո հաճախակի հանդիպող հասկացությունները կապված են առաջին հերթին գրականության, երաժշտության, այնուհետև՝ թատրոնի, կինոյի և նկարչության հետ:

«բնավորության գիծը», «մտածելակերպը», «առօրյան», «կենցաղը», անգամ տալիս են այնպիսի սահմանումներ, որոնք մոտ են ակադեմիական սահմանումներին: Օրինակ, «մարդկանց խմբերի առանձնահատկությունները ընդգծող ու ցանկալի հատկանիշներ ձևավորող միջոց/գործիք» [26: Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ԴԱՆ) 5], «հասարակական, քաղաքական ու սոցիալական խնդիրների ճիշտ ընկալում և դրանց հումանիստական լուծումների առաջադրում» [126: ՔՀ 4], «այն ամենն է, ինչը բնությունն է» [123: ՔՀ 1], «ազգի հոգևոր, բարոյական, սոցիալական, ազգագրական և քաղաքական արժեհամակարգի ձևավորված ամբողջականություն» [128: ՔՀ 6] և այլն:

Հանրային ընկալումների համատեքստում փորձել ենք նաև պարզել, թե մշակույթն ավելի հաճախ հանդես է գալիս որոշյալի, թե՞ որոշիչի դերում, ինչպես նաև, թե որտեղից են սկիզբ առնում մշակույթի նման ընկալման հիմքերը: Մշակույթ հասկացության՝ որոշյալի կարգավիճակում օգտագործելն ենթադրում է այդ հասկացության երկրորդական կամ ածանցյալ դիրք, օրինակ՝ քաղաքական մշակույթ, հայկական մշակույթ և այլն: Իսկ որոշիչի կարգավիճակում մշակույթ հասկացությունը ներկայանում է առաջնային դիրքով, օրինակ՝ մշակութային կյանք, մշակութային գործիչ և այլն: Հանրային ընկալումներում մշակույթն ավելի հաճախ հանդես է գալիս որոշյալի (3.2%), քան որոշիչի (1.8%) դիրքում: Այն բնութագրումները, որոնք հարցվողների ընկալումներում հանդես են գալիս որոշիչի կարգավիճակով՝ մեծամասամբ հանդիպում են խորհրդային ժամանակաշրջանի դպրոցական դասագրքերում և թերթերում՝ «կուլտուրական հեղափոխություն», «կուլտուրական կենտրոններ (տներ)», «մշակութային գործիչ», «մշակութային քաղաքականություն», «մշակութային արժեք»: Մշակույթին վերաբերվող նշված սահմանումները տրվել են 45-64 և 65-ից բարձր տարիքի անձանց կողմից: Խորհրդային թերթերում և դասագրքերում չհանդիպող, բայց նույնպես զուտ խորհրդային թվացող հետևյալ սահմանումը՝ «կուլտուրական ձևով հաց ուտող», կրկին տրվել է 65-ից բարձր տարիքի անձի կողմից: Մշակույթի՝ որպես որոշիչ հանդես եկող մնացած բոլոր մոտեցումները, որոնք չեն հանդիպում խորհրդային թերթերում և դասագրքերում, տրվել են

բացառապես երիտասարդների կողմից՝ «մշակութային օրեր», «մշակութային մայրաքաղաք», «մշակութային երևույթ», «մշակութային ծրագրեր»⁶¹:

Որպես որոշյալ՝ մշակույթը հանրային ընկալումներում արտահայտվում է մեծամասամբ երիտասարդների պատասխաններում, բացառությամբ երեք դեպքերի, որոնք կիրառվել են 45-64 տարեկանների կողմից՝ «ֆինանսական մշակույթ» [24: ԴԱՆ 3], «կրոնական մշակույթ» և «լեզվական մշակույթ» [128: ՔՀ 6]: Մշակույթի բնորոշումները, որոնք տրվել են երիտասարդների կողմից որպես որոշյալ, հանդիպում են նաև հետխորհրդային թերթերում և դպրոցական դասագրքերում՝ «շփման մշակույթ», «հոգևոր մշակույթ», «տարբեր մշակույթներ», «համաշխարհային մշակույթ», «երկրի մշակույթ», «ազգային մշակույթ», «հայ/հայկական մշակույթ», «ավանդական և ազգային մշակույթներ»: 45-64 տարեկան հարցվողների կողմից նշված կրոնական, լեզվական և ֆինանսական մշակույթ արտահայտությունները չեն հանդիպում հետխորհրդային թերթերում և դասագրքերում, մինչդեռ լեզվական մշակույթ հասկացության կիրառությունը հանդիպում է խորհրդային դասագրքերում: Հարցումներում որպես որոշյալ ձևակերպված այն բոլոր արտահայտությունները, որոնք վերաբերում են մշակույթի կարգավիճակին և չեն հանդիպում ո՛չ թերթերում, ո՛չ դասագրքերում՝ ներկայացվել են բացառապես բարձրագույն կրթություն ունեցող երիտասարդների կողմից: Դրանք են՝ «շփման մշակույթ», «աղբը չթափելու մշակույթ», «տոնելու մշակույթ», «ճիշտ մշակույթ», «դրսի մշակույթ» և «սեփական մշակույթ»⁶²:

Ինչպես արդեն նշվել է, հանրային ընկալումների քննության համատեքստում առանձնացրել ենք նաև հարցվողների ազգային և կրոնական պատկանելիությունը, մասնագիտացումը և բնակության վայրը: Հարցմանը մասնակցած ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներից՝ եզդիների մշակութային ընկալումներում, հայերի հետ համեմատած, էական տարբերություններ չեն նկատվում: Այդուհանդերձ, եզդի հարցվողների մոտ կեսը որոշակի դժվարություն է ունեցել մշակույթը

⁶¹«Մշակութային օրեր» և «մշակութային ծրագրեր» բնորոշումները հանդիպում են հետխորհրդային թերթերում, իսկ «մշակութային մայրաքաղաք» և «մշակութային երևույթ» արտահայտությունները, որոնք չեն հանդիպում մեր կողմից դիտարկված թերթերում և դասագրքերում, տրվել են բացառապես բարձրագույն կրթություն ունեցողների կողմից:

⁶²«շփման մշակույթ» (25-34տո), «աղբը չթափելու մշակույթ» (25-34տո), «տոնելու մշակույթ» (25-34տո), «ճիշտ մշակույթ» (25-34տո), «դրսի մշակույթ» (35-44տո.) և «սեփական մշակույթ» (16-24տո.):

սահմանելու հետ կապված: Իսկ այն պատասխաններում, որոնցում առկա են մշակույթը սահմանելու փորձեր՝ մշակույթը սահմանափակվում է գլխավորապես արվեստի ոլորտներով՝ երգ, ճարտարապետություն, նկարչություն: Նրանց պատասխաններում պակաս հաճախականությամբ հանդիպում են նաև «արհեստ», «դարբնություն», «հնություն», «պատմություն» և «ծես» բնորոշումները: Հարցման մասնակից եզդիների կեսից ավելին չունի թերի միջնակարգ կրթություն: Կարելի է ասել, որ եզդիները, երկար ժամանակ ապրելով հայերի միջավայրում և գտնվելով նրանց հետ մշտական փոխառնչությունների և շփումների մեջ, հաճախելով նույն կրթական հաստատություններն ու ունենալով տեղեկատվական նույն աղբյուրները, քննվող երևույթների նկատմամբ իրենց գնահատականներով և պատկերացումներով գրեթե չեն տարբերվում հայերից: Ինչը խոսում է ընկալումների ձևավորման վրա մշակութային կապիտալի ունեցած ազդեցության մասին:

Ինչ վերաբերվում է տարածաշրջանային կտրվածքին, ապա սահմանային բնակավայրերից միայն Ոսկեպար համայնքում է, որ տեղացիների մշակութային ընկալումներում գերակշռում են ազգի և ազգայինի հետ կապված սահմանումները՝ «ազգային ձեռքբերում», «տվյալ ազգի զարգացման ընթացքում ձեռք բերված նյութական և հոգևոր արժեքներ», «ազգի առանձնահատկությունները տարբեր ոլորտներում», «հոգևոր և ազգային հաղթանակ», «ազգային նվաճում», «ազգային պար»: Հարցումների մեջ ներառված սահմանային մյուս բնակավայրերում՝ Բավրա, Արագած (նախկին Թալինի շրջան), Շվանիձոր, Զանֆիդա, առանձնահատուկ ընդգծվածություն մշակութային ընկալումներում չի նկատվում⁶³: Կրոնական հավատամքով տարբերվող Փանիկ համայնքում ևս մշակույթի բնութագրման տեսանկյունից էական տարբերություններ չեն նկատվում: Այսինքն, կարելի է ասել, որ այս առումով, ընկալումների տարբերությունների հիմքում գերակշռող դեր է կատարում մշակութային կապիտալը (հանձինս ինկորպորացված և ինստիտուցիոնալ կապիտալների տեսակների):

⁶³Պատճառներից մեկը հավանաբար այն է, որ վերոհիշյալ բնակավայրերից միայն Ոսկեպարում են հին բնակիչներ, իսկ մյուս համայնքները վերաբնակեցված են:

Մշակույթին և դրան առնչվող երևույթներին վերաբերող ընկալումների տարբերությունների հիմքերը կարելի է փնտրել նաև հարցվողների ֆորմալ կրթական մասնագիտացումներում: Խորհրդային ժամանակաշրջանում կրթություն ստացած հարցվողների մասնագիտացումները հիմնականում սահմանափակ են և աչքի չեն ընկնում հումանիտար ոլորտների բազմազանությամբ: Հարցվողների մասնագիտացումները հիմնականում հետևյալն են՝ ինժեներ, ապրանքագետ, գյուղատնտես, կռունկավար, դերձակ, հյուան, վարորդ/տրակտորիստ, շերամապահ, ծուլող, կարուձև, խառատ, մեխանիկ, էներգետիկ, էլեկտրիկ և այլն: Մինչդեռ երիտասարդ սերնդի հարցվողները հետխորհրդային շրջանում ստացել են ավելի բազմազան մասնագիտություններ՝ նկարիչ-գծագրող, երաժիշտ, տնտեսագետ, լեզվաբան, լրագրող, ֆինանսիստ, արվեստաբան, թատերագետ, իրավաբան, SS, բնապահպան, կառավարում, ֆինանսական վերլուծաբան, սոցիոլոգ և այլն: Եվ այս հանգամանքն, ինչպես տեսանք վերը, որոշակիորեն պայմանավորել է վերոհիշյալ հարցվողների՝ մշակույթի մասին գիտելիքների միջակայքի մեծությունը:

Հաջորդ ստուգող հարցի միջոցով՝ **«Ի՞նչ է նշանակում կուլտուրական»**, փորձել ենք ավելի հստակեցնել մշակույթի վերաբերյալ հարցվողների ընկալման սահմանները⁶⁴: Հարցվողների շուրջ 65%-ը՝ մեծամասամբ բարձրագույն կրթությամբ, որոնք ներկայացնում են 45-64 տարիքային խումբը, «կուլտուրական» ասելով նշում է էթիկական բնութագրեր՝ «քաղաքավարի», «դաստիարակված», «բարեհամբույր», «հարգալից», «ճիշտ պահվածքով», «պարկեշտ»: Այնուհետ (նրանց 41%-ը) նշում են մտավոր հատկանիշներն ու կրթվածությունը՝ «կիրթ», «զարգացած», «խելացի», «գրագետ», «ինտելեկտուալ», «ամեն ինչից գաղափար ունեցող» (տես [Աղյուսակ 4](#)):

«Կուլտուրականին» վերաբերող բնորոշումները բավականին բազմաբնույթ են, որոնք ընդգրկում են մի կողմից, ազգայինի հետ կապված բնութագրեր՝ «տվյալ ազգի արժեքային համակարգին հարիր», «իր պատմությունն ու մշակույթը իմացող», մյուս կողմից՝ համամարդկային, գլոբալ մեկնաբանություններ՝ «մարդկության ամենաբարձրագույն աստիճան», «ժամանակակից մարդ», «բաց հայացքների տեր»,

⁶⁴Այս հարցն ունեցել է բազմակի պատասխանների հնարավորություն, այդ իսկ պատճառով հարցվողները տվել են իրենց քանակից ավելի մեծ թվով պատասխաններ (տոկոսային առումով այն գերազանցում է 100%-ի շեմը):

«համամարդկային արժեքներին հետևող» և այլն: 65 և բարձր տարիքի հարցվողների շրջանում կուլտուրական լինելը կապված է նյութական դրության և կարգավիճակի հետ՝ բարեկեցիկ, ապահովված, պաշտոնյա, հարուստ և այլն (այս և 45-64 տ. հարցվողները կուլտուրական լինելու հիմքում տեսնում են նաև արտաքին հատկանիշներ՝ հագ ու կապ, կոկիկ, բարետես): Միջնակարգ կրթությամբ 45-64 տ. խմբի ներկայացուցիչների ընկալումներում կուլտուրական լինելու հիմքում ընկած են բնավորության և խառնվածքի գծերը՝ «համեստ», «հոգատար», «բարի», «հպարտ», «հանդուրժող», «ազնիվ», «ջերմ», «խղճով», «ուրախ», «նրբազգաց», գեղեցիկի չափանիշները՝ «էսթետիկա», «գեղեցիկ», «դիմացինին հաճելի» և հաղորդակցվելու կարողությունը՝ «մարդամոտ», «մարդկային հարաբերություն», «մարդկային վերաբերմունք», «խոսելաձև» և այլն: Առավել երիտասարդ տարիքային խմբերում (16-34տ.տ.) հանդիպում են կուլտուրականի հետևյալ սահմանումները՝ «օրինական», «մարդկային հարաբերություն», «փողոցները չկեղտոտել», «ՀՀ օրենքը հարգող», «մարդու կայուն կեցվածքը հասարակության մեջ» և այլն: Հարցվողներից միայն երկուսը (35-44 տարիքային խումբ) կուլտուրական լինելը կապում են կրոնական կողմնորոշման հետ՝ համարելով, որ կուլտուրական մարդը պետք է լինի քրիստոնյա [126: ՔՀ 4] և հավատացյալ [26: ԴԱՆ 5] (տես Աղյուսակ 4):

Զուգահեռներ անցկացնելով վերոհիշյալ և «**ի՞նչ եք հասկանում մշակույթ ասելով**» հարցերի վերաբերյալ տրված պատասխանների միջև՝ կարող ենք նկատել որոշակի համընկնումներ: Ինչպես, օրինակ, հարցվողները որպես մշակույթ սահմանում են՝ «վերաբերմունք», «սիրալիր լինեն», «իրար չվիրավորենք», «նիստ ու կաց», «վարվելա-կերպ», «դաստիարակություն», «սեղանի շուրջ նստելու ձևը» և այլն:

Այսպիսով, «կուլտուրական» բառի վերաբերյալ ընկալումների ձևավորման հիմքերը կարելի է տեսնել խորհրդային ժամանակաշրջանում այդ բառի կիրառման մոտեցումներում: Քանի որ 45-ից բարձր տարիքային խմբերի հարցվողների կողմից կուլտուրականին վերաբերվող բնորոշումները՝ «քաղաքավարի», «դաստիարակված», «բարեհամբույր», «ճիշտ պահվածքով», «պարկեշտ» և այլն հանդիպում են խորհրդային

թերթերում և դպրոցական դասագրքերում: Վերջիններում «կուլտուրական» բառը նկարագրում է մակարդակ, սպասարկում, հետամնացություն⁶⁵, առաջընթաց և այլն:

Մշակույթի սահմաններին վերաբերող ընկալումներին զուգահեռ փորձել ենք դիտարկել նաև առօրեականության և մշակույթի միջև կապի ընկալումը (**«Թվեք գործունեության մի քանի ոլորտներ կամ ձևեր, որոնք ըստ ձեզ կարող են համարվել մշակութային»**): Գիտակցում են արդյոք հարցվողներն իրենց առօրյայի կազմակերպման մեջ մշակույթի դերակատարությունը:

Առօրեական գիտելիքը տարբեր է օբյեկտիվ (պաշտոնական) գիտելիքից. առաջինը ձևավորվում է մարդկանց ամենօրյա գործունեության ընթացքում: Մեր խնդիրն է պարզել, թե մշակույթի վերաբերյալ հարցվողների գիտելիքը կամ ընկալումը որքանո՞վ է առօրեական, ո՞ր մասով՝ օբյեկտիվ ու պաշտոնական:

Ինչպես ցույց են տալիս հարցումների նյութերը՝ պատասխանողները գրեթե որևէ պատկերացում չունեն վերոհիշյալ կապի վերաբերյալ: Հարցվողների 65.3%-ը դժվարացել է պատասխանել հարցին, իսկ պատասխանողները պարզապես թվարկել են արվեստի կոնկրետ ոլորտներ՝ երաժշտություն, թատրոն, նկարչություն, գրականություն և այլն: Այդ առումով, վերոհիշյալ պատասխանները նույնպես կարելի է դասել դժվարությամբ տրված պատասխանների շարքին, քանի որ դրանցում որևէ կերպ չեն ակնարկվում մշակույթի և առօրեականության փոխառնչությունները: Հարցվողներից միայն երեքն են փորձել իրար հետ կապել մշակույթն ու առօրեական վարքը՝ նշելով հետևյալը՝ «խոհանոց», «մարդկային փոխհարաբերություն» [26: ԴԱՆ 5], «ծեսերին մասնակցել» [28: ԴԱՆ 7], «վար ու ցանք անել» [29: ԴԱՆ 8]: Ուշագրավ է, որ երբ առաջին խումբ հարցերով փորձում էինք պարզել մշակույթի սահմաններին վերաբերող ընկալումները, ապա, առօրեականության հետ կապված պատասխանները բավականին մեծ թիվ էին կազմում՝ «կին-ամուսին հարաբերություններ», «մարդկանց առօրյան», «ապրելաձև», «պատ շարել», «տրանսպորտ նստել», «գինի սարքել», «ծառի տնկում», «խանութներից օգտվել», «հագնվել», «շինարարություն», «սեղանի շուրջ նստելու ձև», «մեքենա վարելը», «մարդկային փոխհարաբերություն», «դաստիարակություն» և այլն: Փաստորեն, հարցվողների այդ մասը գիտակցում է

⁶⁵Նկատի ունի բարեկրթության բացակայությունը:

մշակույթի սահմանների համընդգրկուն լինելը, բայց դեռ չի կարողանում ուղղակի և անմիջական կապ տեսնել մշակույթի և առօրյայի միջև: Հավանաբար պատճառն այն է, որ գիտելիքների այդ մասը դեռ գտնվում է ինկորպորացված կապիտալի նախասկզբնական վիճակում և չի հասցրել վերածվել հաբիթուսի: Մյուս ակնհայտ հանգամանքն այն է, որ այդուհանդերձ, այդ գիտելիքները չեն ծնվել առօրեական սոցիալական փորձում, ուստի, առօրեական վարքը բնութագրող շատ արտահայտություններ՝ «մեքենա վարել», «տրանսպորտ նստել», «խանութից օգտվել» և այլն, չեն ենթարկվում առավել բարձր մակարդակի վերացարկման, որտեղ կարող է նշմարվել մշակույթի հետ ունեցած դրանց կապը:

Մշակույթի և առօրյայի միջև կապի ընկալման հարցը փորձել ենք դիտարկել այլ հարթությունում ևս՝ անմիջապես հարցվողների առօրյայի կազմակերպման մեջ. ինչպես են կազմակերպում իրենց առօրյան հետազոտության մասնակիցները:

Ընդհանուր առմամբ, հարցվողների պատասխաններում առօրեականությանը վերաբերվող հիշատակումները, որոնք առնչվում են ժամանցի (ազատ ժամանակի) կազմակերպմանը, աչքի չեն ընկնում բազմազանությամբ: Հարցվողներն ազատ ժամանակը հիմնականում անցկացնում են գիրք կարդալով (19%), հեռուստալուրեր (17.7%), ֆիլմեր դիտելով (8.4%) և երաժշտություն լսելով (10.2%)⁶⁶: Հավանաբար, հարցվողների մոտ առօրյայի կազմակերպման մեջ հեռուստատեսության և երաժշտության առավել մեծ դերակատարությունը պայմանավորված է վերջիններիս գործառույթներով: Ինչպես նշում է Ռ. Օհանջանյանը՝ «...մի կողմից, հեռուստատեսությունն իրականացնում է նաև կինոյի և թատերարվեստի մատուցում... իսկ մյուս կողմից երաժշտության օգտագործման աղբյուրների բազմազանությունն ու փոխափոխազդեցությունն է... այն օգտագործվում է տնային աշխատանքներ կատարելիս, ավտոմեքենա վարելիս և այլն [138: 311]:

⁶⁶ Համեմատության համար նշենք, որ ազատ ժամանակի կազմակերպման վերաբերյալ հետազոտություն իրականացվել է նաև 1979 թվականին, Երևանում, 600 աշխատողների շրջանակում: Հետազոտական նյութը ներկայացված է ըստ գենդերային բաժանման, համաձայն որի՝ ազատ ժամանակն առավել շատ անցկացնում են՝ 1) երեխաների դաստիարակության և տնային գործերի վրա (կանայք՝ 72.4%, տղամարդիկ՝ 54.3%), 2) կարդում են գրքեր, թերթեր, ամսագրեր (կանայք՝ 44%, տղամարդիկ՝ 49%), 3) դիտում են հեռուստացույց, լսում ռադիո (կանայք՝ 12.9%, տղամարդիկ՝ 75%) և այլն [192: 227]: Չնայած վերոհիշյալ հետազոտությունն անցկացվել է միայն Երևանում և աշխատողների շրջանակում, այնուամենայնիվ, կարող ենք նշել, որ ազատ ժամանակի կազմակերպման մեջ առանձնակի փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել:

Պետք է արձանագրենք հետևյալ ուշագրավ հանգամանքը. մեր հետազոտության մասնակիցներն իրենց ժամանցն անցկացնում են գլխավորապես միայնակ՝ և հեռուստալուրեր ու ֆիլմեր դիտելը և՛ երաժշտություն լսելը և՛ գրքեր կարդալը և՛ սոցիալական ցանցերից օգտվելը⁶⁷: Մշակութային հաստատությունների հաճախելիությունն առօրեականության կտրվածքով շատ չնչին տոկոս է կազմում (2.2%)՝ ամիսը 2-3 անգամ պարբերականությամբ: Հանրության կողմից, որպես իրենց առօրյայի անցկացման տարբերակներ նշվել են նաև՝ «ուղղակի նստել», «պառկել», «քնել», «ծխել», «խմել», «կարել», «հյուր գնալ», «երեխաների հետ զբաղվել» և այլն:

Մեր հարցերից մեկը վերաբերում էր նաև առօրյայում հնարավոր փոփոխություններին, մասնավորապես, թե հարցվողներն ինչը կցանկանային փոխել իրենց առօրյայում (**«Ի՞նչը կցանկանայիք փոխել ձեր առօրյայում»**): Ակնկալվող փոփոխությունները մեծամասամբ կապված են նյութական և ընտանեկան բարեկեցության հետ, ազատ ժամանակի կազմակերպման և առողջական խնդիրների հետ: Չնչին տոկոս են կազմում նաև աշխատանքի, ազատության, Հայաստանի հետ կապված փոփոխությունների ակնկալիքները: Առօրյայի փոփոխություն ասելով հարցվողները նշել են նաև մահանալու կամ երիտասարդանալու ցանկություններ, ինչպես նաև՝ ազատության, բնակության վայրի և շրջապատի վերաբերմունքի փոփոխություններ: Ֆինանսական/նյութական, ընտանեկան բարեկեցություն, առողջականի փոփոխություն և մահ իրենց առօրյայում ակնկալում են հիմնականում միջին և միջինից բարձր տարիքի անձինք⁶⁸: Մինչդեռ երիտասարդ սերնդի ցանկություններն իրեն առօրյայի փոփոխության մեջ այլ են: Նրանք (28.4%-ը) բարձրացնում են աշխատանքի փոփոխության, ազատության, ժամանցի և ազատ ժամանակի տնօրինման, բնակավայրի փոփոխության հետ կապված հարցեր:

⁶⁷Իրենց առօրյան հեռուստալուրեր և ֆիլմեր դիտելով առավել հաճախակի անցկացնում են 65-ից բարձր և 45-64 տարիք ունեցող, միջնակարգ կրթությամբ անձինք, իսկ երաժշտության ուղեկցությամբ և սոցիալական էլեկտրոնային ցանցերում իրենց առօրյան կազմակերպում են միջնակարգ կրթությամբ, 16-24 տարեկան երիտասարդները (հիմնականում արական սեռի և աշխատանք չունեցող):

⁶⁸Այս տարիքային խմբերի մարդիկ իրենց առօրյայում փոփոխություն ցանկանում են տեսնել՝ թոշակների բարձրացման, տան վերանորոգման կամ նոր բնակարան, մեքենա գնելու, ապրելակերպի լավացման, երեխաներին երջանիկ տեսնելու և իրենց սեփական առողջության բարելավման մեջ: Նրանք ցանկանում են նաև փոփոխություններ տեսնել շրջապատի և նրա վերաբերմունքի մեջ՝ «մարդկանց ժպտալով տեսնել», «ժողովրդին երջանիկ տեսնել», «սիրով լինենք», «աշխարհում/Հայաստանում խաղաղություն լինի»:

Երիտասարդ հարցվողների 8%-ը ցանկանում է ապրել այնպես, ինչպես ինքն է ուզում, այլ ոչ թե ինչպես հասարակությունն է թելադրում, ավելի շատ զբոսանքի գնալ, ճանապարհորդել, հոգևոր մշակույթով հարստացնել առօրյան, ավելի հետաքրքիր և իմաստալից օր ունենալ: Գյուղական համայնքների երիտասարդները բարձրացնում են նաև բնակավայրի փոփոխության՝ քաղաքում ապրելու ցանկությունը:

Կարող ենք եզրակացնել նաև ենթադրել, որ հարցվողների կողմից մշակույթի սահմանման սահմանափակությունը կապված է նաև վերջիններիս միօրինակ առօրյա ունենալու և կազմակերպելու հետ:

Իսկ որո՞նք են մշակույթի վերոհիշյալ ընկալումների ձևավորման հիմքերն ըստ հանրային պատկերացումների (**«Ձեր կարծիքով, ի՞նչն է նպաստում մշակույթի վերաբերյալ պատկերացումների ձևավորմանը»**): Հարցվողների 35.1%-ը ընդհանրապես չգիտի, թե որտեղից կարելի է տեղեկություն ստանալ մշակույթի մասին, մասնավորապես, թե ինչ է մշակույթը: Ընդ որում, այդ մասին չիմացողների մեջ ամենամեծ թիվը կազմում են մեծահասակները (45-64 և 65-ից բարձր տտ.), այսինքն հենց իրենք չեն ընկալում ընտանիքի/իրենց ունեցած դերը՝ երևույթի նկատմամբ երեխայի մեջ գիտելիք սերմանելու հարցում: Հարցվողների 31.6%-ը գտնում է, որ երեխան մշակույթի մասին գիտելիքը ստանում է ընտանիքից, 11.6%-ը՝ դպրոցից, 9.3%՝ հեռուստատեսությունից: Որպես տարբերակներ նշվում են նաև «շրջապատը», «համակարգիչը», «գրքերը», «երաժշտական դպրոցը», «եկեղեցին», «մագնիտաֆոնը», ինչպես նաև «բնագիրը» և «մոր արգանդը»: Գիտելիքի ձևավորման հարցում ընտանիքի ունեցած առաջնային դերը նշվել է բարձրագույն կրթությամբ հարցվողների կողմից, իսկ միջնակարգ կրթություն ունեցողներն որպես երեխայի մեջ մշակույթի մասին գիտելիքի ձևավորման միջոց նշում են հեռուստատեսությունը և կրթական հաստատությունը (դպրոցը):

Փաստորեն, մշակույթի սահմանների վերաբերյալ իրականացված հետազոտության արդյունքում ստացվում է՝

- Ժամանակային առումով՝ ընկալումներում գերակշռում են մշակույթի՝ ավանդականի, անցյալի ձեռքբերումների հետ կապված մոտեցումները: Ժամանակակից գործընթացներն ու երևույթները հանրության կողմից դեռ չեն ընկալվում

որպես մշակութային: Մշակույթի նման ընկալումների ձևավորման պատճառներից մեկը ընկալումը ձևավորող որոշ միջոցների կողմից (դպրոցական դասագրքեր) մշակույթի ներկայացումն է որպես ավանդական և ժառանգված երևույթներ:

➤ Մակրո և միկրո համեմատական հարթությունում մշակույթի ընկալումները հիմնականում արտահայտվում են համապարփակ-օբյեկտիվ դրսևորումներով, այսինքն՝ մակրո հարթությունում են: Այն առավել արտահայտված է մեծամասամբ երիտասարդ (16-24 տոտ.) և բարձրագույն կրթություն ունեցող հարցվողների պատասխաններում, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ բարձրագույն կրթական համակարգը (մշակութային կապիտալը) հնարավորություն է տալիս երևույթներին նայել ավելի լայն, քան դրանց վարժեցվում են հաբիթուալ մակարդակում:

➤ Հետազոտության մասնակիցները, գրեթե հավասար համամասնությամբ, մշակույթ ասելով հասկանում են և՛ հայկականը և՛ ոչ հայկականը: Այստեղ ևս պետք է նշենք բարձրագույն կրթական համակարգի ունեցած դերն ընկալման ձևավորման վրա, քանի որ մշակույթն ավելի բազմակողմանի, լայն և ազգայինի սահմաններից դուրս ընկալվում է բարձրագույն կրթությամբ հարցվողների շրջանում:

➤ Հանրային ընկալումներում մշակույթն առավելապես ասոցացվում է արվեստի ոլորտների հետ: Ընդ որում, մշակույթի նման ընկալումները գերակշռում են 45-64 տոտ. խմբի հարցվողների մոտ: Մշակույթն արվեստի տարբեր ճյուղերի հետ ասոցացնելու պատճառները պետք է փնտրել Խորհրդային շրջանին բնորոշ մշակութային պատկերացումներում և, մասնավորապես, իրականացվող մշակութային քաղաքականությունում: Մշակույթի՝ արվեստային ընկալման ձևավորմանը նպաստել են նաև ընկալման ձևավորման վրա առաջնային նշանակություն ունեցող միջոցների կողմից (մամուլ, հեռուստատեսություն, դպրոցական դասագիրք) մշակույթի՝ որպես արվեստի ճյուղերի ներկայացումը:

Այսպիսով, չնայած մշակույթի հանրային ընկալումներում շարունակվում են արմատացած մնալ Խորհրդային հաբիթուալ ու մշակութային կապիտալի կառուցվածքները, այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ դրանք կորցրել են իրենց գործառույթները և չեն

համապատասխանում արդի ժամանակաշրջանին, ինչի հետևանքում հատկապես երիտասարդների ընկալումներում մուտք են գործում հաբիթուսի և մշակութային կապիտալի նոր կառուցվածքներ: Դրանք հնարավորություն են տալիս երևույթների, այդ թվում մշակույթի առավել լայն՝ խորհրդային մշակութային կապիտալի հիման վրա ձևավորված պատկերացումների շրջանակներից դուրս ընկալման: Հանրային ընկալումներում մշակույթը շարունակվում է դիտարկվել առօրյայից դուրս, քանի որ առօրյայի ձևավորումը ևս դիտվում է որպես տրված, ինքն իրեն կառուցվող, այլ ոչ թե մասնակցային:

2.2 Մշակութային վերագրվող գործառույթները

Աշխատանքի այս մասում, հիմնվելով հարցվողների պատասխանների վրա, ներկայացնելու ենք, թե ինչպիսի գործառույթներ են վերագրվում մշակութային: Նման նպատակադրումը թույլ է տալու բացահայտել, թե ինչպես է ընկալվում մշակույթի դերակատարությունը հանրային ու պետական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում և մակարդակներում:

Նախքան հանրային ընկալումներին անդրադառնալը՝ ներկայացնենք, թե մասնագիտական շրջանակներում ինչպես են ձևակերպվում մշակույթի հիմնական գործառույթները: Նշենք, որ ինչպես մշակույթի սահմանումների, այնպես էլ գործառույթների դեպքում առկա են բազմաթիվ ձևակերպումներ ու տիպաբանումներ: Մշակույթի գործառույթների շարքում, սովորաբար, մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են հետևյալները՝ ադապտատիվ, նշանային, ճանաչողական, հաղորդակցային, ինտեգրատիվ, կարգավորող, արժեքային, լիցքաթափման, սոցիալականացման, մշակութայնացման և այլն:

Մշակույթի շատ թե քիչ համապարփակ գործառույթը մարդկանց սոցիալական ինտեգրումն է, որը ձևավորում է նրանց՝ իբրև կոլեկտիվ գոյություն ունենալու և գործունեություն ծավալելու հիմքերը [208: 176]: Ադապտատիվ գործառույթը համարվում է մշակույթի կարևորագույն գործառույթը, որն ապահովում է մարդու հարմարեցումը շրջակա միջավայրին, իսկ ինտեգրատիվ գործառույթի միջոցով մշակույթը միավորում է տարատեսակ համայքներ՝ ազգեր, խմբեր, պետություններ և

առաջացնում ընդհանրության զգացում: Ճանաչողական գործառույթի միջոցով մշակույթը կենտրոնացնում է տարբեր սերունդների մարդկանց փորձը և հմտությունները, հավաքում է աշխարհի մասին հարուստ գիտելիք և դրանով ստեղծում է այն ճանաչելու և յուրացնելու հնարավորություններ: Նշանային գործառույթ. անունների և անվանումների ձևավորումը շատ կարևոր է մարդու համար: Եթե ինչ-որ առարկա կամ երևույթ չի անվանակոչվել, չունի անուն, չի նշանակվել մարդու կողմից, ապա դրանք նրա համար գոյություն չունեն: Առարկային կամ երևույթին անուն տալով՝ մարդը միաժամանակ ապահովում է անհրաժեշտ տեղեկատվություն, որը թույլ է տալիս նրան գործել [195: 462-478]: Կոմունիկատիվ/հաղորդակցային գործառույթն ապահովում է մարդկանց շփումը մեկը մյուսի հետ: Առանց մարդկանց հետ շփվելու մարդը չի կարող դառնալ հասարակության լիարժեք անդամ, չի կարող զարգացնել իր հնարավորությունները: Ի տարբերություն կենդանիների, մարդիկ հաղորդակցվում են մշակույթի շնորհիվ: Մշակութային գործոնները՝ ճաշակը, հագուստը, հետաքրքրությունները, մարդկանց համար դառնում են հաղորդակցման առիթ:

Մշակույթը մարդկանց շփման պայման և արդյունք է: Կարգավորող/ռեգուլյատիվ գործառույթը հանդես է գալիս որպես հասարակության բոլոր անդամների նորմերի և պահանջմունքների համակարգ՝ իրենց կյանքի և գործունեության բոլոր ոլորտներում՝ աշխատանքում, կենսակերպում, ընտանեկան, միջխմբային, միջանձնային հարաբերություններում կամ, ինչպես Ա. Ֆլիերն է նշում՝ «մարդկանց միջև փոխհարաբերությունների կարգավորում՝ սոցիալական փորձի՝ պատմականորեն ընտրված, կարգավորված և ստանդարտացված շատ թե քիչ հաջողված տարրերի միջոցով» [208: 177]: Մշակույթի արժեքային գործառույթը մարդուն ապահովում է արժեքային կողմնորոշումներ: Կարգավորման գործառույթն իրականացվում է ոչ միայն նորմերով, այլ նաև արժեքային համակարգով: Սոցիալականացման և մշակութայնացման գործառույթները ևս հանդիսանում են մշակույթի կարևորագույն գործառույթներ: Սոցիալականացում կոչվում է անհատի կողմից սահմանված գիտելիքների, նորմերի և արժեքների յուրացումը, որն ահրաժեշտ է հասարակության լիարժեք անդամ դառնալու համար, իսկ մշակութայնացում՝ որևէ մշակույթում ապրելու համար գիտելիքների և հմտությունների յուրացումն է:

Մարդիկ մշտապես խնդիր ունեն ստեղծել հարաբերություններ իրենց ներքին (գաղափարներ, ցանկություններ և այլն) և արտաքին (շրջակա միջավայր, ուրիշ մարդիկ և այլն) աշխարհների հետ: Նրանք դա անում են կոնկրետ իրավիճակներում: Այդ բոլոր իրավիճակներում անհատները ձևավորում են իրենց շրջապատը (յուրաքանչյուր մարդ կարող է ազդել այն բանի վրա, ինչ տեղի է ունենում իր շուրջը) և ձևավորվում շրջապատում (յուրաքանչյուր մարդ կարող է փոխվել այն բանի արդյունքում, ինչ տեղի է ունենում իր շուրջը): Այս խնդրին անդրադարձել են Ժ. Դեմորգոնը և Մ. Մուլը, ովքեր հետևյալ կերպ են ձևակերպել այն՝ «ձևավորել շրջապատը և ձևավորվել շրջապատում՝ նույն մոդելի երկու կողմերն են, որը կոչվում է «հարմարվել»: Հեղինակներն այդ մեղալի մի կողմը սահմանում են որպես «ծուլում/ասիմիլացիա»: Դրա տակ նրանք նկատի ունեն այն գործընթացը, որով մարդիկ ադապտացնում են արտաքին աշխարհն իրենց սեփական իրականությանը: «Այն ինչ մենք ընկալում ենք դրսից, դրվում են ուղեղում արդեն գոյություն ունեցող կառուցվածքի մեջ» [167]:

Վերը ներկայացրածից պարզ է դառնում, որ մշակույթն իրականացնում է շատ կարևոր գործառույթներ և՛ հասարակության, և՛ անհատի համար: Մշակույթի միջոցով է անհատը դառնում հասարակության լիարժեք անդամ, հարմարվում շրջակա միջավայրին, հնարավոր է դառնում մարդկանց հետ շփումը, համակենտրոնացվում տարբեր սերունդների մարդկանց փորձը և հմտությունները, կարգավորվում հասարակության անդամների համար կարևոր նորմերն ու պահանջմունքները:

Անշուշտ, ակնկալելի էր, որ հարցվողների ընկալումներում մշակույթի գործառույթներն այսչափ տարբերակված և վերացարկված չէին կարող ներկայացվել: Գլխավոր խնդիրը հարցման մասնակիցներին իրենց հասանելի դիսկուրսի շրջանակում մոտիվավորող հարցադրումներ առաջարկելն էր: Այդ առումով անհրաժեշտ էր մի կողմից օգտվել հայտնի ու մատչելի բառապաշարից, մյուս կողմից՝ համեմատության որոշակի հնարավորություն ապահովել: Ելնելով նշված պայմաններից՝ հարցման մասնակիցներին առաջարկվել էր հետևյալ հարցը՝ **«Նշված ոլորտներից որո՞նք են հատկապես կարևոր հայ ժողովրդի գոյատևման ու զարգացման համար»:**

Ոլորտների ցանկում ներկայացվել է հետևյալը՝

1. Զինված ուժեր	7. Կրթություն
2. Տնտեսություն	8. Մշակույթ
3. Արտաքին քաղաքականություն	9. Կրոն
4. Բնապահպանություն	10. Գիտություն
5. Սոցապահովություն	11. Օրենսդիր
6. Սպորտ	12. Իրավապահպան

Հարցվողներին առաջարկվել է նշել առավելագույնը երեք ամենակարևոր ոլորտները: Որից հետո, վերջինները մեկնաբանել են այդ ոլորտների կարևորության պատճառները: Ինչպես ցույց են տալիս հարցման արդյունքները՝ վերը թվարկված ոլորտներից, որպես ազգապահպանման և ազգի զարգացման առաջնային երեք ոլորտներ, նշվել են՝ զինված ուժերը, կրթությունը և տնտեսությունը: Մշակույթն այս շարքում զբաղեցնում է ութերորդ տեղը՝ վերը նշված ոլորտներից, սոցապահովությունից, արտաքին քաղաքականությունից, կրոնից և օրենսդիրից հետո (տես [Դիագրամ 12](#)): Զինված ուժերը հավասարապես կարևորվել է և՛ կանացի, և՛ տղամարդ գենդերի ներկայացուցիչների կողմից, կրթական մակարդակով՝ բարձրագույն կրթություն ունեցողների, իսկ տարիքային առումով՝ 45-64 տարեկանների կողմից (տես [Աղյուսակ 5](#)): Պետք է նկատել, որ սա այն սերունդն է, որ հիմնականում մասնակցություն է ունեցել Ղարաբաղյան շարժմանը և պատերազմին, այդ իսկ պատճառով վերջիններս կարևոր են համարում բանակի նշանակությունը՝ ժողովրդի, հայրենիքի պաշտպանության, խաղաղության և սահմանների համար: Զինված ուժերը կարևորվել են ոչ միայն սահմանային տարածքներում⁶⁹ Ոսկեպարում (86.6%), Շվանիժորում (100%) և վերաբնակեցված տարածքում՝ Զեդեայում (90%), այլ նաև Փանիկում (93.3%), Գեղամավանում (93.3%), Զանֆիդայում (93.3%), Ծովագյուղում (90%), Քարահունջում (90%), Երևանում (74%) և Իջևանում (75%):

Հարցվողների կողմից նշված առաջին երեք կարևոր ոլորտներից հաջորդը՝ կրթությունը, առավել կարևորել են իգական սեռի ներկայացուցիչները, իսկ տարիքային առումով՝ կրթական գործընթացի մեջ գտնվողները (16-24տ.), ինչպես նաև

⁶⁹Տոկոսները ներկայացված են ըստ տվյալ բնակավայրում իրականացված հարցումների թվի:

45-64 տարիքային խմբի ներկայացուցիչները: Բոլոր տարիքային խմբերում կրթության կարևորությունը հավասարապես է մեկնաբանվել՝ որպես կիրթ, զարգացած լինելու միջոց: Հարցին վերաբերող այլ պատասխաններում, մասնավորապես, 45-64 և բարձր տարիքային խմբերի ներկայացուցիչների՝ կրթության կարևորման պատճառաբանություններն ավելի միօրինակ են՝ «անգրագետ են էս մարդիկ», «ինտելեկտուալ լինենք», «լավ գիտաշխատողներ ունենանք», «կրթված մարդն ամեն ինչի կհասնի», «Սերժի տեղը կրթված մարդ նստի»: Երիտասարդ սերնդի շրջանում կրթության կարևորությունն ազգի զարգացման և գոյատևման տեսանկյունից առավել լայն և ընդգրկուն է՝ կապված ապագայի, մշակույթի, տնտեսության, միջազգային ճանաչման, հայեցի դաստիարակման հետ՝ «կրթություն ստացած մարդը հնարավորություն է ստանում յուրացնել սեփական լեզուն և պատմությունը, ինչի միջոցով հնարավոր է դառնում պատկերացում կազմել իր ազգի և մյուս ազգերի մասին և դրա միջոցով տեսնել տարբերությունները և արժևորել սեփական առանձնահատկությունները» [29: ԴԱՆ 8], «եթե կրթություն չունենանք ուրիշի ձեռքերում կլինենք» [32: ԴԱՆ 11], «գիտելիքահենք տնտեսություն և միջազգային ճանաչում ունենալու համար», «ավելի հայեցի դաստիարակման համար» [32: ԴԱՆ 11], «ազգի չկործանվելու», «ապագայի», «մշակույթը զարգացնելու» [24: ԴԱՆ 3], «քայլերը ճիշտ կատարելու», «տնտեսության զարգացման համար»: Կրթության կարևորությունը գրեթե հավասարապես է նշվել և՛ գյուղական և՛ քաղաքային համայնքներում (համապատասխանաբար՝ 48% և 44%):

Պատասխանների շարքում, իբրև ազգի գոյատևման և զարգացման միջոց, հաճախականությամբ երրորդը նշվում է տնտեսությունը: Այս ոլորտը ևս կարևորվում է գլխավորապես կանացի գենդերի և բաժրագույն կրթությամբ անձանց կողմից: Տարիքային առումով հարցվողների մեջ գերակշռողը խորհրդային սերունդն է (45-64 տտ.)՝ խորհրդային գաղափարախոսությամբ, որի հիմքում բազիսն էր՝ տնտեսությունը, և նրան ածանցվող մյուս ոլորտները՝ քաղաքականություն, մշակույթ և այլն: Այսինքն, կարող ենք ասել, որ այս տարիքային խմբում դեռևս խորհրդային հաբիթուսով պայմանավորված ընկալումն է գործում: Տնտեսությունը կարևորել են հենց նշված ոլորտի ներկայացուցիչները՝ տնտեսագետները, իսկ ըստ զբաղվածության ոլորտի՝ կրթության բնագավառում աշխատողները: Տնտեսությունը, որպես ազգի գոյատևման և

զարգացման ոլորտ, առավել շատ կարևորվել է քաղաքային համայնքների հարցվողների կողմից (37%-25% հարաբերակցությամբ): Տնտեսությունը, համաձայն հարցվողների ընկալումների, ամենից շատ կարևորվում է ապրուստի և գումար ունենալու համար:

Մշակույթը, որի կարևորությունն ազգապահպանման և զարգացման տեսանկյունից ըստ հարցվողների պատասխանների զբաղեցնում է վերջին տեղերից մեկը, նշվել է հիմնականում բարձրագույն կրթություն ունեցողների, մասնագիտական տեսանկյունից՝ մանկավարժների և ինժեներների կողմից: Բնակավայրի տեսանկյունից մշակույթի դերը վերոհիշյալ տեսանկյունից առավել շատ կարևորվել է Երևանում⁷⁰: Ուշագրավ է, որ մշակույթի ոլորտի 26 աշխատողներից միայն 11-ն (42%) են անդրադարձել մշակույթի կարևորությանը՝ գյուղատնտեսության և կրթության ոլորտներում աշխատողներից հետո: Մշակույթի ոլորտի աշխատողները, որպես ազգապահպանման առաջնային ոլորտներ նշել են՝ զինված ուժերը (62%) և տնտեսությունը (73%):

Տարիքային առումով մշակույթն ամենից շատ նշվել է 45-64 տարեկան հարցվողների կողմից⁷¹ (տոկոսային համեմատությունը տես տողատակում), սակայն, վերջիններիս մեկնաբանությունները գրեթե կապ չունեն ազգի գոյատևման և զարգացման հետ: Վերջիններիս, ինչպես նաև 65 և բարձր տարիքային խմբերի մոտ շարունակվում են մշակույթի մասին արվեստային մեկնաբանություններ՝ «ուրիշներին ներկայացնենք մեր մշակույթը», «տաղանդներ, գեղեցիկ արվեստներ շատ ունենք, բայց չենք օգտագործում», «ազգային պարերն էլ են մշակույթ», «մեր հին երգերը պահպանենք», «որ կուլտուրա լինի», «իմանանք մշակույթի մասին», «լավ դերասաններ են լինում», «երիտասարդները գնան ուրախսանան»: Պատասխաններում բացառություն են կազմում՝ «եթե կա մշակույթ, ազգը գոյատևում է, եթե չկա՝ ազգ չկա» և «ազգային ոգին պահելու համար» պատասխանները: Մինչդեռ երիտասարդ տարիքային խմբերում նկատվում է մշակույթի և ինքնության, մշակույթի և արժեհամակարգի, մշակույթի և ազգային առանձնահատկության, մշակույթի և ազգի ձևավորման, մշակույթի և ճիշտ սերունդ ձևավորելու միջև կապ՝ «մշակույթը ներառում է ազգի

⁷⁰Երևանում՝21%, մարզային քաղաքներում՝ 15%, գյուղերում՝ 14%:

⁷¹16-24տոտ՝ 3.9%, 25-34տոտ՝ 2.7%, 35-44տոտ՝ 3.6%, 45-64տոտ՝ 4.3%, 65 և բարձր՝ 2.1%:

հիմնական առանձնահատկությունները», «որ հայությունը, ինքնությունը պահպանվի», «արժեհամակարգային անվտանգության», «մշակույթով է պայմանավորված հայ ժողովրդի ինքնությունը, չունես ձևավորված մշակույթ՝ որպես ազգ ձևավորված չես», «ազգը զարգանալու և սերնդի ճիշտ հիմքը գցելու համար», «կորցնում ենք այն ինչ ունենք, եվրոպականը, արևելյանը ավելի շատ են ազդում մեր մշակույթի վրա» և այլն: Կարելի է ասել, որ եթե միջին և բարձր տարիքի հարցվողների շրջանում շարունակվում են արմատացած մնալ խորհրդային ժամանակներից եկող մշակութային պատկերացումները, խորհրդային հաբիթուսով պայմանավորված ընկալումները, ապա վերջին ժամանակներում տարբեր դիսկուրսներում մշակույթի քննարկումը նպաստում է երիտասարդ սերնդի ընկալումներում մշակույթի վերաբերյալ փոփոխություններին: Սակայն, մշակույթի գործառույթների առումով երկու սերունդների (խորհրդային և հետխորհրդային) ընկալումներում մշակույթը հիմնականում ներկայանում է ազգապահպանման գործառույթով:

Վերոհիշյալ պատկերացումների հիմքերը դարձյալ պետք է փնտրել դպրոցական դասագրքերում, մասնավորապես, դրանցում մշակույթին վերագրվող դերակատարությանն ու նշանակությանը: Մշակույթի գործառույթների վերաբերյալ հանրակրթական դպրոցի դասագրքերի բովանդակային վերլուծության արդյունքում պարզ դարձավ, որ դրանցում ևս գրեթե չի խոսվում մշակույթի ադապտատիվ, ճանաչողական, հաղորդակցային, ինտեգրատիվ, կարգավորող, արժեքային, լիցքաթափման և մյուս գործառույթների մասին: Բացառությամբ մեկ դեպքի, որտեղ հանդիպում ենք մշակույթի՝ որպես գործառույթ հանդես գալուն՝ «մշակույթի քաղաքակրթական ձևերը և էլիտար շերտը կատարում են ժողովրդի մշակույթի միասնականացման, ազգաստեղծման գործառույթ» [64: 24]: Ե՛վ խորհրդային և՛ հետխորհրդային դպրոցական դասագրքերում հիմնականում գերակշռում են մշակույթի արվեստային ներկայացումները: Չնայած հետխորհրդային ժամանակաշրջանի որոշ դասագրքերում, մասնավորապես, Հասարակագիտություն և Հայ եկեղեցու պատմություն, մշակույթը ներկայացված է բազմաֆունկցիոնալ, տարբեր մոտեցումներով՝ և՛ իրավական, քաղաքացիական ու արժեքային տեսանկյուններից, և՛ որպես գործունեության ձև, և՛

առօրեականության տեսանկյունից, սակայն մշակույթի գործառույթներին ավելի համակողմանի անդրադարձեր չեն կատարվում:

Միջին և միջինից բարձր սերնդի հարցվողներն (45-64տ. և բարձր), ովքեր, հարցումների տվյալների համաձայն, խորհրդային գերիշխանության պայմաններում իրենց ավելի ապահովված և լիարժեք են զգացել և, միևնույն ժամանակ, ամենից շատն են կարևորել այլ երկրների օգնությունը (հատկապես Ռուսաստանի), այսօր ևս հայ ժողովրդի գոյատևման և զարգացման համար հատկապես շատ են կարևորում արտաքին քաղաքականությունը՝ հույսը կապելով այլ պետությունների հետ և դժգոհելով ներքին քաղաքականությունից: Պատասխաններում այն արտահայտվում է հետևյալ ձևով՝ «լավ հարաբերությունների մեջ լինենք այլ պետությունների հետ» [23: ԴԱՆ 2], «ներքինից օգուտ չկա» [26: ԴԱՆ 5], «Ռուսաստանի օգնությունը լինի» [25: ԴԱՆ 4], «խիղճ ունենա դեկլարությունը, որը դրսից եկածը մեզ էլ հասնի, մենակ իրենք չուտեն» [28: ԴԱՆ 7] և այլն: Մինչդեռ, արտաքին քաղաքականությունն այլ կարևորություն է ստանում երիտասարդ սերնդի ընկալումներում. վերջինս ավելի պահանջատիրական և ներկայացուցչական նկրտումներ է առաջ քաշում՝ Լեոնային Ղարաբաղի և Հայ դատի ճանաչման հարցերը, այլ երկրների կողմից չկառավարվելու խնդիրը, ճանապարհների բացվելու հարցը, աշխարհին հավուր պատշաճի ներկայանալու և շահեկան դիրք ունենալու, շուկայի ոլորտում զարգացած լինելու և մեր տնտեսության հզորության հարցերը:

Կրոնի կարևորության հարցում ևս ակնհայտ է խորհրդային հաբիթուսի առկայությունը: Խորհրդային գաղափարախոսության տարիներին կրոնի նկատմամբ անհանդուրժողական և մերժողական վերաբերմունքն իր ազդեցությունն է ունեցել հանրային ընկալումների ձևավորման վրա: Մեր հետազոտության տվյալների համաձայն՝ կրոնը հատկապես կարևորվում է երիտասարդ սերնդի հարցվողների կողմից: Երիտասարդների կողմից կրոնը կարևորվում է ոչ միայն քրիստոնյա մնալու, չճուլվելու, հայապահպանության, ազգի անհատականության համար, այլ նաև կրոնը դիտվում է դաստիարակության, նորմերը փոխանցելու և բնազդները սահմանափակելու միջոց: Մինչդեռ միջին և բարձր սերնդի հարցվողների կողմից կրոնի կարևորության բացատրություններն ավելի նման են արդարացումների՝

«մեծերից լսել ենք, ընկել ենք էտ իզանն ու գնում ենք», «ջահեղներն ընդունում են դրա համար», «որ աղանդները չչատանան», «որ հայ կանայք չգնան թուրքի մոտ» (ազգի զարգացման և գոյատևման մեջ մյուս՝ չքննված ոլորտների վիճակագրական պատկերը տես [Աղյուսակ 5](#)):

Նշենք նաև, որ 2008-2010թթ. մեր կողմից իրականացված փորձագիտական հետազոտության ժամանակ մշակույթը, որպես ազգի գոյատևման և զարգացման միջոց, երրորդ տեղում էր դասվում նաև մշակույթի գործիչների և մշակույթի ոլորտի աշխատողների կողմից [40: 97-101] (տես [Դիագրամ 13](#)):

Փաստորեն, ազգի գոյատևման և զարգացման համար առաջ քաշված ոլորտների ընտրության և մեկնաբանության մեջ ևս հստակորեն երևում է հաբիթուսի և հատկապես մշակութային կապիտալի առկայությունը:

Այդուհանդերձ, պետք է նկատել, որ եթե հարցվողների ընկալումներում չեն հանդիպում ուղղակի իմաստով մշակույթի գործառույթներ, դրանք հանդիպում են անուղղակի ձևով: «Ի՞նչ եք հասկանում «մշակույթ» ասելով» հարցի պատասխաններում տրվել են մեկնաբանություններ, որոնք առնչվում են մշակույթի գործառույթներին. «ժողովրդի գիտական մակարդակը բարձրացնող միջոց» [30: ԴԱՆ 9], «մարդկանց խմբերի առանձնահատկություններն ընդգծող ու ցանկալի հատկանիշներ ձևավորող միջոց/գործիք» [29: ԴԱՆ 8], «գոյատևման միջոց» [29: ԴԱՆ 8], «հասարակական, քաղաքական ու սոցիալական խնդիրների ճիշտ ընկալում և դրանց հումանիստական լուծումների առաջադրում» [29: ԴԱՆ 8], «տվյալ երկրի կամ տարածաշրջանի զարգացման և գոյատևման աղբյուրը» [28: ԴԱՆ 7], «ռոբոտային իրավիճակից դուրս գալու միջոց» [23: ԴԱՆ 2]: Մշակույթի նման սահմանումները տրվել են երիտասարդ (16-24տոտ.) և 65-ից բարձր տարիքի հարցվողների կողմից: Փաստն այն է, որ քննվող մեկնաբանություններում հարցվողների կողմից մշակույթը ձևակերպվել է որպես գոյատևման և զարգացման միջոց՝ «գոյատևման միջոց», «տվյալ երկրի կամ տարածաշրջանի զարգացման և գոյատևման աղբյուրը», «ռոբոտային իրավիճակից դուրս գալու միջոց», այն դեպքում, երբ նախորդ հարցին (**«Նշված ոլորտներից որո՞նք են հատկապես կարևոր հայ ժողովրդի գոյատևման ու զարգացման համար»**) տրված պատասխաններում նույն հարցվողները չեն կարևորել մշակույթի այդ

դերակատարությունը: Այսինքն, հանրային ընկալումներում գիտակցվում է մշակույթի՝ գոյատևում և զարգացում իրականացնելու գործառույթը, սակայն այն չի համարվում առաջնային:

Մշակույթի տեղը ազգի գոյատևման և զարգացման միջոցների շարքում դիտարկելուց զատ՝ փորձել ենք պարզել նաև վերջինիս տեղն ու կարևորությունը երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների ընդհանուր համատեքստում: **«Նշեք վերջին շրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած ամենահայտնի իրադարձությունները»** հարցի միջոցով փորձել ենք տեսնել, թե որքանո՞վ են կարևորվում և ուշադրության արժանանում «մշակույթի» հետ կապված իրադարձությունները հասարակության շրջանում: Նախքան մշակութային իրադարձություններին վերաբերվող առավել ընդարձակ պատասխաններին անցնելը՝ թվարկենք, թե ըստ հարցվողների, որոնք են վերջին շրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած ամենահայտնի իրադարձությունները: Դրանք են՝ «ընտրությունները» [27: ԴԱՆ 6], [32: ԴԱՆ 11], [22: ԴԱՆ 1], [29: ԴԱՆ 8]⁷², «Սաֆարովի դեպքը» [23: ԴԱՆ 2]⁷³, «թանկությունները» [26: ԴԱՆ 5], [27: ԴԱՆ 6]⁷⁴, «մարտի 1-ը» [30: ԴԱՆ 9]⁷⁵, «Հարսնաքարի դեպքը» [29: ԴԱՆ 8]⁷⁶, սպորտի հետ կապված իրադարձությունները⁷⁷ և տարբեր պատահարներն ու սպանությունները:

Երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների կարևորման ընկալումների դիտարկումը քաղաքային-գյուղական համայնքների կտրվածքով ցույց է տալիս, որ առավել լայն, համահասարակական բնույթ ունեցող իրադարձությունները (Մարտի 1, գնային թանկացումներ) նույն կերպ են կարևորվում բոլոր բնակավայրերում, մինչդեռ անհատական բնույթի խնդիրները, ինչպես օրինակ՝ Հարսնաքարի հետ կապված դեպքերը, կարևորել են քաղաքային բնակավայրերի հարցվողները (դեպքի մասին

⁷²Ընտրությունների վերաբերյալ տես նաև՝ «Սերժի ընտրությունները» [29: ԴԱՆ 8], «Պրեզիդենտի ընտրությունները» [23: ԴԱՆ 2], «նախագահական ընտրությունները» [32: ԴԱՆ 11] և այլն:

⁷³Տես նաև՝ «Սաֆարովին ազատելը» [23: ԴԱՆ 2], «ադրբեջանցու ներումը» [22: ԴԱՆ 1], «ադրբեջանցուն, որ բաց թողեցին» [22: ԴԱՆ 1] և այլն:

⁷⁴Տես նաև՝ «զազի թանկացումը» [26: ԴԱՆ 5]:

⁷⁵Տես նաև՝ «ազտամարտիկների ոտքի հեղնելը» [26: ԴԱՆ 5], «Ռաֆֆի Հովհաննիսյանի ցույցերը» [31: ԴԱՆ 10]:

⁷⁶Տես նաև՝ «Վահե Ավետյանի դատավարությունը» [23 ԴԱՆ 2], «Վահե Ավետյանի սպանությունը» [25: ԴԱՆ 4] և այլն:

⁷⁷Տես նաև՝ «ֆուտբոլ» [28: ԴԱՆ 7], [29: ԴԱՆ 8], [22 ԴԱՆ 1], «շախմատի հաղթանակը» [22: ԴԱՆ 1] և այլն:

հիշատակողների 95%-ը): Ինչը վկայում է այն մասին, որ մեր հետազոտած գյուղական համայնքներում առավել պակաս է հետաքրքրությունն այն իրադարձությունների նկատմամբ, որոնք մի կողմից չունեն «ազգային» նշանակություն, իսկ մյուս կողմից՝ չունեն որևէ դերակատարություն հարցվողների առօրյայում:

Հետաքրքիր է, որ որպես վերջին շրջանում տեղի ունեցած իրադարձություն նշվում են մինչև անգամ 20 և ավել տարվա վաղեմությամբ դեպքերը՝ 1988թ. Սպիտակի երկրաշարժը, Արցախյան պատերազմը, հեղաշրջումը, անկախության ձեռքբերումը, Ազգային ժողովի ձևավորումը, 1997 թվականին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ կապված դեպքերը նաև Ազգային ժողովում տեղի ունեցած կրակոցները: Ընդ որում, այս իրադարձությունները նշվում են բացառապես կամ մեծամասամբ 45-64 և 65-ից բարձր տարիքային խմբերի կողմից: Ինչը վկայում է պաշտոնական տեղեկության նկատմամբ նրանց պակաս հետաքրքրված լինելու մասին: Իսկ երիտասարդների կողմից որպես վերջին ամենահայտնի իրադարձություններ նշվել են՝ «Ռաֆֆիի հացադուլը», «հրապարակի գազի փուչիկները», «Սիրիացիների գալը Հայաստան», «գենդերային հավասարության հետ կապված իրադարձությունները», «ազատամարտիկների ոտքի կանգնելը» (ցույցերը)⁷⁸:

Որպես մշակութային միջոցառումներ երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների շարքում հարցվողները նշում են՝ «Ոսկե ծիրանը», «Էրեբունի-Երևանը», «Երևանը որպես գրքի մայրաքաղաք», «Ֆ. Մարտիրոսյանի» և «Ս. Սարգսյանի մահը», «Քրիստոնեության 1700-ամյակը», «Արամ Խաչատրյանի 100-ամյակը», «Տաթևի ճոպանուղու բացումը», «Գարեգին Նժդեհի մասին ֆիլմի նկարահանումը», «Յանիի համերգը» և այլն: Այդ միջոցառումները, որպես Հայաստանում վերջին շրջանում տեղի ունեցած ամենահայտնի իրադարձություն, նշվում են մեծամասամբ բարձրագույն կրթությամբ հարցվողների կողմից: Փաստորեն, թվարկված «մշակութային» իրադարձությունները կրկին մեծամասամբ վերաբերվում են արվեստի ոլորտներին,

⁷⁸Երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների շարքում, ինչպես նաև հաջորդիվ քննարկվող հիմնախնդիրներից խոսելիս՝ չենք անդրադարձել այնպիսի կարևոր իրադարձությունների քննարկման, ինչպիսիք են՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, ցեղասպանության հետ կապված հարցերը և այլն, քանի որ հանրային ընկալումներում դրանք չենք արտահայտվել: Ազգագրագետ Ն. Մարգարյանի կարծիքով՝ «Պատճառներից մեկն այն է, որ տվյալ խնդիրը դիտարկվում է միջազգային հարաբերությունների և ոչ թե ներքին ազգային խնդիրների համատեքստում»:

քանի որ «մշակութային միջոցառում» անվան տակ տեղի ունեցող միջոցառումները գլխավորապես առնչվում են արվեստի ճյուղերին: Ի դեպ, վերոհիշյալ իրադարձությունները մեծամասամբ նշվել են քաղաքային բնակավայրերի հարցվողների կողմից (իրադարձությունները նշողների 83%-ը), ինչը վկայում է քաղաքային համայնքներում մշակույթի/արվեստի վերաբերյալ ավելի մեծ հետաքրքրվածության և կարևորման մասին:

Իսկ ինչ վերաբերվում է երկրում տեղի ունեցող հայտնի իրադարձությունների շարքում մշակույթի զբաղեցրած տեղին, ապա այն կրկին զբաղեցնում է ոչ առաջնային տեղ՝ տնտեսական, քաղաքական, քրեական, էկոլոգիական իրադարձություններից հետո: Հանրության կողմից քաղաքական, տնտեսական, քրեական, էկոլոգիական իրադարձությունների կարևորման պատճառներից մեկը ՀՀՄ-ների կողմից այդ իրադարձությունները պարբերաբար և առավել մանրամասն ներկայացնելն է:

Այսպիսով, հիմնվելով մեր հետազոտությունների վրա՝ կարելի է ասել, որ հանրային ընկալումներում մշակույթի իրականացրած ազգապահպան և զարգացման գործառույթը չի համարվում առաջնային և կարևոր, ավելին, չի գիտակցում մշակույթի նման գործառույթ իրականացնելը: Այդ գործառույթն իրականացնող ոլորտներ համարվում են՝ զինված ուժերը, կրթությունն ու տնտեսությունը, քանի որ վերջինս խորհրդային գաղափարախոսության հիմքը կազմող բազիսն էր, իսկ այդ ընկալումները շարունակվում են նաև այսօր: Ինչ վերաբերում է զինված ուժերին՝ առաջնային դերակատարություն վերագրելուն, ապա հարցվողները այն հիմնավորում են երկրի աշխարհագրական դիրքով: Դառնալով մշակույթի ութերորդ տեղը զբաղեցնելու հանգամանքին՝ նշենք որ, չնայած ակնկալելի էր, որ հանրությունը կարող էր տեղյակ չլինել մասնագիտական տեքստերում մշակույթին վերագրվող գործառույթներին (ադապտատիվ, ճանաչողական, հաղորդակցային, ինտեգրատիվ, կարգավորող, արժեքային, լիցքաթափման և այլն) առավելագույն մանրամասնությամբ, այդուհանդերձ, նույնքան անսպասելի էր նաև դրանց վերաբերյալ գոնե ընդհանուր գծերով տեղեկացված չլինելու փաստը: Ինչևէ, այս դեպքում նույնպես պետք է նկատենք (որին առավել մանրամասն կանդրադառնանք աշխատանքի հաջորդ մասերում), որ նշված իրավիճակին նպաստող գործոններ են

տեղեկատվության զանգվածային և կրթական ուղեփողերով (մամուլ, դասագրքեր) մշակույթի այդ ասպեկտներին չանդրադառնալը: Բացի այդ, երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների շարքում մշակութային իրադարձությունների ներկայացումը հաճախ ունի ածանցյալ բնույթ, և պատահական չէ, որ, օրինակ, լրահոսում մշակույթին վերաբերող տեղեկատվությունը, սովորաբար, ներկայացվում է քաղաքական, տնտեսական իրադարձություններից հետո:

2.3 Արդի մի շարք հիմնախնդիրների և մշակույթի փոխառնչությունները

Հայաստանի անկախացմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում առաջ եկան մի շարք խնդիրներ, որոնց մի մասը ժառանգվել էր նախկին քաղաքական համակարգից, իսկ մյուսներն էլ հայտնվեցին նոր համակարգի պայմաններում: Խնդիրներն առկա էին գրեթե բոլոր ոլորտներում՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավական, կրթական, առողջապահական, էկոլոգիական, մշակութային և այլն: Այս խնդիրների լուծման վերաբերյալ հասարակության տարբեր շերտերում տարբեր մեխանիզմներ են առաջադրվում: Մեր նպատակն է պարզել, թե հանրային ընկալումներում արդյո՞ք գիտակցվում է դրանց և մշակութային գործոնի միջև կապը, և ի՞նչ չափով է այն գիտակցվում: Ուստի, մեր հարցումների ժամանակ առանձնացրել ենք երկրում առկա մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց մասին պարբերաբար բարձրաձայնվում է և՛ ԶԼՄ-ների, և՛ կառավարության, և՛ հասարակության կողմից: Դրանք են՝ ինքնասպանություն, ամուսնալուծությունների թվաճ, տնտեսական և էկոլոգիական ճգնաժամ, կոռուպցիա, արտագաղթ, ծնունդների թվի նվազում, աղքատություն, գործազրկություն, սրտանոթային հիվանդությունների տարածում և կրթական համակարգում առկա խնդիրներ⁷⁹ (հարց. **«Նշված երևույթներից որո՞նք են կապված մշակույթի հետ⁸⁰»**): Միևնույն

⁷⁹Խնդրի վերաբերյալ դիտարկումը լույս է տեսնելու ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության «Հայ ժողովրդական մշակույթի» XVII համարում (2015թ.), հեղինակներ՝ Մարգարյան Ն., Թորոսյան Մ., «Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում»:

⁸⁰Հարցն աշխատեցրել ենք հետևյալ կերպ. բոլոր հիմնախնդիրները կարդացել ենք առանձին-առանձին և հարցվողներին խնդրել պատասխանել՝ արդյո՞ք տեսնում են որևէ կապ նշված հիմնախնդրի և մշակույթի միջև: Ե՛վ այո և՛ ոչ պատասխանների դեպքում հարցվողները մեկնաբանել են իրենց

ժամանակ փորձելու ենք պարզել, թե տարբեր խմբերի (տարիքային, գենդերային, կրթական և այլն) մարդիկ ինչի՞ հետ են կապում գոյություն ունեցող հիմնախնդիրները:

Նախ, ընդհանուր գծերով անդրադառնանք այն հարցին, թե ըստ հարցվողների, որո՞նք են առկա հիմնախնդիրների պատճառները կամ մեղավորները: Ընտրված 11 հիմնախնդիրներից 7-ի դեպքում՝ ինքնասպանություն, տնտեսական ճգնաժամ, արտագաղթ, ծնունդների թվի նվազում, աղքատություն, գործազրկություն և կրթական համակարգում առկա խնդիրներ, հարցվողներն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով մեղավոր են համարում պետությանը/ղեկավարությանը (պատասխանների 50.3%-ում): Միայն կոռուպցիայի և էկոլոգիական ճգնաժամի դեպքում է, որ հարցվողները տեսնում են իրենց մեղքի բաժինը: Ամուսնալուծությունների պատճառներ են համարում հիմնականում՝ զույգերի իրար չհասկանալը, իսկ սրտանոթային հիվանդությունների դեպքում՝ մտածմունքն ու սթրեսը: Չնայած վերջին հիմնախնդրի պարագայում ավելի խորը քննության դեպքում հիմքերը կրկին կարելի է տեսնել սոցիալ-տնտեսական խնդիրներում, որի պատճառները դարձյալ ուղիղ կերպով կապվում են ղեկավարության հետ:

Տարիքային կտրվածքով, բոլոր հիմնախնդիրների պարագայում պետության/ղեկավարության մեղավորությունը մատնանշում են բացառապես միջին և միջինից բարձր տարիքային խմբերի ներկայացուցիչները (տես [Դիագրամ 14](#)): Այդ առումով բացառություն են կազմում աղքատության և տնտեսական ճգնաժամի հիմնախնդիրները, որտեղ պետության մեղավորությունն առավել բարձր տարիքային խմբի հարցվողների հետ մեկտեղ նշում են նաև երիտասարդ հարցվողները (համապատասխանաբար՝ 10.2% և 11.5%): Իսկ գենդերային առումով նույն ընկալումը բնորոշ է գլխավորապես տղամարդկային գենդերի ներկայացուցիչներին:

Ուշագրավ է, որ հիմքում նաև հոգեբանական պատճառներ ունեցող հիմնախնդրի՝ ինքնասպանության մեջ, նույնպես որպես առաջնային «մեղավոր» նշվում է պետությունը: Փաստորեն, հիմնախնդիրների մեջ պետության մեղավորության մատնանշումը գնալով մեծանում է միջին և բարձր սերնդի հարցվողների պատասխաններում, իսկ գենդերային կտրվածքով՝ տղամարդկային գենդերի

տեսակետը: Ոչ պատասխանի դեպքում հարցվողներին տվել ենք ևս մեկ հարց՝ իսկ ի՞նչ գործոններն են ընկած այդ հիմնախնդիրների առաջացման հիմքում (կամ ի՞նչ երևույթների հետ են տեսնում այդ կապը):

ներկայացուցիչների: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ նույն այդ հիմնախնդիրների մեջ պետության ունեցած դերակատարությունն ամենից քիչ նշվել է երիտասարդ տարիքային խմբերի հարցվողների կողմից (16-24 տտ. և 25-34 տտ.): Վերջինների կողմից, որպես վերոհիշյալ հիմնախնդիրների պատճառներ մատնանշվում են հետևյալները. ինքնասպանության դեպքում՝ «հոգեկան վիճակը», «կամքի ուժ չունենալը», «անխելքությունը», «անպատասխան սերը», արտագաղթի դեպքում՝ «օրենքի առաջ հավասար չլինելը», «դաստիարակությունը-մտածելակերպը», ծնունդների թվի նվազման պարագայում՝ «քիմիական սնունդը», «տղամարդկանց՝ արտերկրից հիվանդություններով հետ գալը», գործազրկության դեպքում՝ «մարդկանց՝ աշխատելու ցանկություն չունենալը», կրթական համակարգում առկա խնդիրների դեպքում՝ «ժողովուրդը», «բոլոնյան համակարգը», «անկիրթ մանկավարժները»: Այսինքն, նշված խմբերի հարցվողների պատասխաններում առկա է ավելի ստույգ հասցեական և ոլորտային պատճառներ փնտրելու միտում:

Ուշագրավ է, որ կոռուպցիայի առկայության մեջ ժողովրդի մեղավորությունը տարիքային առումով առավել հաճախ նշվել է 16-24 տտ. հարցվողների կողմից (տես [Դիագրամ 16](#)), իսկ գենդերային առումով՝ պատասխանները բաշխվում են գրեթե հավասարապես (կանացի գենդերի ներկայացուցիչների մի փոքր առավելությամբ՝ 17%/15%): Կրթական ցենզի տեսանկյունից հատկանշական է, որ վերոհիշյալ հիմնախնդիրներում պետության ունեցած դերակատարությունը մատնանշվել է գլխավորապես միջնակարգ կրթությամբ հարցվողների կողմից (տես [Դիագրամ 15](#)): Միայն կրթական համակարգում առկա խնդիրների պարագայում է, որ պետության մեղավորությունը նշում են բարձրագույն կրթությամբ հարցվողները, ընդ որում ավելի հաճախ, քան այլ կրթական մակարդակ ունեցողները:

Փաստորեն, միջին և բարձր տարիքի սերնդի հարցվողների պատկերացումներում պահպանվել են խորհրդային հաբիթուալ ընկալումները՝ հիմնախնդիրների և պետության միջև գոյություն ունեցող ուղիղ և անմիջական կապի վերաբերյալ: Նրանք բոլոր խնդիրների լուծումն ուղղակի և անուղղակիորեն կապում են աշխատանքի բացակայության հետ, ինչը համապատասխանում է խորհրդային շրջանի այն պատկերացումներին, որ պետությունը պետք է ստեղծի աշխատատեղեր:

Այսպիսով, ինչպես կարելի է նկատել, հանրային դիսկուրսում հիմնախնդիրների առաջացման հիմքում իբրև գլխավոր դարձյալ նշվում է սոցիալ-տնտեսական գործոնը: Սակայն, մյուս կողմից պետք է փաստել, որ հանրային ընկալումներում արդեն իսկ նկատվում են երկրում առկա որոշ հիմնախնդիրների և մշակույթի միջև ուղղակի և անուղղակի կապակցման փորձեր (հանձին առավել երիտասարդ տարիքային խմբերի և հետխորհրդային շրջանում բարձրագույն կրթություն ստացած հարցվողների մի մասի պատասխանների): Մեջբերենք մշակույթով փոխապայմանավորվող հիմնախնդիրներին վերաբերող մեկնաբանություններից մի քանիսը: *Ինքնասպանության* հետ մշակույթի կապը մեկնաբանվել է հետևյալ կերպ, որ «եթե մշակույթը խեղված է, նպաստում է դրան» [30: ԴԱՆ 9], «մշակույթը գործուն միջոց է մարդկանց վրա ազդելու, այդ թվում՝ բացասական» [26: ԴԱՆ 5], «մշակույթի բացթողումների հետ է կապված, մշակույթն ինչ-որ բան սխալ է արել» [25: ԴԱՆ 4], և այլն; *ամուսնալուծությունների թվաճի* հետ կապը՝ «երեխա չունենալու դեպքում մեր մշակույթը թույլ է տալիս ամուսնալուծվել» [26: ԴԱՆ 5], «մշակույթը չի համապատասխանում գենետիկ ժառանգությանը, օրինակ՝ սերիալներն ու վատ երգերը» [26: ԴԱՆ 5], «փորձում են եվրոպական ձևով մտածեն, իրականում մեր մեջ չկա, ձեռքբերովի է, օտար մշակույթ է» [29: ԴԱՆ 8], «հեռանում են ազգային սովորույթներից» [24: ԴԱՆ 3], «մշակույթի հետ չեն շփվում, աղքատ են» [26: ԴԱՆ 5]: *Տնտեսական ճգնաժամ* «մարդիկ ստեղծագործում են ու չեն կարողանում դրսևորվել» [26: ԴԱՆ 5], «մշակույթը կապ ունի տնտեսության հետ» [28: ԴԱՆ 7], «եթե երկիրը տնտեսապես հարուստ լինի, կնպաստի մշակույթին» [27: ԴԱՆ 6]⁸¹, «ֆինանսական մշակույթ է» [24: ԴԱՆ 3]; *կոռուպցիա*՝ «եթե չունես ճիշտ մշակույթ, դա այդպես պետք է լինի» [31: ԴԱՆ 10], «սովետական մշակութային երևույթ է, գալիս է այդ ժամանակից» [24: ԴԱՆ 3], «մշակութային արժեքներ է պարունակում իր մեջ» [24: ԴԱՆ 3], «հայկական մշակույթի մի մասն է կազմում» [25: ԴԱՆ 4] և այլն; *Էկոլոգիական ճգնաժամ* «աղբը չթափելու մշակույթ ունեցող մարդը, ոչ մի տեղ չի թափի, ոչ թե միայն իր տանը» [31: ԴԱՆ 10], «եթե մարդը դաստիարակություն չունի, մշակութային արժեքները չի հասկանում, էկոլոգիա գոյություն չի ունենա» [26: ԴԱՆ 5], «գեղեցիկի ընկալման հետ է կապված, մշակութային ինչ արժեքներով է դաստիարակված և

⁸¹ Կրկին անգամ մշակույթի զարգացումը կապվում է տնտեսության հետ:

ինչպես է ընկալում շրջապատը» [24: ԴԱՆ 3]; «բնության հանդեպ վերաբերմունքը մշակույթում դրված լինելը՝ լավ թե վատ» [26: ԴԱՆ 5], «բնությունն ու մշակույթը իրարից անբաժան են, Սևանի ափին նստես մի բան կստեղծագործես» [25: ԴԱՆ 4]: *Արտագաղթ*՝ «հայը միշտ տեղից տեղ է փախել, և ձևավորվեց այդ մշակույթը՝ գոյությունը պահելու համար փախնել, արտագաղթել» [24: ԴԱՆ 3], «մշակույթը կարող է լավ չլինի, գնան այլ երկիր» [30: ԴԱՆ 9], «գլոբալացման հետ է կապված, ինչքան էլ մեր մշակույթով ընդունված է, որ լավ է, երբ մարդն իր երկրում է ապրում, բայց գլոբալացիոն մշակութային ազդեցություններն այլ բան են ներկայացնում, քարոզում» [26: ԴԱՆ 5], «այստեղ տաքսի չեն քշում, գնում են ուրիշ տեղ հանքերում են աշխատում, դա էլ է մշակույթ» [25: ԴԱՆ 4] և այլն; *Ծնունդների թվի նվազման* հիմնախնդիրը հիմնականում համարվում է դրսից եկած, օտարածին երևույթ՝ «կանայք կարիերիստ են դառնում դրսի փորձից ելնելով ու ուշ տարիքում են ամուսնանում» [31: ԴԱՆ 10], «օտար մշակույթը բերել են մեր տուն ու քիչ են երեխաներ ունենում, մարդը եսականանում է, իր համար է ապրում» [24: ԴԱՆ 3], «ժամանակին շատ են ունեցել, մեր մշակույթի մեջ է այդպես մտած եղել, իսկ հիմա բարքերը փոխվել են, օտար մշակույթի տակ ենք գտնվում, 1-2 երեխա են ունենում, որ էս մշակույթով թելադրված պահանջները բավարարեն» [26: ԴԱՆ 5], «եվրոպայից եկած բան է, 1 երեխա են ունենում, իսկ օրինակ մարտունեցին բերում ու բերում է» [25: ԴԱՆ 4]; *աղքատություն*՝ «մենք ցուցամոլ ենք, Նոր տարվան լիքը ծախսեր ենք անում, կոմպլեքսավորվում ենք միայն քաղցրով անել. մենք տոնելու մշակույթ չունենք, մենակ ծախսում ենք, հյուր գնալու կուլտուրա էլ չունենք» [31: ԴԱՆ 10], «մշակույթի առաջ նոր պահանջներ է դնում» [26: ԴԱՆ 5], «մարդը հեշտ ունեցվածք ձեռք բերելու սովորություն ունի. մշակույթի ձև է, Հայաստանում հավաքարարություն չեն անում, իսկ դրսում անում են» [25: ԴԱՆ 4] և այլն: *Գործազրկություն*՝ «մենք պորտաբույծ չենք, դա օտարի մշակույթ է, հայի վարք չի» [24: ԴԱՆ 3] և այլն; *սրտանոթային հիվանդությունների տարածվածություն*՝ «շատակեր, որկրամոլ ենք դրա համար, առանց ժամի ու չափի ենք ուտում, հատկապես պաշտոնյաների մոտ քյաբաբ փարթիները» [26: ԴԱՆ 5], «մշակույթն ազդում է առողջության վրա, օրինակ ծանր ոռքը ազդում է, ադիթմիա է առաջացնում» [26: ԴԱՆ 5] և այլն; *կրթական համակարգում առկա խնդիրներ*՝ «դու իմ

երեխուն պիտի դնես – սա է տարածված» [31: ԴԱՆ 10], «կրթությունն է ձևավորում մշակույթ» [24: ԴԱՆ 3] և այլն:

Հիմնախնդիրների և մշակույթի միջև գոյություն ունեցող կապի նման մեկնաբանությունները, որոնք տրվել են հարցվողների կողմից, հանդիպում են նաև մամուլում: Օրինակ, ինքնասպանությունների հետ կապված հոգևորականը խոսում է ինքնասպանությունների թվի մեծացման վրա ենթամշակույթների ունեցած բացասական ազդեցության մասին [94]: Բազմաթիվ են սերիալների ունեցած բացասական ազդեցության մասին քննարկումները [46] (հարցվողների մոտ այդ խնդիրը նշվում էր ամուսնալուծությունների թվաճի հետ կապված): Կոռուպցիայի հետ կապված մամուլում հանդիպում ենք մոտեցման, համաձայն որի՝ «Կոռուպցիան ներկառուցված է մշակույթի մեջ» [55] և այլն:

Տարիքային կտրվածքով հիմնախնդիրների և մշակույթի միջև կապ տեսնում են մեծամասամբ երիտասարդները՝ 16-24, 25-34 տ.տ., իսկ կրթության կտրվածքով՝ բարձրագույն կրթություն ունեցող հարցվողները: Միջին տարիքի հարցվողների մոտեցումներում ևս նշված առումով հանդիպում են հազվադեպ մեկնաբանություններ, որոնք առավելապես կապվում են արվեստի հետ՝ ինքնասպանության դեպքում՝ «բոլոր գրողներն ինքնասպան են լինում» [30: ԴԱՆ 9], տնտեսական ճգնաժամի՝ «մարդիկ ստեղծագործում են ու չեն կարողանում դրսևորվել» [27: ԴԱՆ 6], էկոլոգիական ճգնաժամի՝ «բնությունն ու մշակույթն իրարից անբաժան են. Սևանի ափին նստես մի բան կստեղծագործես» [25: ԴԱՆ 4], արտագաղթի՝ «մշակույթի մարդիկ չեն կարողանում դրսևորվել ու գնում են» [26: ԴԱՆ 5], ամուսնալուծությունների թվաճի՝ «մշակույթի հետ չեն շփվում» [26: ԴԱՆ 5]: Այդ առումով կարևոր է նաև կրթության և մշակույթի հարաբերակցությունը կրթական համակարգում. կրթական համակարգում առկա խնդիրները դիտարկելիս վերոհիշյալ խմբի հարցվողները մշակույթը շարունակում են դիտել որպես կրթության հետևանքում ձևավորված⁸² և ոչ թե կրթության պատճառ կամ դրա մի առումը: Ինչպես նաև, կրթված լինելով խորհրդային կրթական համակարգում՝ նրանք առկա խնդիրների լուծումը տեսնում են վերստին այդ համակարգին անցնելու հեռանկարում՝ «ավագ դպրոցն ու 12-ամյա կրթությունը չեն ընդունում, սովետականն էր

⁸² Հատկանշական է, որ նշված տարիքային խումբը մշակույթի սահմանումների մեջ առավել հաճախ է նշել կրթությունը:

ճիշտ» [25: ԴԱՆ 4]: Հիմնախնդիրներում պետության ունեցած հիմնական և կարևորագույն դերը գրեթե հավասարապես է ընկալվում և՛ քաղաքային, և՛ գյուղական համայնքներում (համապատասխանաբար 51% և 48%):

Կարելի է ասել, որ հիմնախնդիրների ընկալման և մեկնաբանման մեջ հստակ երևում է խորհրդային և հետխորհրդային հաբիթուսների և մշակութային կապիտալի տարբերությունները: Խորհրդային սերնդի կողմից շարունակվում է աշխատատեղերի և ապրուստի ստեղծման ողջ պատասխանատվությունը վերագրվել բացարձակապես պետությանը. պետության մեղավորությունը տեսնում են նույնիսկ սեփական արարքների պատճառներում՝ միջավայրի աղտոտում, ինքնասպանություն: Մինչդեռ, երիտասարդ սերնդի հարցվողների շրջանում նկատվում են խորհրդային հաբիթուսից շեղվելու մասնակի փորձեր, որին, ամենայն հավանականությամբ, նպաստում է ներկայում ինքնակրթության միջոցների բազմազանությունը, տեղեկատվական միջոցների, մասնավորապես, համացանցի զարգացման, ազատության հանգամանքը և կրթական համակարգերում նոր առարկաների դասավանդումը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ԶԵՎԱՎՈՐՈՂ ՖՈՐՄԱԼ ԵՎ ՈՉ ՖՈՐՄԱԼ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

3.1 Ֆորմալ և ոչ ֆորմալ գործոնների՝ խորհրդային և հետխորհրդային բնութագիրը

Աշխատանքի այս գլխում անդրադառնալու ենք մշակույթի ընկալումները ձևավորող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ գործոններին, փորձելու ենք պարզել վերջիններիս յուրահատկությունները խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակահատվածներում⁸³:

Ինչպես արդեն նշել ենք, խորհրդային ժամանակաշրջանին անդրադառնալը կարևորվում է այն հանգամանքով, որ հետխորհրդային Հայաստանում շատ երևույթներ դեռ շարունակում են կրել խորհրդային շրջանի ազդեցությունը՝ ինչպես ընկալումների ու պատկերացումների, այնպես էլ վերջիններիս կիրառական մակարդակներում:

⁸³Ֆորմալ և ոչ ֆորմալ տերմինների սահմանումները, և աշխատանքում դրանց կիրառելիության նպատակներն ու մոտեցումները տես ներածությունում:

Խորհրդային Միության պատմության զգալի մասը կարելի է ներկայացնել երկու գաղափարական հղացքների միջոցով՝ ամբողջատիրական և հիմնաշենքային (բազիսային): Համաձայն մարքայան բազիսային տեսության՝ հասարակության հիմքն ու շարժիչ ուժը ոչ թե մարդկանց գաղափարները, ձգտումներն ու նպատակներն են, այլ՝ նյութական բարիքների արտադրությունը: Բազիսը տնտեսությունն է, իսկ նրա վրա հիմնվում են մյուս ոլորտները՝ քաղաքական, իրավական, բարոյական և այլ հայացքներն ու նրանց համապատասխան հաստատությունները՝ պետությունը, կուսակցությունները, հասարակական կազմակերպությունները և այլն՝ որպես վերնաշենք: Այդ իսկ պատճառով Խորհրդային Միության գոյության ողջ ընթացքում մշակույթը, որպես իրականացվող քաղաքականության մաս, մյուս ոլորտների նման ածանցվել է տնտեսությանը:

Տնտեսության և մշակույթի փոխառնչությանը հանդիպում ենք նաև խորհրդային ժամանակաշրջանի դպրոցական դասագրքերում: Ընդ որում, այստեղ ևս շեշտադրվում է տնտեսությամբ պայմանավորված մշակույթի (կուլտուրայի) զարգացումը՝ «Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և սոցիալիստական վերակառուցման բնագավառում ձեռք բերած նվաճումները ամուր հիմք հանդիսացան կուլտուրական հեղափոխության համար» [61: 78], «Հայկական կուլտուրայի զարգացումը սերտորեն կապված էր Հայաստանի և Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած նոր փոփոխությունների հետ» [85: 67], «Տնտեսական և կուլտուրական կապերի ընդլայնումն ու ամրապնդումը հարևան ժողովուրդների, Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի հետ կարևոր նշանակություն ունեցան կուլտուրայի զարգացման համար» [85: 67], «Հայաստանի և Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած փոփոխությունները, 1905-07թթ. Հեղափոխությունը, 1-ին համ. պատերազմը, հայկական ջարդերն իրենց կնիքն են դնում հայկական կուլտուրայի վրա» [85: 134] և այլն:

Տնտեսական և մշակութային թեմաների համատեղ հանդես գալուն հանդիպում ենք խորհրդային մամուլում ևս: Մեր կողմից հետազոտված խորհրդային մամուլում արվեստին առնչվող թեմաներից հետո (36%) հաջորդը տնտեսական թեմաներն են, որտեղ հանդիպում է «մշակույթ» բառը (31%): Ընդ որում նշենք, որ մյուս ոլորտները,

որտեղ հանդիպում է «մշակույթ» բառը, շատ քիչ տոկոս են կազմում. այդ ոլորտներն են՝ քաղաքականություն (10%), կրթություն (2%), տուրիզմ (2%) և այլն: Փաստորեն, հիմնաշենքային (բազիսային) տեսությունը Միությունում կիրառվում էր գրեթե բոլոր հարթություններում՝ ինչպես պետական հանձնարարականներում, այնպես էլ՝ լրատվամիջոցներում և կրթական համակարգում:

Բազիսային տեսությունից հետո, հաջորդ գաղափարական հղացքը, որի միջոցով կարելի է ներկայացնել և հասկանալ խորհրդային Միության պատմությունը՝ ամբողջատիրական համակարգն էր, երբ բոլոր կառույցները գտնվում էին «շղթայական կապի» մեջ, որը գլխավորում և ղեկավարում էր Միության առաջնորդը: Իշխանական կառույցներում էր որոշվում ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական ինստիտուտների հետ քաղաքացիների հարաբերվելու սկզբունքները, եղանակները, այլև, որոշ դեպքերում նաև նրանց կենցաղի կազմակերպման նորմերը: Այդ համակարգից անմասն չէր մնում նաև մշակութային ոլորտը կազմակերպող ապարատը, որի գործունեությանը հենց ինքը՝ Ի.Վ. Ստալինն էր հետևում՝ ծանոթանալով գրական նորություններին, տպագրված նյութերին: Ինչպես նաև, Կրեմլում նույնիսկ կար հատուկ դահլիճ, որտեղ առաջնորդը կինոդիտումներ էր անցկացնում: Այդպիսով, տոտալ համակարգը նպաստում էր միասեռ մշակույթի ստեղծմանը, ինչպես նաև տարածմանը⁸⁴: Եթե դիտարկենք այն բոլոր լծակները, որոնց միջոցով խորհրդային կառավարությունը նպաստում էր հանրության ընկալումների ձևավորմանն, ապա այն նույնպես իրականացվում էր տոտալ սկզբունքով: Հանրության ընկալումները ձևավորող ողջ տեղեկատվական և կրթական համակարգը գտնվում էր խիստ վերահսկողության ներքո: Մամուլը, միաժամանակ լինելով գաղափարայնացված, նաև պարտադրված էր: Միության գաղափարախոսությունը տեղեկատվական միջոցներով տարածելու, և իրենց համար ցանկալի ընկալումներ ձևավորելու համար աշխատավայրերում բաժանորդագրում և բաժանում էին թերթեր և ամսագրեր, այդ թվում՝ ռուսալեզու: Հեռուստատեսության առումով Միության բոլոր երկրներում, այդ թվում Հայաստանում, գործում էին և՛ տեղական, և՛ ռուսական ալիքներ: Տեղեկատվական միջոցներից ամենից շատ վերահսկվում էր ռադիոն, քանի որ այն ավելի հասանելի էր կրթական

⁸⁴Ստալինի կողմից իրականացված գրաքննություն մասին տես՝ Жирков Г.В., История цензуры в России XIX–XX вв., М.: Аспект Пресс, 2001, с 368.

տարբեր մակարդակներ ունեցող մարդկանց համար⁸⁵: Հասկանալով տեղեկատվական միջոցներով հանրության վրա ազդելու առավելությունները և հնարավորությունները՝ խորհրդային կառավարությունն ակտիվորեն աշխատում էր, որպեսզի յուրաքանչյուր քաղաքացի կարդար թերթ, լսեր ռադիո և դիտեր հեռուստացույց: Տեղեկատվության տարածումն այնպես էր կազմակերպված, որ այն՝ ֆինանսական, ժամանակային ու աշխարհագրական առումներով հասանելի լինի հասարակությանը: Չանգվածային լրատվամիջոցներով հանրությանը փոխանցվող տեղեկատվությունը միօրինակ էր և միայն պաշտոնական գաղափարախոսության շրջանակներում: Նշված ոլորտների վերահսկողությունն իրականացվում էր հատուկ կադրային քաղաքականությամբ և գրաքննությամբ:

Ինչպես արդեն նշեցինք, մյուս ոլորտների նման մշակութային ոլորտը (այստեղ մշակութային ոլորտ ասելով նկատի ունենք արվեստի ոլորտները) ևս գտնվում էր խիստ վերահսկողության ներքո: Այդ ժամանակաշրջանում հատուկ հսկողության ներքո էին հայտնվել կամ արգելվել շատ գրողների, նկարիչների և մշակույթի (արվեստի) այլ ներկայացուցիչների աշխատանքներ, որոնք «հարմար» չէին կոմունիստներին, այսինքն՝ չէին ծառայում կոմունիստական գաղափարների քարոզչությանը: Այն մասին, որ մշակութային գործունեության առումով Խորհրդային Միության ժամանակ ամեն ինչ պարտադրված էր և վերահսկվում էր, գրույցի ժամանակ բարձրաձայնել է մեր բանասացներից՝ ՀՀ Վանաձոր քաղաքի Հ. Աբելյանի անվան դրամատիկական թատրոնի տնօրեն՝ Հ. Չախմախյանը՝ «Սովետի ժամանակ սցենարի հեղինակին պարտադրում էին, թե ինչ պետք է գրի, ռեժիսորին՝ թե ինչպես բեմադրի. պարտադրված էր նաև դերը: Այս ամենից հետո հանդիսատեսին էին պարտադրում, որ գար և դիտեր. դպրոցներում և աշխատավայրերում տանում և բաժանում էին տոմսերը» [120, Փորձագիտական հարցումներ (այսուհետ՝ ՓՀ) 24]: Խորհրդային Միության վարած վերահսկողական քաղաքականությունից զերծ չէին նաև երաժշտությունը, քանդակագործությունը, կերպարվեստը:

ԽՍՀՄ գաղափարաբանության մեջ մշակույթի՝ արվեստաբանական ընկալումներն ու պատկերացումներն արտահայտվում էին նաև այդ ժամանակաշրջանի դպրոցական

⁸⁵Բոլոր բազմաբնակարան շենքերը պարտադիր կերպով ռադիոֆիկացված էին:

դասագրքերում և մամուլում: Դպրոցական դասագրքերում հանդիպում են մշակույթի հետևյալ ձևակերպումները՝ «Կուլտուրական վերածննդի բնորոշ գիծը թատերական արվեստի զարգացումն է» [140: 375], «Լայն թափ է ստացել կուլտուրական արժեքների՝ հասարակական-քաղաքական և գեղարվեստական գրականության, մամուլի, թատերական բեմադրությունների, կինոֆիլմերի և այլնի փոխանակումը» [140: 193], «Հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում խոշոր երևույթ հանդիսացավ երաժշտական բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ Երևանի պետական կոնսերվատորիայի բացումը» [61: 81], «Սովետական իշխանության տարիներին մեծ չափով զարգացավ երաժշտական կուլտուրան» [61: 85], «Հայկական կուլտուրայի բոլոր մյուս ճյուղերի հետ համեմատած՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ամենից ավելի արագ թափով զարգանում է գեղարվեստական գրականությունը» [85: 85] և այլն:

Մամուլում ևս կուլտուրա բառը, որոշ դեպքերում, հանդես է գալիս արվեստի որևէ ոլորտի ուղեկցությամբ՝ «նկարչական մշակույթ» [57: 1-2], «գեղարվեստական մշակույթ» [36: 2], «պոպ մշակույթ» [89: 3-4] և այլն:

Մշակութային կյանքի միակողմանի և պարփակ զարգացումը Խորհրդային Միությունում իրականացվում էր տարբեր մեթոդներով: «Ստեղծվում էին «գաղափարական ընկերություններ», «կեղծ քննարկումներ» էին կազմակերպվում, մի կողմից կիրառվում էին պատժամիջոցներ «անհանդուրժողականների» նկատմամբ, մյուս կողմից նյութական պարգևատրություններ՝ «հպատակվողների» համար: Այս բնագավառի կառավարումն ու հսկողությունն ավելի դյուրին դարձնելու համար ստեղծվել էին կոմպոզիտորների, գրողների, նկարիչների և այլ միություններ: Այդ միությունների անդամ դառնալը նախ նյութական բարօրություն էր ապահովում, ապա՝ հեղինակություն հասարակության մեջ» [142: 56-75]:

Խորհրդային պետականաշինության եզրաքանության մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ «մշակութային հեղափոխություն» տերմինը: «Դրա տակ Խորհրդային քաղաքական-հասարակական գործիչները նկատի ունեին հասարակության հոգևոր կյանքում տեղի ունեցած արմատական հեղաշրջումը» [157]: «Կոմկուսն Ի. Վ. Ստալինի գլխավորությամբ սկսեց իրականացնել նոր մշակութային քաղաքականություն, որը հետապնդում էր հետևյալ նպատակը՝ «ստեղծել քաղաքային մշակույթ՝ քաղաքակիրթ

ու կուլտուրական բնակչությամբ, իսկ, ըստ էության, ստեղծել արտաքինից քաղաքակիրթ, իսկ ներսից՝ հավատարիմ սոցիալիստական համակարգի արժեքներին: «Մշակութային հեղափոխության» գլխավոր խնդիրը կայանում էր մարդու վերադաստիարակումը, բոլոր քայլերն ուղղված էին «նոր մարդու» ձևավորմանը՝ սոցիալիստական մշակույթը և գաղափարը կրող մարդու» [174: 24]:

Խորհրդային Միության կողմից «Մշակութային/կուլտուրական հեղափոխության» իրականացումն այնքան էր կարևորվել, որ այն բավականին ընդգծված արձարծվում էր նաև դպրոցական դասագրքերում՝ «Այդ վերափոխումներն ընդունեցին կուլտուրական հեղափոխությունների բնույթ, որոնց ընթացքում համաշխարհային կուլտուրայի մեծ նվաճումները մատչելի են դառնում հասարակության անդամներին» [140: 178], «Բուրժուական գաղափարախոսության և կրոնի զգալի ազդեցությունն արգելակել է կուլտուրական հեղափոխությունների իրականացումը» [140: 179], «Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և սոցիալիստական վերակառուցման բնագավառում ձեռք բերած նվաճումներն ամուր հիմք հանդիսացան կուլտուրական հեղափոխության համար» [61: 78], «Դա իսկական կուլտուրական հեղափոխություն էր, որ կատարվեց դարերով խավար մնացած հայ գյուղերում» [61: 80], «Կուլտուրական հեղափոխության գործում վճռական դեր էին կատարում կուլտուր-լուսավորական հիմնարկները, ինչպես նաև հրատարակչությունը և մամուլը» [61: 80] և այլն:

Փաստորեն, կարող ենք ասել, որ Խորհրդային Միությունում ընկալումը ձևավորող ֆորմալ բոլոր միջոցները ղեկավարվում էին գլխավորապես նույն տեղից, և տարբերությունների մակարդակը Խորհրդային Միության ներսում, բազմաթիվ ասպարեզներում, շատ աննշան էր:

Անդրադառնալով հետխորհրդային շրջանին՝ արդեն կարող ենք խոսել անհամեմատ ավելի ազատ և ինքնավերահսկվող զանգվածային լրատվամիջոցների մասին, ինչպես հեռուստատեսության, այնպես էլ՝ մամուլի և ռադիոյի առումով: Տեղեկատվության տարածման առումով հետխորհրդային շրջանն ունի մեկ առավելություն ևս՝ համացանցը: Համացանցի զարգացումից և տարածումից հետո առավել լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին հանրային ընկալումները ձևավորող միջոցների համար: Նշվածից զատ, հետխորհրդային շրջանում նվազագույնի է

հասցված տոտալ գրաքննությունը, և, մասնավորապես, մամուլի ոլորտում⁸⁶: Հետխորհրդային մամուլում, գրաքննության բացակայության պայմաններում արդեն, ի տարբերություն խորհրդայինի, արվեստի ոլորտներից բացի անդրադարձ է կատարվում ինքնության հետ կապված կարևորագույն խնդիրների, օրինակ՝ բարձրացվում է հայերեն լեզվի աղավաղման հարցը, և անգամ քննադատվում է օտարազգի դեսպանների կողմից «Լեզվի մասին» օրենքի խախտումը: Բարձրացվում է Ադրբեջանի կողմից հայկական հուշարձաններն ոչնչացնելու կամ յուրացնելու հարցերը, ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանման հարցերը և այլն: Բացի այդ, «մշակույթը» հանդես է գալիս բազմաբովանդակ բառերի ուղեկցությամբ՝ «բանավեճի մշակույթ», «խմելու մշակույթ», «հաղորդակցման մշակույթ», «ընտրական մշակույթ», «մշակութային քարոզչություն», «մշակութային փոխակերպումներ», «մշակութային շանտաժ» և այլն: Այս խնդիրների բարձրացումը և քննարկումը խորհրդային ժամանակներում, այն էլ ԶԼՄ-ներով՝ գրեթե բացառվում էր:

Ֆորմալ առումով՝ ընկալվում ձևավորող կարևոր գործոններից կրթական համակարգը ևս տարբեր է խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակներում՝ դասավանդվող առարկաներով և մոտեցումներով: Խորհրդային կրթական համակարգում դասավանդվող առարկաների մեծ մասը վերաբերվում էր ԽՍՀՄ պատմությանն ու գաղափարախոսությանը, որը պետք է նպաստեր խորհրդային մարդու կերտմանը: Հետխորհրդային շրջանում սկսում են այնպիսի առարկաների դասավանդումը, ինչպիսիք են՝ Հայ եկեղեցու պատմությունը՝ դպրոցում, Մշակութաբանությունը՝ բարձրագույն կրթական հաստատություններում⁸⁷: Ճիշտ է, մշակույթի արվեստաբանական մոտեցումները սովորութային ուժով շարունակվում են նաև հետխորհրդային ժամանակաշրջանում, սակայն այս շրջանի դպրոցական դասագրքերում հանդիպում

⁸⁶ «Լրագրողներ առանց սահմանների» («Reporters without borders») միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունը 2014 թվականին հրապարակել է աշխարհում մամուլի ազատության իրավիճակի վերաբերյալ հերթական գեկույցը՝ «World Press Freedom Index-2014»-ը: Մամուլի ազատության ինդեքսով 180 երկրների շարքում Հայաստանը գտնվում է 78-րդ տեղում: Նշվում է, որ Հայաստանն առաջատարն է Հարավային Կովկասում՝ մամուլի ազատության տեսանկյունից: Զեկույցը նաև արձանագրել է, որ հետխորհրդային երկրների շարքում մամուլի ազատության առումով «առաջատար քայլակում» են Մոլդովան, Հայաստանը, Վրաստանը և Ղրղզստանը: Զեկույցը տես՝ <http://rsf.org/index2014/enindex2014.php#>:

⁸⁷ Ընդ որում, այս առարկաները դասավանդվում են պարտադիր: Բացի այդ, դպրոցներում որպես կամընտրական առարկաներ մտցվել են «Հայ և համաշխարհային մշակույթը», «Արվեստի պատմությունը» և «Ազգագրությունը»:

են նաև մշակույթի՝ տարբեր մոտեցումներով ներկայացումներ՝ և՛ իրավական, քաղաքացիական ու արժեքային տեսանկյուններից, և՛ որպես գործունեության ձև, և՛ առօրեականության ու ինքնության տեսանկյուններից: Եթե խորհրդային դպրոցական դասագրքերում մշակույթը հանդես էր գալիս խորհրդային կարգերը բնորոշող հատկանիշների ուղեկցությամբ՝ «սոցիալիստական կուլտուրա», «պրոլետարական կուլտուրա», «ռուս կուլտուրա», ապա հետխորհրդային շրջանում նման ձևակերպումներ գրեթե չեն հանդիպում: Փոխարենը՝ «մշակույթ» հասկացության միջոցով նկարագրվում են «իրավունքը», «ինքնությունը», «հիմնախնդիրները» և այլն:

Ինչ վերաբերվում է ընկալումները ձևավորող ոչ ֆորմալ գործոններին, ապա, դրանց տարբերությունները գրեթե աննշան են, քանի որ դրանց հիմքում ընկած է հաբիթուսը, որը շատ դանդաղ է ենթարկվում փոփոխությունների: Մշակույթի վերաբերյալ (և ընդհանրապես ցանկացած երևույթի) ընկալումները, որոնք ձևավորվել են խորհրդային ժամանակաշրջանում, որոշ դեպքերում փոխանցվել են նաև հետխորհրդային սերնդին: Այդ ընկալումների փոխանցումը տեղի է ունենում գրեթե բոլոր հարթություններում՝ ընտանեկան, կրթական, նաև տեղեկատվական, որտեղ բացառություն է կազմում միայն համացանցը, քանի որ վերը թվարկված բոլոր ոլորտները ղեկավարվում են խորհրդային ընկալումները կրող անհատների կողմից: Խորհրդային սերնդի ընկալումներում մշակույթի արվեստաբանական ընկալումները շատ խորն են, քանի որ այդ ընկալումները ձևավորելու համար, ինչպես նկատեցինք, խորհրդային կառավարությունն իրականացրել է բավականին կանխամտածված և հետևողական քաղաքականություն: Եվ, չնայած այն հանգամանքին, որ այսօր բացակայում են պարտադրողական քաղաքականությունն ու ամբողջատիրական գաղափարաբանությանը բնորոշ հետևողականությունը, այդուհանդերձ, ինքնահոս կերպով, խորհրդայինին բնորոշ գործելաոճը և մոտեցումները շարունակվում են դեռ հանդիպել հետխորհրդային ֆորմալ տեղեկատվական ոլորտներում: Սա ոչ այլ ինչ է, քան կոլեկտիվ հաբիթուսի դրսևորում, կամ ավելի ստույգ՝ խորհրդային հաբիթուսի դրսևորում:

Այսպիսով, կարող ենք ասել՝ չնայած խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում տեղեկատվության աղբյուրներն ու այն իրականացնող մարմիններն ու սկզբունքները

տարբեր են, սակայն, մշակույթի վերաբերյալ տեղեկատվությունը շատ առումներով դեռևս կրկնում է նախկինին:

3.2 Մշակույթի հանրային ընկալումներ ձևավորող ֆորմալ գործոնները

Ինչպես արդեն նշել ենք, «ընկալման» վերաբերյալ մեզ համար առավել ընդունելի սահմանման (Քլոֆ և Փարկ) համաձայն, երևույթի ընկալման հիմքում արտաքին աշխարհից եկող տեղեկատվության ընտրությունը, դասակարգումը և մեկնաբանումն է: Աշխատանքի այս ենթագլխի հիմնական նպատակն է՝ ուսումնասիրել այն բոլոր ֆորմալ գործոնները, որոնք նպաստում են մշակույթին վերաբերվող տեղեկատվության ընտրությանը, դասակարգմանը և մեկնաբանմանը, այսինքն այն ամենին, ինչը կազմում է մշակույթի ընկալման էությունը: Այդ նպատակով անդրադարձել ենք կրթական համակարգում (դպրոցական դասագրքերում), ՋԼՄ-ներում՝ էլեկտրոնային և տպագիր մամուլում, հեռուստատեսությամբ և պետական մարմինների (Մշակույթի նախարարություն, ՀՀ կառավարություն) կողմից մշակույթի վերաբերյալ ներկայացվող տեղեկատվությանը և իրականացվող միջոցառումներին:

Քանի որ վերը թվարկված կրթական և տեղեկատվական միջոցներն ինքնին մշակութային կապիտալի ձեռք բերման միջոցներ են՝ տեղին կլիներ երկու խոսքով ներկայացնել մշակութային կապիտալի ձևերին և դրանց փոխարկումներին վերաբերվող Պ. Բուրդյեի դիտարկումները:

Մշակութային պրակտիկայի բոլոր տեսակները (գնալ թատրոն, համերգ, ցուցադրություն, կարդալ և այլն), ինչպես նաև նկարչական, երաժշտական նախընտրությունները սերտորեն կապված են նաև կրթության աստիճանի հետ՝ դիպլոմի տեսակ, սովորած տարիների թիվ: Համաձայն Բուրդյեի՝ «կախված այն դաշտից, որտեղ օգտագործվում է կապիտալը, և ի հաշիվ շատ թե քիչ լուրջ բնույթ ունեցող այն փոխակերպումների, որոնք տվյալ ոլորտում դրա արդյունավետության նախապայմաններն են, կապիտալը հանդես է գալիս երեք հիմնական կերպարանքներով՝ իբրև տնտեսական կապիտալ, որն անմիջապես և ուղղակիորեն փոխարկելի է դրամի և կարող է ինստիտուցիոնալացվել սեփականության իրավունքների տեսքով; իբրև մշակութային կապիտալ, որը որոշակի հանգամանք-

ներում փոխարկելի է տնտեսական կապիտալի և կարող է ինստիտուցիոնալացվել կրթական որակների տեսքով; և իբրև սոցիալական կապիտալ, որը կազմված է սոցիալական պարտականություններից (կապերից), և որը որոշակի հանգամանքներում փոխարկելի է տնտեսական կապիտալի և կարող է ինստիտուցիոնալացվել, օրինակ՝ ազնվականական տիտղոսի տեսքով» [148: 60-75]: Բուրդյեն առանձնացնում է մշակութային կապիտալի երեք ձևեր՝ մարմնացված կամ անձնավորված, այսինքն մտքի և մարմնի տևական դիսպոզիցիաների կերպարանքով; առարկայացված, այսինքն՝ մշակութային ապրանքների տեսքով (նկարներ, գրքեր, բառարաններ, գործիքներ, մեքենաներ և այլն), որոնք հանդիսանում են որոշակի տեսությունների իրականացման կամ այդ տեսությունների քննադատության մարմնավորումը; ինստիտուցիոնալացված, որն օբյեկտիվացման ձև է և դրսևորվում է կրթական որակավորումների միջոցով, որոնք մշակութային կապիտալն օժտում են շատ յուրատեսակ հատկություններով և նախատեսում են դրանց երաշխավորումը [148: 60-75]: Եթե փորձենք ներկայացնել մշակութային կապիտալի առանձնահատկությունները, ապա դրանք, ըստ Բուրդյեի, կարելի է արտածել այն փաստից, որ իր հիմնական վիճակում այն կապված է մարմնի հետ և ենթադրում է որոշակի ինկորպորացում: Մշակութային կապիտալի կուտակումը ինկորպորացված վիճակի մեջ, այսինքն այն ձևի, որը կոչվում է մշակույթ, կուլտիվացում, ենթադրում է մարմնացման գործընթաց: Քանի որ այդ գործընթացը հարուցում է յուրացման ու ասիմիլյացիայի որոշակի ճիգեր, այն նաև պահանջում է որոշակի ժամանակի ծախս՝ ներդրում անողի կողմից: Բուրդյեն նշում է, որ այդպիսի հատկություններ ձեռք բերելուն ուղղված աշխատանքն աշխատանք է ինքն իր վրա (ինքնակատարելագործում), որն ենթադրում է սեփական ջանքեր [148: 60-75]: Մշակութային կապիտալը կարող է ձեռք բերվել տարբեր ծավալներով՝ կախված ժամանակահատվածից, հասարակությունից, սոցիալական դասակարգից և առանց որևէ պլանավորված հաշվարկի, այսինքն՝ բոլորովին անգիտակցաբար: Այն մշտապես իր վրա կրում է ավելի վաղ ամրագրված հանգամանքների կնիքը, և այդ՝ շատ կամ քիչ չափով տեսանելի կնիքները, օրինակ դասակարգին կամ բնակության վայրին բնորոշ խոսելաձևը, հնարավորություն են տալիս որոշելու դրա տարբերիչ հատկանիշները: Այդ կապիտալի կուտակումը անկախ

չէ նշված հատկանիշները յուրացնելու ազենտի անհատական կարողություններից: Այն նվաղում և մահանում է իր տնօրինողի (նրա կենսաբանական հատկությունների, հիշողության և այլն) հետ միասին [148: 60-75]:

Ինչ վերաբերվում է մշակութային կապիտալի առարկայացված (օբյեկտիվացված) վիճակին, ապա, ըստ Բուրդյեի, այն ունի մի քանի հատկանիշներ: Նյութական առարկաներում և միջոցներում (գրավոր փաստաթղթերում, նկարներում, հուշարձաններում, գործիքների մեջ և այլն) օբյեկտիվացված մշակութային կապիտալը կարող է փոխանցվել նյութականապես: Օրինակ՝ նկարների հավաքածուն կարելի է փոխանցել այնպես, ինչպես տնտեսական կապիտալը: Սակայն այս դեպքում, ինչպես նշում է հեղինակը, փոխանցվում է սեփականության օրինական իրավունքը, և ոչ թե այն ինչը ձևավորում է նման տիպի կուտակման նախադրյալը. այսինքն նկարի «սպառման» կամ մեքենայի օգտագործման եղանակին տիրապետելը, որը հանդիսանում է ոչ այլ ինչ, քան ինկորպորացված կապիտալ [148: 60-75]: Ի տարբերություն վերջինի, օբյեկտիվացված կապիտալն ենթարկվում է կապիտալի փոխանցման նույն օրենքներին: «Իր առարկայացված վիճակում մշակութային կապիտալը դրսևորում է ավտոնոմ և փոխկապված աշխարհին բնորոշ բոլոր որակները: Այն (չնայած այն բանին, որ համարվում է պատմական գործունեության արդյունքը) ունի իր սեփական օրենքները, որոնք գերազանցում են առանձին անհատների կամքը, և, հետևապես (ինչպես դա լավ նկատելի է լեզվի մեջ), չի հանգում նույն բանին, ինչ որ կարող է ձեռք բերել յուրաքանչյուր ազենտը կամ ազենտների խումբը (այսինքն չի հանգում մշակութային կապիտալին, որն ինկորպորացված է առանձին անհատի կամ անհատների խմբի մեջ)»⁸⁸ [148: 60-75]: Այսպիսով, կապիտալն իրենից ներկայացնում է այն ռեսուրսը, որն ազենտներն օգտագործում են դաշտի ներսում իրենց հետաքրքրություններն առավել հաջողությամբ ռեալիզացնելու համար:

⁸⁸Բուրդյեն բերում է հետևյալ օրինակը՝ «բավական է ընդամենը հիշել մրցույթով աշխատանքի ընդունվելու կարգի մասին, երբ աշխատանքի իրականացման որակական բազմաթիվ փոքր տարբերությունների բազմությունից դուրս են բերվում կոշտ, բացարձակ և կայուն տարբերությունները, որոնք առանձնացնում են վերջին հաղթող թեկնածուին առաջին պարտվածից և ինստիտուցիոնալացնում են պաշտոնապես ճանաչված, կոմպետենտությամբ երաշխավորված կապիտալի էական տարբերությունը՝ պարզապես մշակութային կապիտալից (որը հարկադրված է ամեն անգամ հաստատել իր իրավունքները)» [148: 60-75]:

Հաշվի առնելով վերը ներկայացված մշակութային կապիտալի երեք ձևերը՝ մենք կփորձենք ներկայացնել ընկալման ձևավորման վրա կարևորագույն դեր ունեցող ֆորմալ գործոններից՝ կրթական համակարգը, ավելի հստակ՝ դպրոցական դասագրքերը: Հաշվի առնելով տարիքային առումով մեր հարցվողների բավականին տարբեր խմբերով ներկայացված լինելու հանգամանքը, մասնավորապես, միջին և բարձր տարիքի հարցվողների առկայությունը՝ անդրադարձել ենք նաև խորհրդային ժամանակաշրջանի դպրոցական դասագրքերին, որոնցում ներկայացված մշակութային թեմաները նպաստել են նրանց մշակույթի ընկալման ձևավորմանը: Խորհրդային ժամանակաշրջանի դպրոցական դասագրքերից բովանդակային վերլուծության են ենթարկվել՝ 8-10-րդ դասարանների Նորագույն պատմություն, Հայ ժողովրդի պատմություն, Նոր պատմություն և Գրականություն դասագրքերը⁸⁹:

Հետխորհրդային ժամանակահատվածի դասագրքերից (4-10-րդ դասարանների) քննության են ենթարկվել՝ Երաժշտագիտություն, Մայրենի, Գրականություն, Հայրենագիտություն, Հայոց պատմություն, Հին աշխարհի պատմություն, Համաշխարհային պատմություն, Հայոց եկեղեցու պատմություն, Հասարակագիտություն, Անգլերեն, Ռուսաց լեզու դասագրքերը: Հանրակրթական դասագրքերում մշակույթին առնչվող նյութն ենթարկվել է բովանդակային վերլուծության: Այդ առումով ուշադրության են առնվել հետևյալ տեսանկյունները՝ մշակույթն իբրև որոշիչ և որոշյալ օգտագործելը, մշակույթի ուղղակի և անուղղակի հիշատակումները: Մշակույթի անուղղակի հիշատակում ասելով՝ նկատի ունենք այն դեպքերը, երբ «մշակույթ» բառը հանդիպում է այնպիսի տեքստերում որտեղ այն առանցքային չէ, այսինքն այն նյութերում, որոնց նպատակը մշակույթի վերաբերյալ ուղղակի տեղեկատվություն հաղորդելը չէ:

Դպրոցական դասագրքեր: Այսպես, նախ, անդրադառնալով խորհրդային դասագրքերին և դրանցում մշակույթի *ուղղակի-անուղղակի* հիշատակումներին, նշենք, որ խորհրդային դպրոցական պատմության դասագրքերում տեղ գտած նյութերի 72.7%-ն անուղղակի հիշատակումներ են՝ մեծամասամբ կապված կուլտուրական

⁸⁹Խորհրդային ժամանակաշրջանի դպրոցական դասագրքերից Պատմության և Գրականության դասագրքերի ընտրությունը պայմանավորված է եղել այն հանգամանքով, որ, ըստ մեր նախատեսումների, մշակույթի վերաբերյալ նյութերն առաջին հերթին կարելի է գտնել այս դասագրքերում:

զարգացման, առաջընթացի և կուլտուրական հեղափոխության հետ՝ «այդ վերափոխումներն ընդունեցին կուլտուրական հեղափոխությունների բնույթ, որոնց ընթացքում համաշխարհային կուլտուրայի մեծ նվաճումները մատչելի են դառնում հասարակության անդամներին» [140: 178], «դա իսկական կուլտուրական հեղափոխություն էր, որ կատարվեց դարերով խավար մնացած հայ գյուղերում» [61: 80], «ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և սոցիալիստական վերակառուցման բնագավառում ձեռք բերած նվաճումներն ամուր հիմք հանդիսացան կուլտուրական հեղափոխության համար» [61: 375], «դրանց հիմնական նպատակն էր բարձրացնել ժողովրդական մասսաների, հատկապես գյուղական բնակչության, կուլտուրական մակարդակը, դաստիարակել նրանց կոմունիստական ոգով» [61: 80] և այլն: Այսինքն, խորհրդային պետականաշինության եզրաբանության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեցող «մշակութային հեղափոխություն» տերմինը լայնորեն օգտագործվում էր նաև դասագրքերում: Իսկ ուղղակի հիշատակումները (21.7%) կապված են բացառապես արվեստի հետ՝ «10-14 դարերի հայ գեղարվեստական գրականությունն աստիճանաբար ազատագրվել է կրոնական գունավորումից և ազդեցությունից, բռնել է աշխարհականացման ուղին և իր արժանի տեղն է գրավել հայկական կուլտուրայի պատմության մեջ» [85: 120], «ռուսական թատրոնը ռուսական կուլտուրայի զարդն է», «կապիտալիզմի զարգացման և հաստատման էպոխայում ստեղծվում են երաժշտական մշակույթի մի շարք ուղղություններ» [50: 342], «հայկական կուլտուրայի բոլոր մյուս ճյուղերի հետ համեմատած՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ամենից ավելի արագ թափով զարգանում է գեղարվեստական գրականությունը» [85: 85] և այլն: Միևնույն ժամանակ նշենք, որ գրականության դասագրքերում արվեստին վերաբերվում են թեմաների 90%-ը:

Անդրադառնալով հետխորհրդային ժամանակաշրջանի դասագրքերին, պետք է նշենք, որ այստեղ ևս ներկայացվող նյութերում մեծամասամբ անուղղակի հիշատակումներ են, սակայն հանդիպում են նաև մշակույթի՝ արվեստից դուրս, ուղղակի հիշատակումներ: Հատկապես Հասարակագիտություն և Հայ եկեղեցու պատմություն դասագրքերում մշակույթը ներկայացված է տարբեր մոտեցումներով՝ և՛ իրավական, քաղաքացիական ու արժեքային տեսանկյուններից, և՛ որպես

գործունեության ձև, և՛ առօրեականության տեսանկյունից: Իրավական տեսանկյունից վերոհիշյալ երկու դասագրքերում խոսվում է մշակույթի մասին՝ անդրադառնալով մշակույթին հաղորդակցվելու և մշակութային հուշարձանների պահպանման իրավունքներին՝ «մշակութային իրավունքները հասարակական կյանքի բնական պահանջմունքներն արտացոլող հնարավորություններն են, որոնք ապահովում են մարդու գործունեության հոգեմտավոր իմաստավորումը գիտելիքների կուտակումը, դրանք փոխանցելը և ստանալը՝ կրթվելը» [65: 64], «մշակութային իրավունքներն երաշխավորում են մարդու հոգևոր զարգացումը և հասարակության առաջընթացը», «պետությունը պարտավոր է իր հոգածության և պաշտպանության ներքո վերցնել պատմության և մշակույթի հուշարձանները, մշակութային այլ արժեքները» [65: 66], «երեխաներն իրավունք ունեն հաղորդակցվելու իրենց ազգի պատմությանը, ավանդույթներին, հոգևոր արժեքներին և համաշխարհային մշակույթին» [65: 72] և այլն: Խոսվում է քաղաքային և քաղաքական մշակույթի մասին՝ «բնակչության քաղաքական մշակույթի ցածր մակարդակը թույլ էր տալիս կառավարողներին շահարկել ժողովրդավարությամբ, ինչի հետևանքով այն վերածվում էր ամբոխի իշխանության, իսկ սա էլ իր հերթին ծնում էր բռնապետություն», «եթե եկեղեցական մշակույթում (գրականություն, արվեստ) թեմաները և կերպարները հիմնականում վերցվում էին Սուրբ գրքից, ապա քաղաքային մշակույթի համար հիմք էր ծառայում արտաքին աշխարհը»: Ինքնության տեսանկյունից՝ «հասարակ ժողովուրդը, շարունակում էր պահպանել ազգային մշակույթն ու ավանդույթները՝ ազգային խառնվածքն ու դիմագծերը», «առաջին գործոնը, որն անբաժանելի է հայի ինքնությունից, նրա հնագույն պամությունն ու մշակույթն են», «հաճախ օգտագործվում է նաև մշակութային ինքնություն հասկացությունը, որը բնութագրում է տվյալ մշակույթին կամ խմբին պատկանելու զգացումը՝ ինչն էլ իր հերթին պայմանավորում է անհատի վարքագիծը, սա օրինաչափ պատմական երևույթ է, և, որպես կանոն, հայկական մշակույթը ձևավորում է հային, ռուսականը՝ ռուսին»: Մշակույթը որպես արժեքներ և նորմեր են ներկայացվում հիմնականում հետևյալ ձևակերպումներով՝ «ազգային մշակույթը հանդես է գալիս ավանդական, սովորութային նորմերն ու բարոյական արժեքները պահպանելու և վերարտադրելու, մարդկային

փոխհարաբերությունների տարբեր ձևերի բազմազանության տեսքով», «այդ արժեքները կամ դրանց որոշակի մասը մշակույթի միջոցով բազմակի անգամ վերարտադրվում են», «յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր երկրի մշակույթի հոգևոր և նյութական բարիքների ստեղծողն է, որոնք ժամանակի ընթացքում բյուրեղանալով դառնում են ազգային արժեքներ»: Պետք է նշել, որ մեկ դեպքում հանդիպում ենք նաև մշակույթի՝ որպես գործառույթ լինելու մասին՝ «մշակույթի քաղաքակրթական ձևերը և էլիտար շերտը կատարում են ժողովրդի մշակույթի միասնականացման, ազգաստեղծման գործառույթ» [64: 24]:

Խորհրդային դպրոցական դասագրքերում մշակույթը, ինչպես անուղղակի հիշատակումներում, այնպես էլ որպես *որոշիչ*, հանդես է գալիս հիմնականում զարգացում, առաջընթաց, աճ, հետամնացություն նկարագրող՝ «կուլտուրական զարգացում», «կուլտուրական առաջընթաց», «կուլտուրական աճ», «կուլտուրական մակարդակ», «կուլտուրական հետամնացություն», ինչպես նաև «կուլտուրական անցուդարձ», «կուլտուրական գործիչներ», «կուլտուրական պատմություն» և «կուլտուրական ժառանգություն»: Մեր հետազոտության մասնակիցների մի որոշակի հատվածի (7%) ընկալումներում նույնպես մշակույթն ասոցացվում է զարգացման, առաջընթացի հետ՝ «մարդու զարգացվածություն» [130: ԲՀ 8], «կրթություն» [32: ԴԱՆ 11], [24: ԴԱՆ 3], «ժողովրդի գիտական մակարդակը բարձրացնող միջոց» [127: ԲՀ 5], «մեր երիտասարդությունը զարգանա մշակույթով» [1261: ԲՀ 4], «տվյալ երկրի կամ տարածաշրջանի զարգացման և գոյատևման աղբյուրը» [133: ԲՀ 11], «տնտեսական բարելավումներ» [129: ԲՀ 7], «պետության զարգանալու ամենակարևոր մասը» [132: ԲՀ 10], «մարդկության զարգացման ընթացքում ստեղծված արժեքների ընդհանրությունը» [133: ԲՀ 11] և այլն: Ընդ որում, ըստ մեր հարցումների՝ տարիքային կտրվածքով մշակույթը զարգացման հետ առավել շատ ասոցացվել է խորհրդային տարիներին կրթություն ստացած, 45-64 տարեկան հարցվողների կողմից (29%)⁹⁰:

Որպես *որոշյալ*՝ մշակույթը խորհրդային դպրոցական դասագրքերում հիմնականում հանդես է գալիս ինչպես խորհրդային կարգերը բնորոշող հատկանիշների

⁹⁰Մյուս, առավել երիտասարդ տարիքային խմբերի կողմից (16-24տոտ, 25-34տոտ., 35-44տոտ.) մշակույթն որպես զարգացման միջոց համեմատաբար ավելի քիչ է սահմանվել՝ համապատասխանաբար՝ 18%, 24%, 16%:

ուղեկցությամբ՝ «սոցիալիստական կուլտուրա», «պրոլետարական կուլտուրա», այնպես էլ՝ արվեստի ոլորտների ուղեկցությամբ՝ «երաժշտական կուլտուրա», «բանաստեղծական կուլտուրա», նաև՝ «լեզվական մշակույթ», «համաշխարհային մշակույթ», «անդրկովկասյան ժողովուրդների կուլտուրա», «ռուս կուլտուրա», «բարձր կուլտուրա»: (Ինչպես արդեն նշել ենք, մեր հետազոտության ընթացքում մշակույթը որպես արվեստի ճյուղեր՝ երգ, պար, թատրոն, գրականություն և այլն, ընկալվում է մեծամասամբ 45-64 տարիքային խմբի հարցվողների կողմից (տես [Աղյուսակ 3](#)):

Ինչ վերաբերվում է հետխորհրդային դպրոցական դասագրքերին, ապա այստեղ մշակույթը և՛ որպես որոշիչ, և՛ որպես որոշյալ հանդես է գալիս շատ ավելի համընդգրկուն: Մշակույթը որպես որոշիչ նկարագրում է այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են՝ «իրավունքը», «ցեղասպանությունը», «հիմնախնդիրները», «ինքնուրույնությունը», «տեղաշարժերը», «ձուլումը», «կարողությունը», «ինքնությունը» և այլն: Մշակույթը որպես որոշիչ հանդես է գալիս նաև առաջընթաց և զարգացում նկարագրող բառերի ուղեկցությամբ՝ «փոփոխություն», «հաջողություն», «կրթություն», «բարենորոգում», «զարգացում», «մակարդակ», «առաջընթաց» և այլն:

Մշակույթի նման սահմանումները, որոնք կապված են մակարդակի, ինքնության, հիմնախնդիրների, ինքնուրույնության, կարողության հետ, հանդիպում ենք նաև մեր հարցվողների մշակույթի ընկալումներում: Վերջիններիս ընկալումներում հատկապես ընդգծված են ինքնության հետ կապված մշակույթի ընդհանրությունները՝ «մեր հայ մնալը» [131: ԲՀ 9], «մեր ազգի տեսակին բնորոշ դրսևորումները» [127: ԲՀ 5], «մեր ազգի էությունը» [32: ԴԱՆ 11] և այլն: Մշակույթի ասոցացումը մակարդակի, հիմնախնդիրների, ինքնուրույնության վերաբերյալ՝ հարցվողների մոտ հանդիպում ենք հետևյալ ձևակերպումներում՝ «սեղանի շուրջ նստելու ձև» [31: ԴԱՆ 10], «վարվելակերպ» [28: ԴԱՆ 7], «հայ ժողովրդի ընդհանուր խնդիրները» [131: ԲՀ 9], «երկրի անկախություն, ինքնուրույնություն» [128: ԲՀ 6], «մեր ազատ հայրենիքը» [31: ԴԱՆ 10], «տնտեսական բարելավումներ» [129: ԲՀ 7], «նյութական արժեք» [133: ԲՀ 11] և այլն: Մշակույթի նման բնորոշումները տրվել են առավելապես երիտասարդ տարիքի հարցվողների կողմից (16-24 տոտ, 25-34 տոտ.):

Իսկ որպես որոշյալ՝ հետխորհրդային դպրոցական դասագրքերում ընդգծվում է տարբեր երկրների տարբեր մշակույթների ունենալու հանգամանքը՝ «արաբական», «հռոմեական», «ալժիրյան», «Անդրկովկասի», «բյուզանդական», «չինական», «ճապոնական», «եվրոպական» մշակույթներ: Ժամանակագրական առումով առանձնացվում են՝ «միջնադարյան», «վերածննդի», «վաղբրոնզեդարյան» մշակույթներ, կրոնական առումով՝ «հեթանոսական», «քրիստոնեական» մշակույթներ: Հանդիպում են բնութագրեր, որոնցում մշակույթը ներկայացվում է էպիստոլոգիական դիրքերից՝ «հարուստ», «զարգացած», «կատարյալ», «էլիտար», «բարձր» և այլն:

Դպրոցական դասագրքերում մշակույթին վերաբերվող նյութերի բովանդակային վերլուծությանը զուգահեռ դիտարկել ենք մեկ այլ հարց՝ արդյո՞ք դպրոցական դասագրքերում ներկայացվող թեմաները բավարար են աշակերտների շրջանում մշակույթի մասին պատկերացում կազմելու համար: Այդ հարցի պատասխանը փորձել ենք պարզել խորին հարցազրույցների միջոցով՝ **«Ձեր կարծիքով, դպրոցական դասագրքերում ներկայացված մշակութային թեմաները բավարա՞ր են մշակույթի մասին նվազագույն պատկերացումներ ունենալու համար»** հարցի շրջանակներում: Ըստ այդմ, հարցվողների 60.4%-ը տեղեկացված չէ դասագրքերում ներառված թեմաների մասին⁹¹: Տեղեկացվածություն ցույց տվող այդ և ոչ պատասխաններից հետո՝ հարցվողները տվել են նաև այդ պատասխանների հիմնավորումը: Ընդ որում, դեմ և կողմ արտահայտվածների մի մասը դժվարացել է մեկնաբանել, թե ինչու են այդ թեմաները բավարար կամ ինչու՝ ոչ: 4.9%-ը գտնում է, որ թեմաները բավարար են ներկայացված դասագրքերում՝ մեկնաբանելով, որ «տաս տարի առաջ ավելի քիչ էր» [23: ԴԱՆ 2], «սովորողի համար բավարար է» [29: ԴԱՆ 8], «պատմության, կրոնի պատմության դասագրքերում կան նյութեր» [28: ԴԱՆ 7], «երաժշտության գրքերից իմանում են» [23: ԴԱՆ 2]: Հարցվողներից մեկը նշել է, որ թեմաները բավարար են, բայց շատ բարդ են ներկայացված, օրինակ՝ «Բեթհովենի կյանքը 2-րդ դասարանի դասագրքում շատ բարդ է ներկայացված» [28: ԴԱՆ 7]: Իսկ 7.6%-ը գտնում է, որ մշակույթի մասին թեմաները բավարար չափով ներկայացված չեն՝ հիմնական սխալը

⁹¹Սակայն, հարցվողների այս քանակի վրա մենք չենք կենտրոնացել՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ որոշ հարցվողների տեղեկացված չլինելը դպրոցական դասագրքերում արժարժվող թեմաների վերաբերյալ նորմալ է, քանի որ վերջիններս չունեն որևէ առնչություն միջնակարգ կրթական համակարգի հետ:

տեսնելով գրքերը կազմողների մեջ՝ «դասագրքերը կազմում են այնպիսի մարդիկ, որոնք իրենց (նկատի ունի Կրթության նախարարության) ծանոթներն են» [30: ԴԱՆ 9], «մանկավարժը պիտի կազմի գիրքը, ոչ թե թեկնածուն» (նկատի ունի գիտությունների թեկնածու) [26: ԴԱՆ 5], «ծրագրերի կազմելու ձևից է» [30: ԴԱՆ 9], «բարդ են, անհասկանալի են ներկայացնում, քիչ է մնացել մշակույթի մասին թեմաներ» [29: ԴԱՆ 8], «միայն երաժշտության գրքում է» [26: ԴԱՆ 5] և այլն: Փաստորեն, այն հարցվողները, ովքեր գտնում են, որ մշակույթի մասին թեմաները բավարար չափով են ներկայացված, ինչպես նաև հակառակ կարծիք ունեցողները՝ դարձյալ նկատի ունեն արվեստին վերաբերվող թեմաների ներկայացված լինելը:

ԶԼՄ-մամուլ: Ընկալման ձևավորման վրա հիմնական ազդեցություն ունեցող հաջորդ միջոցներից է ԶԼՄ-ն: Հանրության գաղափարական դաշտի վրա ԶԼՄ ներգործությունն անվիճելի է: Ուսումնասիրողները ժամանակակից հասարակությունն անվանում են մեդիոկրատ, այսինքն այնպիսին, որտեղ իրական իշխանությունը պատկանում է մաս-մեդիային (ԶԼՄ-ներին): ԶԼՄ-ների ունեցած ազդեցություններին՝ և՛ դրական, և՛ բացասական, անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ: ԶԼՄ-լսարան կապի ձևավորման առանձնահատկությունների մասին տեսական մոտեցումները ձևավորվել են տեխնոլոգիաների և զանգվածային մշակույթի զարգացմանը զուգահեռ: Հատկապես, երբ կինոյի, ռադիոյի, իսկ հետո նաև հեռուստատեսության մուտքով ակնհայտ տեսանելի էր դարձել «զանգվածային լսարանի» ոչ միայն առաջացումն իբրև փաստ, այլև ձևավորումը՝ որպես նպատակաուղղված գործընթաց⁹²:

ԶԼՄ-ն, իհարկե, մասնակցում է հանրային արժեքների, հանրային կարծիքի և հանրային ընկալման ձևավորմանը: Մեր ուսումնասիրության մեջ հետխորհրդային զանգվածային լրատվամիջոցներից հիմնականում անդրադառնում ենք էլեկտրոնային ու տպագիր մամուլին, մասնակիորեն նաև հեռուստատեսությանը, իսկ խորհրդային զանգվածային միջոցներից՝ տպագիր մամուլին⁹³: Առաջինների շարքում անդրադարձել

⁹²Թ. Ադոռնոն և Մ. Հորքհայմերն իրենց «Լուսավորության դիալեկտիկա» համատեղ աշխատանքում առաջ են քաշում գաղափարն այն մասին, որ մարդիկ արձագանքում են ոչ թե իրենց պահանջմունքներին, այլ դրանց շահարկմանը [141: 198]: Ժ.Բոդրիարն իր «Ռեքվիեմ զանգվածային մեդիայի համար» հոդվածում խոսում է ԶԼՄ էության մասին՝ որպես հետադարձ կապի, պատասխանի հնարավորությունը թույլ չտվող կառուցվածքի [146: 193-226]:

⁹³Խորհրդային ժամանակաշրջանում հեռուստատեսությամբ, ռադիոյով, ինչպես նաև մամուլում արձար-ծվող թեմաների վերաբերյալ իրականացրել ենք փորձագիտական հարցումներ:

ենք հետազոտության մասնակիցների կողմից ամենից շատ ընթերցվող երեք թերթերի՝ Առավոտ, Ազգ և News.am (տես [Դիագրամ 1](#))⁹⁴: Խորհրդային մամուլից անդրադարձել ենք Ավանգարդ և Սովետական Հայաստան թերթերին: Թերթերի նյութերը վերլուծվել են (հիմքում ունենալով Լասսուելի հաղորդակցության մոդելը, որը նաև բովանդակային վերլուծության մոդելն է)⁹⁵ հետևյալ հարցերի առաջադրմամբ՝ արծարծվող թեման; հիմնախնդիրը-գնահատականը; լուծման առկայությունը կամ բացակայությունը; գործող անձինք և տեսակետ արտահայտող սուբյեկտները; տեսակետ արտահայտող կազմակերպությունները; մշակույթ հասկացության օգտագործման կարգավիճակը՝ ուղղակի-անուղղակի; հոդվածի բնույթը; մշակույթը որպես նշանակող և նշանակվող; քանի՞ անգամ է մշակույթ բառն օգտագործված և ի՞նչ բառերի ուղեկցությամբ; նյութը հայկական՞ մշակույթին է վերաբերվում, թե՛ ոչ; մշակույթը դիտվում է ավանդական, թե՛ ժամանակակից տեսանկյունից; ու՞մ է ուղղված նյութը; արվեստի որ՞ ճյուղին է վերաբերվում; հոդվածի ուղղվածությունը և տեղադրությունը: Թերթերի հրապարակումների ընտրության համար բանալի բառ է հանդիսացել «մշակույթ»:

Խորհրդահայ մամուլում⁹⁶ արծարծվող թեմաների մեծ մասը, որտեղ առկա է մշակույթ կամ կուլտուրա բառը, վերաբերվում է արվեստին (36%), ապա տնտեսությանն (31%) ու քաղաքականությանը (10%)⁹⁷ (տես [Դիագրամ 18](#)): Արվեստին առնչվող թեմաները վերաբերվում են Մ. Սարյանին նվիրված միջոցառումների և նիստերի անցկացմանը, մշակույթի պալատներում անցկացվող ցուցահանդեսներին, ինքնագործ խմբակներին, արտասահմանում հայ նկարիչների կողմից մասնակցած ցուցահանդեսներին, ինչպես նաև ռոք երաժշտությամբ զբաղվողների՝ թմրադեղերից մահանալուն: Արվեստի սահմաններից դուրս՝ մշակույթի մասին ոչ մի նյութ չի արծարծվում: Նյութերի մեծամասնությունում հիմնախնդիրներ առաջ չեն քաշվում, իսկ հազվադեպ հանդիպող հիմնախնդիրները վերաբերվում են տնտեսությանը՝ աճի

⁹⁴Հետազոտության համար ընտրված բնակավայրերում թերթերի և ամսագրերի հասանելիությունը տես [Դիագրամ 17](#):

⁹⁵Լասսուելը հաղորդակցության գործընթացը ձևակերպում էր 5 հարցերի միջոցով՝ ո՞վ է ասում, ի՞նչ է հաղորդում, ու՞մ է ուղղված, ի՞նչ խողովակով, ինչպիսի՞ ազդեցությամբ:

⁹⁶Ընդհանուր առմամբ խորհրդային տպագիր մամուլից վերլուծության են ենթարկվել 61 հոդված:

⁹⁷Էլեկտրոնային մամուլում մշակույթային թեմաների վերաբերյալ հետազոտություն մեր կողմից իրականացվել է նաև 2011թ.: Այդ ուսումնասիրության ժամանակ ևս առավել հաճախ հանդիպող թեմաների հաջորդականությունն այդպիսին էր [41: 335-339]:

տեմպերին, կառույցների վատ վիճակում գտնվելուն: Ուսումնասիրված նյութերում մշակույթի հետ կապված բարձրացվում է միայն մեկ հիմնախնդիր՝ էջմիածնի շրջանի Աղավնատուն գյուղի մշակույթի տան հրդեհվելու մասին, որը մի քանի տարի է չի գործում: Տեսակետի մակարդակում հայտնված մտքերի հեղինակները հիմնականում քաղաքական գործիչներ են՝ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Կ.Լ. Դավաթյանը, ՀԿԿ Սպիտակի շրջանի առաջին քարտուղար Հ. Հակոբյանը, ՍՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Ի. Բրեժնևը, ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստր Ա. Ա. Գրոմիկոն և այլն:

Եթե խորհրդային լրատվական նյութերը դիտարկենք մշակույթի ուղղակի կամ անուղղակի հիշատակման առումով, ապա դրանք առավելապես անուղղակի են (60.7%՝ անուղղակի հիշատակում, 39.3%՝ ուղղակի հիշատակում): Ուղղակի հիշատակումներում ներառել ենք նաև արվեստի հետ կապված թեմաները: Այդ տեսանկյունից՝ արժարժվող թեմաների 34.4%-ը վերաբերվում է հայկական մշակույթին/արվեստին, 3%-ը՝ ոչ հայկական:

Անդրադառնալով խորհրդային տպագիր մամուլում մշակույթի՝ որպես որոշիչ-որոշյալ հանդես գալուն, պետք է նշենք, որ որպես որոշյալ մշակույթը հիմնականում հանդես է գալիս արվեստի ոլորտների զուգակցությամբ՝ «նկարչական մշակույթ», «գեղարվեստական մշակույթ», «պոպ մշակույթ»: Հանդիպում են նաև «կենցաղային կուլտուրա», «ինքնատիպ մշակույթ» և «մինի մշակույթ» ձևակերպումները: Մշակույթն իբրև որոշիչ հանդես է գալիս հիմնականում «կուլտուրական» բառի ուղեկցությամբ՝ համատեքստում առավելապես նկատի ունենալով զարգացումն ու բարեկրթությունը՝ «կուլտուրական սպասարկում», «կուլտուրական մակարդակ», «կուլտուրական վերելք», «կուլտուրական հանգիստ», «կուլտուրական պահանջմունք», «կուլտուրական շինարարություն», «կուլտուրական հեղափոխություն», այնուհետ որպես մշակութային հաստատություններ և միջոցառումներ մատնանշող՝ «կուլտուրական օջախ», «կուլտուրական կենտրոններ», «կուլտուրական միջոցառում» և այլն:

Մամուլի վերլուծության մեջ դիտարկել ենք նաև հոդվածի տեղադրությունը և ծավալը: Այսպես՝ խորհրդային մամուլում նյութերի տեղադրվածության և ծավալի առումով, տնտեսությանն ու քաղաքականությանը վերաբերվող նյութերը հիմնականում

գբաղեցնում են մամուլի առաջին և երկրորդ էջերը, իսկ մշակույթին/արվեստին առնչվողները՝ չորրորդ: Տնտեսությանն առնչվող նյութերը հիմնականում գբաղեցնում են էջի 1/4-ը, քաղաքականությանն առնչվողները՝ 1/8-ը, իսկ արվեստին վերաբերվողները ամենից քիչ ծավալը՝ 1/8-ից քիչ: Այստեղ կրկին անգամ պետք է հիշենք մշակույթի մարքսյան ընկալումը, որը հեղինակավոր էր խորհրդային տարիներին և քարոզվում էր բազիս-վերնաշենք մոդելով, որտեղ մշակույթը վերագրվում էր վերնաշենքին՝ գաղափարախոսության հետ մեկտեղ, իսկ տնտեսությունը հանդիսանում էր բազիսը կամ հիմնաշենքը: Այդ իսկ պատճառով տնտեսությանն առնչվող նյութերը և՛ ծավալով առավել իշխող են, և՛ գբաղեցնում են մամուլի առաջին էջերը:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանի մամուլից, ինչպես արդեն նշել ենք, անդրադարձել ենք հարցվողների կողմից առավել հաճախակի ընթերցվող թերթերին՝ Առավոտ, Ազգ և էլեկտրոնային մամուլից՝ News.am⁹⁸: Ընդհանուր առմամբ, վերլուծության են ենթարկվել նշված թերթերի 674 հոդված, որից 22-ը News.am էլեկտրոնային կայքէջից, 226-ը՝ Ազգ և 426-ը՝ Առավոտ թերթերից⁹⁹: Նախ անդրադառնանք, թե ինչ հիմնախնդիրներ են բարձրացվում մամուլում: Արժարժվող թեմաներից 84%-ում որևէ հիմնախնդիր չի բարձրացվում, իսկ բարձրացված հիմնախնդիրների մեծ մասը կապված են արվեստի հետ, այնուհետև, համապատասխանաբար, քաղաքականության, կրթության և տնտեսության: Արվեստի վերաբերյալ բարձրացված հիմնախնդիրներն առավելապես վերաբերվում են ճարտարապետությանը/քանդակ, այնուհետև գիր-գրականությանը, ֆիլմերին և թանգարաններին: Բարձրացվում են հետևյալ հիմնախնդիրները՝ «համազգային թատրոնի շենք չունենալը»¹⁰⁰, ««հոռմեացի

⁹⁸Մեր կողմից հետազոտված մարզային բնակավայրերում առկա են նաև մարզային թերթեր, ինչպես օրինակ՝ «Լոռի» թերթը՝ Լոռու մարզում, «Զանգեզուրը»՝ Սյունիքի մարզում, «Իջևանը»՝ Տավուշի մարզում, «Գեղամա աշխարհը»՝ Գեղարքունիքի մարզում և այլն: Սակայն մենք մարզային թերթերի բովանդակային վերլուծությանը չենք անդրադարձել, քանի որ շատ փոքր է դրանք կարդացողների քանակը (մեր հետազոտության մասնակիցների մեջ):

⁹⁹Տպագիր մամուլում այս նյութերի մեծ մասը տեղադրված են էջի անկյունային հատվածներում, իսկ ծավալի առումով մեծամասամբ գբաղեցնում են էջի 1/3, 1/4 և 1/8-րդ մասերը: Նյութերի տեղադրության կարևորությունն ըստ գբաղեցրած էջերի տես Рэндалл Д., «Универсальный Журналист» [199: 67]:

¹⁰⁰Հիմնախնդրի էությունը կայանում է նրանում, որ Համազգային թատրոնը չունի շենքային պայմաններ, և դերասաններն անգամ փորձերի անցկացման տեղի խնդիր ունեն [52]:

զինվորի» արձանի տարբեր մասերի անընդհատ կոտրելը»¹⁰¹, «թանգարանների շենքային շատ վատ պայմանները»¹⁰², «Մինասի որմնանկարների հետ կապված մի շարք խնդիրներ»¹⁰³, «վտանգված հուշարձանների մասին»¹⁰⁴ և այլն: Մշակույթի հետ կապված են բարձրացվում մի քանի ընդհանուր բնույթի հիմնախնդիրներ՝ մայրենի լեզվի և մշակույթի աղավաղման, և Մշակույթի նախարարության գործունեության մեջ տեղ գտած թերությունների վերաբերյալ: Մշակույթի (արվեստի) հետ կապված հիմնախնդիրների համար առաջարկվող լուծումներն ուղղված են ինչպես պետությանը, այնպես էլ՝ ժողովրդին: Համազգային թատրոնի շենքի, գրքերի տպաքանակի, Մինասի որմնանկարների հետ կապված հիմնախնդիրների լուծման հարցը դրվում է պետության վրա, իսկ օրինակ՝ «հռոմեացի զինվորի» արձանի հերթական մասը կոտրելու համար առաջարկվում է ժողովրդին հաշտեցնել արձանների հետ, նրանց մեջ փոխել վերաբերմունքն արձանների նկատմամբ; հուշարձանների պահպանման հարցում՝ զինվորներին ներգրավել հուշարձանների մաքրման գործին և այլն: Հիմնախնդիրների լուծումից զերծ չեն մնում նաև օտարերկրյա միջնորդները, ինչպես օրինակ Անահիտի արձանը Հայաստան վերադարձնելու համար, առաջարկվում է դիմել դեսպաններին¹⁰⁵:

¹⁰¹ Հիմնախնդիրը վերաբերվում է «Հռոմեացի զինվորի» արձանին. կոտրել են արձանի առնանդամը [44]:

¹⁰² Հիմնախնդիրներից մեկը վերաբերվում է Հայաստանի Ազգագրության թանգարանին, որտեղ ցուցանմուշների պահպանության, կրծողներից պաշտպանելու և մի շարք այլ խնդիրներ կան [53]: Թանգարաններին վերաբերվող հաջորդ հիմնախնդրում խոսվում է Ժամանակակից արվեստի թանգարանի մասին, որը գտնվում է բնակելի շենքի առաջին հարկում, ինչը, որպես թանգարանի համար հատկացված տարածք, ճիշտ չէ [33]:

¹⁰³ Հիմնախնդիրն առնչվում է Մ. Ավետիսյանի «Հայկական հովվերգություն» որմնանկարին: Այն վերակազմելու նպատակով Գյումրիից տեղափոխվել էր Երևան և վերականգնումից հետո որոշ ժամանակ չէր վերադարձվում Գյումրի, իսկ գյումրեցիները պահանջում էին այն վերադարձնել: Որմնանկարը գումարի պատճառով որոշ ժամանակ նաև անավարտ է մնացել: Բարձրացվում են այս և նման բնույթի մի շարք խնդիրներ [70], [71]:

¹⁰⁴ «Պետական կարիքների զոհեր» ՀԿ-ի տնօրենն իր կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում պատրաստված զեկույցի շրջանակներում ներկայացնում է հուշարձանների խնդիրները [62], Հուշարձանների հետ կապված հաջորդ հիմնախնդիրը բարձրացվում է հուշարձանագետ Ս. Կարապետյանի կողմից, որը վերաբերվում է Շահումյանի տարածաշրջանի հայկական հուշարձաններին [96]: Այս հիմնախնդիրների շարքին է դասվում նաև «Աֆրիկյանների պատմամշակութային հուշարձանը», որը քանդվելու և տեղափոխվելու է [83]:

¹⁰⁵ Հայաստանի Երիտասարդական Հիմնադրամը հանդես է եկել ստորագրահավաքով, որպեսզի Բրիտանական թանգարանից Հայաստան տեղափոխվի Անահիտ աստվածուհու արձանի մասունքները: Այդ նպատակով վերջիններս ուղերձով դիմել են ՀՀ-ում Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության դեսպաններ տիկին Քեթրին Ջեյն Լիչին և պարոն Ջոնաթան Ջեյմս Էյվին [5]:

Ուղղվածության առումով հետազոտված թերթերում արժարժվող նյութերի 40%-ը վերաբերվում են արվեստին, 26%՝ քաղաքականությանը, 6.5%՝ մշակույթին, 6.5%՝ կրթությանը, 4%՝ տեղեկատվական նյութեր, 3%՝ տնտեսություն և այլն (տես [Դիագրամ 19](#)): Մշակութային ուղղվածությամբ նյութերում անդրադարձ է կատարվում միջմշակութային համագործակցության դրսևորումներին՝ հայ-իտական, հայ-ֆրանսիական; միջմշակութային միջոցառումներին՝ հայ-հնդկական, «Իսպանական շաբաթ»; պայմանագրերի կնքմանը՝ հայ-իտական, հայ-ռուսական: Բարձրացվում են լեզվի աղավաղման հետ կապված խնդիրներ, այդ թվում՝ Հայաստանում Իտալիայի դեսպանի կողմից անգլերեն կատարված հաղորդագրություններին, որով նա չի հարգում ՀՀ «Լեզվի մասին» օրենքը: Նյութական մշակութային ժառանգության վերաբերյալ խնդիրներին մամուլում անդրադարձ է կատարվում մի քանի տեսանկյուններից. բարձրացվում են և՛ երկրի ներսում առկա հիմնախնդիրները (հատկապես փակ շուկայի հետ կապված), և՛ դրսում հայկական հուշարձանների վերացման ու յուրացման հարցերը (Ադրբեջանի կողմից), և՛ միջազգային կառույցների կողմից այդ խնդիրներին անդրադառնալը (ՅՈՒՆԵՍԿՕ): Ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունից մամուլում խոսվում է հետևյալ թեմաների մասին. լարախաղացության մասին, որ այն գնալով մոռացվում է; ազգագրագետ Հ. Խառատյանը խոսում է տյառնընդառաջի ոչ ճիշտ նշելու մասին; հայ խոհարարական ավանդույթների զարգացման և պահպանման հ/կ-ի նախագահ Ս. Մամուլյանը խոսում է ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունից խոհարարական արվեստում ունեցած հաջողությունների, կայացած միջոցառումների մասին՝ «Տոնածիսական ուտեստների ցուցահանդես-համոտես», «Տոլմայի փառատոն», «Նավասարդ», «Խորովածի փառատոն», «Թոնրատոն»: Ենթամշակույթների և դրանցից երիտասարդներին հեռու պահելու միջոցներին (մամուլում) անդրադառնում է հոգևորականը, իսկ ՀՀ վաստակավոր արտիստի և գործչի պատվավոր կոչումներ ստացած արվեստագետները խոսում են պատվովճար ստանալու հարցի շուրջ: Մի քանի նյութեր վերաբերվում են ՀՀ մշակույթի նախարար Հ. Պողոսյանի կողմից գերակա խնդիրների բարձրացմանը, պայմանագրերի ստորագրմանը և այլն¹⁰⁶:

¹⁰⁶Մշակույթի նախարարն անդրադառնում է նաև՝ «Սունդուկյանում գլխավոր ռեժիսոր նշանակելուն»,

Մամուլում՝ մշակույթի վերաբերյալ նյութերի նման տեսանկյունից ներկայացման ազդեցությունը հանրային ընկալումների ձևավորման վրա նկատելի է: Մամուլում արծարծվող վերը նշված թեմաների մի մասին հանդիպում ենք նաև հարցվողների մշակութային ընկալումներում: «Տոլմայի փառատոնը» շոշափվում է երկու դեպքում՝ կապված էկոլոգիական հիմնախնդիրների հետ՝ «Տոլմայի փառատոնից հետո սաղ թափել էին գետնին» [31: ԴԱՆ 10], և այն նշվում է որպես վերջին շրջանում տեղի ունեցած մշակութային միջոցառում [31: ԴԱՆ 10]: Լեզվի հետ կապված բազմաթիվ քննարկումները հեռուստատեսությամբ, և դրանց պարբերաբար ներկայացումը մամուլում իր ազդեցությունն է ունեցել հանրային ընկալումների վրա: Հարցվողների մի մասը «մշակույթ» ասելով հասկանում է լեզու (1.5%): Բացի այդ, լեզուն նշվել է նաև որպես մշակութային գործունեության ոլորտ [26: ԴԱՆ 5]: «Եվրոտեսիլ» երաժշտական մրցույթին պարբերաբար անդրադառնալը և մեկնաբանելը նպաստել է այն բանին, որ հարցվողների կողմից այն նշվել է որպես մշակութային իրադարձություն [128: ՔՀ 6]: Ինչպես արդեն նշեցինք, մամուլում անդրադարձ էր կատարվել նաև Մատենադարանի հին մասնաշենքերի վերանորոգմանը: Հարցվողների կողմից ևս այդ իրադարձությունը նշվել է որպես մշակութային իրադարձություն՝ «Մատենադարանի բացումը» [124: ՔՀ 2]: Որպես մշակութային միջոցառում նշվում է նաև «Մատենադարանին գիրք նվիրելը» [124: ՔՀ 2], իսկ մեկ այլ դեպքում «Մատենադարանը» սահմանվում է որպես «մշակույթ» [22: ԴԱՆ 1]: Ե՛վ ՀՀ տարածքում և՛ ՀՀ տարածքից դուրս գտնվող (հատկապես Ադրբեջանի տարածքում), բայց հայկական համարվող հուշարձանների մասին քննարկումները զգալի տեղ են զբաղեցնում ոչ միայն մամուլում, այլ ընդհանրապես ԶԼՄ-ներում: Այս թեմային բավականին ընգրկուն կերպով անդրադարձել են նաև մեր հետազոտության մասնակիցները: Վերջիններիս կողմից, որպես Հայաստանում վերջին շրջանում տեղի ունեցած մշակութային իրադարձություններ, նշվում են՝ «Հայ-ռուսական բարեկամությունը խորհրդանշող հուշարձանի բացումը» [24: ԴԱՆ 3], «Լֆիկը փակ շուկան քանդեց» [28: ԴԱՆ 7], «Նախիջևանի խաչքարերը» [24: ԴԱՆ 3], «Չարենցավանում Չարենցի արձանի

«գրատպությանը», «Մատենադարանի հին և հանրային գրադարանի թունայնական մասնաշենքերի վերանորոգմանը», «Թեղուտին», «Դերենիկ Դմիրճյանի թանգարանին ու աճյունին», անգամ «Բաքվում կայանալիք «Եվրոտեսիլին» մեր երկրի մասնակցությանը»:

տեղադրումը» [129: ԲՀ 7], «կոթողների վերականգնումը» [127: ԲՀ 5], «Նանսենի քանդակը» [125: ԲՀ 3], «եկեղեցիների, թանգարանների բացումը, վերականգնումը» [127: ԲՀ 5] և այլն: Հարցվողների մի որոշակի տոկոսի (11%) մշակութային պատկերացումները (թե ինչ են հասկանում «մշակույթ» ասելով) կապված են հուշարձանների հետ (քանդակ, կոթող, հուշարձան և այլն): Հարցվողները հուշարձանների հետ կապված խնդիրներին անդրադառնում են նաև մշակութային քաղաքականության տեսանկյունից, պետական մարմինների վերաբերմունքը մշակույթի հանդեպ գնահատելիս: Նրանք մեծ մասամբ բացասական են գնահատում պետական մարմինների վերաբերմունքը մշակույթին՝ հիմքում ունենալով նաև հուշարձանների հանդեպ վերջիններիս ունեցած վերաբերմունքը՝ «լավ չեն պահպանվում հուշարձանները» [32: ԴԱՆ 11], «Թուրքիայում մեր գերեզմանները քանդում են» [30: ԴԱՆ 9], «Նախիջևանի խաչքարերին ոչ մի բան չարին» [24: ԴԱՆ 3] և այլն:

Վերադառնալով մամուլում արծարծվող մշակութային թեմաներին՝ նշենք, թե ովքեր են մշակույթի վերաբերյալ տեսակետ հայտնող սուբյեկտները¹⁰⁷: Վերջիններս են՝ Մշակույթի նախարարության ներկայացուցիչները՝ նախարար Հ. Պողոսյան, փոխնախարարներ Ա. Պողոսյան և Ա. Սամուելյան, Հուշարձանների պահպանության գործակալության պետ Ս. Առաքելյանը, արվեստագետներ և մշակութային օջախների ղեկավարներ՝ «Մշակույթ» հ/կ-ի նախագահ Ա. Զաքարյան, Հայաստանի պետական ֆիլիարմոնիկ նվագախմբի տնօրեն Ռ. Սիրունյան, գրող, հրապարակախոս Մ. Տեր-Գուլանյանը, գրող, կինոգետ Դ. Մուրադյան, «Կարին» ազգագրական երգի-պարի համույթի գեղարվեստական ղեկավար Գ. Գինոսյան և այլք¹⁰⁸:

Իսկ ինչպես է հետխորհրդային մամուլում հանդես գալիս մշակույթի որոշյալ-որոշիչ հարաբերակցությունը: Այսպես՝ որպես որոշյալ այն հանդես է գալիս առօրեականությամբ

¹⁰⁷Մեծամասամբ, սույն թերթերում հիմնական տեսակետ հայտնող սուբյեկտը հոդվածի հեղինակն է:

¹⁰⁸Տեսակետ հայտնող սուբյեկտներից են նաև՝ Քաղաքական և հասարակական գործիչներ՝ Վ. Մանուկյանը; հասարակական գործիչ Կ. Հակոբյանը, Ս. Ալեքսանյանը, Վարչապետ Տ. Սարգսյանը, Ս. Սաֆարյանը; միջազգային կառույցների ներկայացուցիչներ՝ ՀՀ-ում Ֆրանսիայի դեսպան Ա. Ռենոն, Ռուսական հաղորդաշար «Телекафе»-ի նախագծի գլխավոր խմբագիր ու ռեժիսոր Դ. Հուբովա, Հայաստանում Իտալիայի դեսպան Բ. Սկապինին, ՌԴ պետդոմայի ԱՊՀ երկրների գործերով կոմիտեի փորձագետ Կ. Գևորգյանը; կրթության և գիտության ոլորտներից՝ մանկավարժական համալսարանի ռեկտոր, պրոֆեսոր Ռ. Միրզախանյանը, Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի օտար լեզուների մասնագիտական ուսուցման ամբիոնի վարիչ Դ. Ղազարյանը և լրագրողները:

յան տեսանկյունից՝ «Ժամանցային մշակույթ», «հեծանվային տրանսպորտի մշակույթ», «բանավեճի մշակույթ», «խմելու մշակույթ», «ուտելու մշակույթ», «փողոցային մշակույթ»; արվեստի տեսանկյունից՝ «ընթերցանության մշակույթ», «գրատպության մշակույթ», «երաժշտական մշակույթ», «օպերային մշակույթ», «գրքային մշակույթ»; կրոնի տեսանկյունից՝ քրիստոնեական, բուդդայական, մահմեդական; էթնիկ տեսանկյունից՝ հայկական, իտալական, եվրոպական, ադրբեջանական, իրանական մշակույթ և այլն; Ժամանակային առումով՝ «դարավոր մշակույթ», «հնագույն մշակույթ», «ավանդական մշակույթ», «հետադեպային մշակույթ»; ինչպես նաև՝ «կորպորատիվ մշակույթ», «ռազմական դասի մշակույթ», «հաղորդակցման մշակույթ», «խաղաղության մշակույթ», «ընտրական մշակույթ», «երկխոսության մշակույթ», «մտածելու մշակույթ», «որակի մշակույթ», «հիշողության մշակույթ» և այլն:

Որպես որոշիչ մշակույթի միջոցով նկարագրվում են բազմաբնույթ և տարատեսակ երևույթներ՝ մշակութային կառույցներ՝ «մշակութային հաստատություն», «մշակութային օջախ», «մշակութային կենտրոն», «մշակութային ակումբներ», «մշակութային հիմնադրամ», «մշակութային հիմնարկ»; արվեստին առնչվող ոլորտներ՝ «մշակութային կոթողներ», «մշակութային փառատոն», «մշակութային գրքեր»; ինչպես նաև «մշակութային հավելված», «մշակութային քարոզչություն», «մշակութային զբոսաշրջություն», «մշակութային ընդհանրություն», «մշակութային շանտաժ», «մշակութային մասունք», «մշակութային գողություն», «մշակութային փոխակերպումներ» և այլն:

Ընդհանրապես մամուլում շատ մեծ նշանակություն է տրվում վերնագրերին, ինչքան այն լինի հետաքրքիր և աղմկահարույց ձևակերպված, այնքան մեծ կլինի այն կարդալու հետաքրքրությունը: Սակայն, օրինակ, ռուսական թերթերում 19-20-րդ դարի սկզբներին ընդհանրապես չեն եղել «գոռացող» վերանգրեր, որոնք կիրառում են այսօրվա թերթերը: Ինչքան էլ, որ աղմկահարույց լինելը հաղորդագրությունը, այն աչքի չէր ընկնում ո՛չ չափսերով, ո՛չ վերնագրով: Ամեն ինչ պետք է իմացվեր տեքստից: Իսկ այսօրվա կարդացողին, որն աչքի տակով անցկացնում է թերթերի վերնագրերը, թվում է, թե ինքը կենտրոնացել է օրվա բոլոր իրադարձությունների վրա [171]: Ապացուցված է, որ թերթի միջին կարդացողը ծանոթանում է միայն հրապարակված նյութի 20-25

տոկոսին: Բայց, անգամ չկարդալով նյութը, նա տեսնում է դրանք վերնագրերում [218: 87]: Մենք ևս փորձեցինք դիտարկել, թե որքան հաճախ է մշակույթ բառը կիրառվում մեր հետազոտության համար ընտրված թերթերի հոդվածների վերնագրերում և ինչպիսի կարգավիճակներում՝ որոշիչի, թե՛ որոշյալի: Մեր ուսումնասիրած երեք թերթերի 674 հոդվածներից միայն 5.8% վերնագրերում է հանդիպում մշակույթ բառը: Վերնագրերում մշակույթ հասկացությունն առավել հաճախ հանդիպում է մշակույթի նախարարին և Մշակույթի նախարարությանը վերաբերվող ձևակերպումներում (որպես որոշիչ և որոշյալ այն գրեթե հավասար կիրառում ունի): Որպես որոշիչ վերնագրերում մշակույթը ձևակերպվում է՝ մշակութային քաղաքականություն, կրթություն, միջոցառումներ, հուշարձաններ, ժառանգություն, փաստաթուղթ, շենք և ֆենոմեն: Առավել հետաքրքիր ձևակերպումներ են տրվում, երբ մշակույթը հանդես է գալիս որպես որոշյալ՝ «4-րդ բաժակից հետո կոփվներ սարքելու մշակույթը դեռ կա», «Համալսարանական մշակույթի պակաս ունենք», «Շնորհանդես-վաճառքների մշակույթն ընդլայնվում է», «Ինչո՞ւ մեզանում չի կայանում բանավեճի մշակույթը», «Բռնությունը ներկայացվում է իբրև սոցիալական մշակույթ», «Որակի մշակույթի ապահովման իդեալական մեխանիզմը՝ ըստ Ռուբեն Թոփչյանի», «Լրագրողները խորհրդարան կբերեն նոր մշակույթ» և այլն: Խորհրդային պարբերական մամուլում մեկ անգամ հանդիպեց վերնագրում կիրառված մշակույթ բառ՝ «Մշակույթի տունը առանց ծածկի» [10: 2]:

Իսկ ու՛մ են ուղղված թերթերում հրապարակվող նյութերը¹⁰⁹: Նյութերի մեծ մասը՝ 84%-ը, կոնկրետ հասցեատեր չունեն, այնուհետև, ամենից շատ նյութերն ուղղված են հասարակությանը (4%), որևէ կազմակերպության (3%), ոչ հայաստանյան կառավարություններին, կազմակերպություններին (2%), ՀՀ կառավարությանը, ՀՀ նախագահին (2%), ՀՀ Մշակույթի նախարարությանը (1%), կոնկրետ քաղաքական գործչի (1%) և այլն:

Իսկ ինչ վերաբերվում է մշակույթի ուղղակի-անուղղակի (48.4%/51.6%) հիշատակություններին¹¹⁰, ապա ուղղակի հիշատակությունների դեպքում (ուղղակի

¹⁰⁹Հոդվածը կոնկրետ ուղղված է որևէ մեկին, այսինքն ռացիոնալ է, եթե դրանում արվում է առաջարկ կամ քննադատություն, որն ունի հստակ ուղղվածություն որևէ անհատի, կազմակերպության կամ խմբի: Եթե չի արվում, ուրեմն ունի հանրային բնույթ:

¹¹⁰Մամուլում արձարծվող նյութերի կեսից ավելին մշակույթին չի առնչվում, իսկ առնչվողների մեծ մասը՝ 36.4%-ը վերաբերվում են հայկական մշակույթին, 3.4%-ն՝ ոչ հայկական մշակույթին (տես [Գիագրամ 20](#)):

հիշատակումների մեջ ներառել ենք նաև արվեստին առնչվող թեմաները) որպես տեսակետ հայտնող սուբյեկտ մեծ թիվ են կազմում արվեստագետները (32.8%), իսկ տեսակետ հայտնող կազմակերպություններից են՝ հայաստանյան կազմակերպություններից՝ Մշակույթի նախարարությունը, ՀՀ կառավարությունը, ՀՀ Ֆինանսների նախարարությունը, Գիտությունների ազգային ակադեմիան; միջազգային կազմակերպություններից՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն; կուսակցություններից՝ Ժառանգությունն ու Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Երիտասարդական միությունը; և մի շարք տեղական ու ոչ տեղական լրատվամիջոցներ՝ «Գրական թերթը», «Հրապարակ» թերթը, Բաքվի «Էխո», Բեյրութի «Ազդակ» թերթերը, Չեխական «Տիդեն» ամսագիրը, «Օրեր» համաեվրոպական հանդեսը և այլն:

ԶԼՄ-հեռուստատեսություն: Հաջորդ տեղեկատվական միջոցը, որին անդրադարձել ենք, և որը հարցվողների կողմից նշվել է որպես տեղեկատվության առաջնային միջոցներից մեկը՝ հեռուստատեսությունն է: Այսօր բազմաթիվ առիթներով խոսում են հայկական լրատվամիջոցների՝ որպես անցանկալի արժեքներ, գաղափարներ և հարաբերությունների մոդելներ տարածող միջավայրի մասին: Մտահոգության երանգը միշտ առկա է, բայց տարբեր են շեշտադրումները: Որոշ տեսակետների համաձայն՝ այդպիսի ազդեցությունը ծրագրված է հանրությանը որոշակի ուղղությամբ փոխելու նպատակով, մյուսներն ավելի հակված են այն համարել տարերային՝ եթերի շուկայականացման, պրոֆեսիանալիզմի պակասի և մի շարք այլ գործոնների հետևանքով: «Հանրության գաղափարական դաշտի վրա ԶԼՄ ազդեցությունն անվիճելի է, բայց այդ ազդեցությունն ունի տարբեր ասպեկտներ, ինչպես նաև սահմանափակումներ: Հարկ է նկատի ունենալ, որ նման դերի գնահատումը կախված է մեդիայի տեսակից և սփռումից: Հեռուստատեսության դեպքում ազդեցության կշիռն ու ուղղությունն ավելի տեսանելի են. այն հետազոտողների և փորձագետների կողմից միաձայն նշվում է որպես ազդեցության, այդ թվում՝ արժեքների ձևավորման առաջատար: Սա կարծես լրացուցիչ հիմնավորում չի պահանջում: Այլ դեպքերում

Իսկ արժարժվող մշակութային թեմաների մեծ մասը՝ 48.2%-ը, ներկայացված են ժամանակակից տեսանկյունից և միայն 3%-ն՝ ավանդական (տես [Դիագրամ 21](#)):

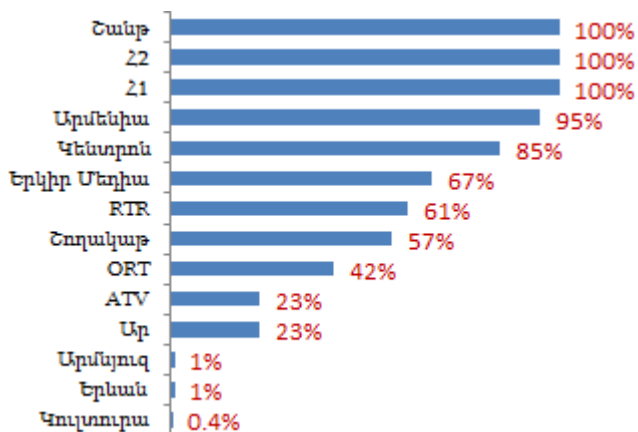
(օրինակ, ռադիո) նման ազդեցությունը դժվար է հստակ գնահատել, բայց այն շատ ավելի համեստ է» [45: 62]:

ԶԼՄ-ների կողմից հանրային ընկալումների վրա ազդելու մեխանիզմներից կարելի է համարել ցուցադրվածի ներկայացնելը որպես իրականի արտացոլում: Դա հեռուստատեսությանը բնորոշ է եղել ի սկզբանե, պարզապես այսօր, երբ մեծացել են մասշտաբները և զարգացել տեխնոլոգիաները, դրանք նոր հնչեղություն են ձեռք բերել: Այդ առումով կարող ենք հիշել Պ. Բուրդյեի մեջբերումը՝ «Հեռուստատեսությունը կարող է ցուցադրելով թաքցնել փաստերը կամ դրանք ներկայացնել այնպես, որ այդ փաստերը կորցնեն իրենց նշանակությունը կամ իրականությանը չհամապատասխանող նշանակություն ստանան» [156]:

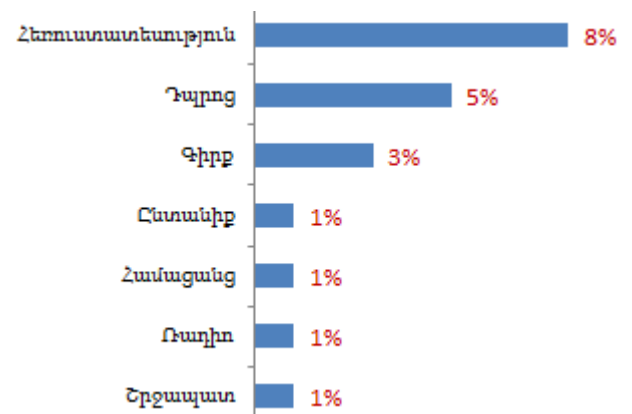
Հայաստանում հեռուստատեսությունը շարունակում է մնալ ամենահասանելի և ամենաազդեցիկ զանգվածային լրատվամիջոցը: Սույն աշխատանքում անդրադարձել ենք երեք հեռուստաընկերությունների՝ Արմենիա, Շանթ և Հ1՝ առաջնորդվելով հարցվողների կողմից առավել դիտվելու հանգամանքով (տես [Դիագրամ 3](#))¹¹¹: Այս հեռուստաալիքներով հեռարձակվող հաղորդումները դիտարկել ենք երկու տեսանկյուններից՝ 1) որո՞նք են այդ հեռուստաալիքներով ամենից հաճախակի ցուցադրվող հաղորդումները շաբաթվա կտրվածքով 2) որո՞նք են «մշակույթին» առնչվող

¹¹¹ Հետազոտված բնակավայրերում հեռուստաալիքների հասանելիությունը տես [Ошибка! Источник ссылки не найден.:](#)

Դիագրամ 22. Հեռուստաալիքների հասանելիությունը հետազոտված բնակավայրերում

Դիագրամ 23. Մշակույթի վերաբերյալ տեղեկատվական միջոցները

հաղորդումները¹¹²: Այս հաղորդումները դիտարկել ենք՝ պարզելու համար, թե որքանով են դրանք ազդեցություն ունենում հանրային ընկալումների (հատկապես մշակութային ընկալումների) ձևավորման վրա:

Այսպես, Հ1-ի եթերով 2012թ. շաբաթվա կտրվածքով առավել հաճախ ցուցադրվող հաղորդումներն են՝ սերիալ՝ 52 անգամ, այնուհետև լուրեր՝ 25 անգամ, և գեղարվեստական ֆիլմ՝ 21 անգամ: Մշակութային թեմաները հիմնականում վերաբերվում են արվեստին և բացառապես երաժշտությանը՝ «Երգ երգոց», «Երաժշտական փոստարկը», «Թոփ 10-նյակ»¹¹³: Գրեթե նույնն է Արմենիա ՀԸ-ի եթերում. ամենից շատ ցուցադրվում են սերիալներ՝ շաբաթական 43 անգամ, այնուհետև լրատվական հաղորդումները՝ 34 անգամ. միայն գեղարվեստական ֆիլմերի փոխարեն ժամանցային ծրագրերն են՝ «32 ատամ», «Կարգին. նոստալժի, կարգին հաղորդում»: Մշակութային ծրագրերը ևս միայն երաժշտության հետ են կապված՝ «Հայաստանի ձայն հեռուստածրագիրը» և «Համերգային ծրագիր»: Որպես տարբեր երևույթների քննարկումների անդրադարձող հաղորդում, կարելի է առանձնացնել «Կենդանի մատյան» հաղորդումը: Հեռարձակվող սերիալների թվով Շանթ ՀԸ-ն գերազանցում է բոլորին՝ շաբաթական 95 անգամ ցուցադրելով սերիալներ, իսկ լրատվական հաղորդումները ցուցադրվում են շաբաթական 33 անգամ: «Մշակութային» ծրագրերի առումով Շանթը ևս առաջատարն է՝ շաբաթվա բոլոր օրերին ցուցադրելով «Իքս ֆակտոր» հեռուստանախագիծը: Ի տարբերություն մյուս հեռուստաալիքների, Շանթի եթերը չի սահմանափակվում միայն երաժշտական հաղորդումներով, ցուցադրվում է նաև «Պարահանդես» հեռուստանախագիծը¹¹⁴:

¹¹²Այս հեռուստաալիքներով հեռարձակվող հաղորդումների վիճակագրությունը դիտարկել ենք ըստ «Եթեր» օրաթերթի:

¹¹³Որպես մշակութային հաղորդում կարելի է համարել Ռաֆայել Հովհաննիսյանի հեղինակած՝ «Օտար, ամայի ճամփեքի վրա» և «Հայաստանի ճամփեքով» հեռուստանախագծերը, սակայն հետազոտության մասնակիցներն, ի տարբերություն Երգ երգոց, Թոփ 10 հաղորդումների, այս հեռուստանախագծերը չեն նշել որպես մշակութային միջոցառում կամ իրադարձություն:

¹¹⁴Վերոհիշյալ հեռուստաալիքներով ներկայացվում են նաև «Գտնված երազ» (Հ1), «Ազատ գոտի» (Հ1), «Ընտանեկան ալբոմ» (Արմենիա), «Կյանքն ինչպես կա» (Արմենիա), «Աշխարհի հայերը» (Շանթ), «Ճակատագրի սինդրոմը» (Շանթ) հեռուստածրագրերը, որոնք չեն նշվել որպես մշակութային ո՛չ հետազոտության մասնակիցների կողմից, ո՛չ էլ լրատվամիջոցների: Այդ իսկ պատճառով մեր կողմից չեն ենթարկվել վերլուծության:

Մշակույթի հետ կապված հաղորդումները, ինչպես տեսանք, գլխավորապես կապված էին արվեստի ոլորտների, ի մասնավորի՝ երաժշտության հետ¹¹⁵: Նշենք, որ հետազոտության որոշ մասնակիցներ որպես մշակութային միջոցառումներ նշում են հենց այս հաղորդումները՝ «Ժողովրդական երգիչ», «Իքս ֆակտոր», «Երգ երգոց», «Թոփ 10-նյակ»: Եվս մեկ անգամ հիշեցնենք, որ հետազոտության մասնակիցների մեծ մասը մշակույթ ասելով հասկանում էր հենց երգ/ երաժշտություն:

Մամուլում արծարծվող և հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող մշակութային թեմաներին և հաղորդումներին անդրադառնալուց զատ՝ փորձել ենք տեսնել, արդյո՞ք մեր հետազոտության մասնակիցները լրատվամիջոցներում ներկայացված մշակութային թեմաները համարում են բավարար՝ մշակույթի մասին նվազագույն պատկերացումներ ունենալու համար: Այսպես, հարցվողների 33%-ը գտնում է, որ լրատվամիջոցներում ներկայացված մշակութային թեմաները բավարար են մշակույթի մասին նվազագույն պատկերացումներ ունենալու համար, իսկ 21%-ը գտնում է, որ դրանք բավարար չեն: Այնուհետ, վերջիններս մեկնաբանել են իրենց պատասխանները¹¹⁶: Այն հարցվողներն, ովքեր գտնում են, որ լրատվամիջոցներով ներկայացվող թեմաները բավարար են մշակույթի վերաբերյալ պատկերացում ունենալու համար՝ վերջինիս ներքո նկատի ունեն (հասկանում են) արվեստի ոլորտների հետ առնչություն ունեցող հաղորդումները՝ ««Ժողովրդական երգիչ» լավն է, հատկապես Մավրը» [22: ԴԱՆ 1], «Ֆիլմեր են ցույց տալիս վավերագրական» [27: ԴԱՆ 6], «Օրեկան շոուներ են տալիս, «Սուպերսթարը», «Ռեստորան» հաղորդումը» [30: ԴԱՆ 9], «Երգ ու պարը շատ են տալիս» [27: ԴԱՆ 6], «Կան հաղորդումներ բանաստեղծների մասին» [28: ԴԱՆ 7] և այլն: Իսկ այն հարցվողները, ովքեր գտնում են, որ մշակույթի վերաբերյալ պատկերացում ունենալու համար լրատվամիջոցներում ներկայացված մշակութային թեմաները բավարար չեն՝ տալիս են հետևյալ մեկնաբանությունները՝ «Հաճելի երաժշտություն չեն տալիս» [32: ԴԱՆ 11], «մենակ երկիր Մեդիայի «Մշակութային Հայաստան» հաղորդումն է» [26: ԴԱՆ 5], «միայն

¹¹⁵Նշենք նաև, որ հետազոտության մասնակիցներն որպես մշակույթի վերաբերյալ տեղեկատվական միջոց ամենից շատ նշում են հենց հեռուստատեսությունը (տես [Դիագրամ 23](#)):

¹¹⁶Նշենք, որ լրատվամիջոցներ ասելով հարցվողները, գլխավորապես, նկատի են ունեցել հեռուստատեսությունը:

«Հայադարան» հաղորդումն է» [24: ԴԱՆ 3], «լրագրողների վատ իմանալուց է» [29: ԴԱՆ 8], «իրենց ոնց պետք է ներկայացնում են» [26: ԴԱՆ 5] և այլն:

Ինչ վերաբերվում է Խորհրդային ժամանակաշրջանում հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով հեռարձակվող հաղորդումներին, ապա վերջիններիս վերաբերյալ տեղեկատվություն ստանալու համար իրականացրել ենք փորձագիտական հարցումներ¹¹⁷:

Փորձագիտական հետազոտության արդյունքների համաձայն՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող թեմաները հիմնականում առնչվում էին տնտեսական, քաղաքական թեմաներին, որոնք ներկայացվում էին խորհրդային գաղափարախոսության տրամաբանության շրջանակներում: Ներկայացվում էին տնտեսության զարգացման հետ կապված խնդիրները [118: ՓՀ 22], անդրադառնում խորհրդային երկրի արդյունաբերությանը, հերոսներին, ձեռքբերումներին [101: ՓՀ 5]: Հեռարձակվող հեռուստահաղորդումների շարքում հիմնականում լուրերն էին, այնուհետև՝ գեղարվեստական ֆիլմերը: Ոչ մեծ քանակությամբ ներկայացվում էին նաև կրթությանը վերաբերվող հաղորդումներ («Մեր լեզուն, մեր խոսքը»), ինչպես նաև տեղեկատվական բնույթի և սպորտային հաղորդումներ: Համաձայն փորձագիտական հարցումների՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում որպես մշակութային ներկայացվում էին՝ ֆիլմեր, ցուցահանդեսներ, մշակույթի մարդկանց հետ հարցազրույցներ, համերգներ («Երաժշտական փոստարկը», «22:30»), պոեզիա, ցուցահանդեսներ, գրքեր, արձաններ, թատրոնին, կինոյին առնչվող հաղորդումներ: Ընդ որում, որպես մշակութային ներկայացվող հաղորդումներում չէր շեշտադրվում ազգայինը: Ինչպես նշում է փորձագետ Ա. Թադևոսյանը՝ «հեռուստատեսությամբ դժվար տեսնեինք ավանդական հայ մշակույթին վերաբերվող հաղորդումներ: Հայկական ալիքները ցույց

¹¹⁷ Հետազոտությանը մասնակցած փորձագետներն են՝ **Մեսրոպ Հարությունյան**՝ անկախ մեդիա փորձագետ, լրագրող, արձակագիր, ԵՊՀ (Բոյուսով) լրագրություն գիտաուսումնական կենտրոնի դասախոս, Երևանի Մամուլի ակումբի փորձագետ, Խոսքի ազատության պաշտպանության կոմիտեի փորձագետ; **Աղասի Թադևոսյան**՝ ազգագրագետ, ԵՊՀ դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող; **Վահրամ Մարտիրոսյան**՝ սյունակագիր Lragir.am և Media.am վեբկայքերում, գրող; **Արա Շիրինյան**՝ հեռուստառեժիսոր; **Միհրան Գալստյան**՝ էթնոսոցիոլոգ, ՀՀ ԳԱԱ ավագ գիտաշխատող, ԵՊՀ մշակութաբանության բաժնի դոցենտ; **Համլետ Սարգսյան**՝ ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտի գիտաշխատող, ԵՊՀ դասախոս:

էին տալիս սովետա-հայկական մշակույթին վերաբերվող հաղորդումներ, իսկ ռուսական ալիքները՝ խորհրդային» [107: ՓՀ 11]:

Ընդ որում, փորձագետները որպես խորհրդային ժամանակաշրջանում ամենից մեծ լսարան ունեցող տեղեկատվական միջոց նշում են հենց հեռուստատեսությունը, քանի որ այն հեշտ էր լսել, հետաքրքրաշարժ ժամանցային տարր կար [107: ՓՀ 11], այն ավելի գրավիչ էր [117: ՓՀ 21], ինչպես նաև այն հանգամանքները, որ նախ՝ մարդիկ կարդալ չէին սիրում, և, որ տեսողականն ավելի նախընտրելի է ծայնայինից և կարդալուց [115: ՓՀ 19]:

ԶԼՄ-ներին վերաբերվող բովանդակային վերլուծությունը կարելի է ավարտել Պ. Բուրդյեի մի դիտարկմամբ: Չնայած այն հանգամանքին, որ Բուրդյեն հստակ սահման է անցկացրել բարձր և մասսայական ճաշակների միջև, նա ընդունում է մեդիայի միավորող դերը ժամանակակից մշակույթում: «Հեռուստատեսությունը, որը բերում է բարձր արվեստի որոշ պատկերացումներ տուն, կամ որոշ մշակութային ինստիտուտներ, որոնք ստեղծում են շփում աշխատավորների և բարձր արվեստի միջև, ստեղծում են փորձարարական իրավիճակներ: Մենք տեսնում ենք զարմանք, որոշ դեպքերում՝ խուճապ: Ինչպես նաև, երբ հեռուստատեսությունում պաշտոնական փորձը թափանցում է ծանոթ զվարճությունների մեջ, աշխատավոր դասի դիտողները բողոքում են, քանի որ իրենց զգում են այդ խաղերից բացառված» [173: 441]:

Մշակույթի ընկալման ձևավորման վրա Ֆորմալ գործոնների շարքում որոշակի կարևորություն կարող են ունենալ նաև Հայաստանում մշակույթի ոլորտը պաշտոնապես վերահսկող կառույցի՝ Մշակույթի նախարարության, և ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված օրենքներն ու իրականացված միջոցառումները¹¹⁸: Այդ առումով առանձնահատուկ արժեք է ներկայացնում Մշակույթի նախարարության կայքէջում զետեղված տեղեկությունները: Ենթադրվում է, որ կայքէջը հանրության կողմից ընդունվում և կարևորվում է որպես մշակույթի վերաբերյալ տեղեկատվությունների հավաստի և առաջնային աղբյուր:

Քանի որ մեր երկրում գործում է մշակութային քաղաքականության պետական աջակցության մոդելը, ապա, համաձայն օրենքի, «Հայաստանի Հանրապետությունում

¹¹⁸Մշակույթի նախարարության և ՀՀ կառավարության որոշումները դիտարկվել են 2012 թվականի կտրվածքով:

պետական մշակութային քաղաքականությունը կազմակերպվում է մշակույթի պահպանման, տարածման և զարգացման պետական (տարեկան, եռամյա, հեռանկարային) ծրագրերով, որոնք, որպես օրենք, ՀՀ կառավարության ներկայացմամբ հաստատում է ՀՀ Ազգային ժողովը:» [56: 17]: Մշակույթի նախարարությունը Հայաստանի մշակութային քաղաքականության ձևավորման և իրականացման ամենակարևոր օղակն է: Այսպես, 2012 թվականին մշակույթի նախարարի կողմից ընդունված հրամանները վերաբերվում են՝ պատմամշակութային հուշարձանների ուսումնասիրման, վերականգնման աշխատանքներին համաձայնություն տալու ընթացակարգերը սահմանելուն; քաղաքացիների ընդունելության կարգը հաստատելուն; էթիկայի հանձնաժողովի աշխատակարգին; մշակութային արժեքների և մշակութային նշանակության առարկաների արտահանման թույլտվության տրամադրման ընթացակարգին, և հրատարակչական ու լրատվական բնույթի աշխատանքներին: Փաստորեն, նախարարի հրամանները մեծամասամբ վերաբերվում են նյութական մշակութային ժառանգությանը:

ՀՀ կառավարության 2012 թվականի մշակույթի ոլորտին առնչվող գործունեությունը վերաբերվում է՝ նյութական մշակութային ժառանգությունից՝ հայ գրավոր ժառանգության, գրքի, գրքարվեստի և տառարվեստի հանրահռչակմանը ՀՀ-ում և արտերկրում; մշակութային ծառայությունների ոլորտում էլեկտրոնային տեղեկատվական համակարգերի ներդրմանը և գործարկմանը; մշակութային ծառայություններ մատուցող մասնագետների վերապատրաստմանը; պետություն-մասնավոր համագործակցության ներքո պատմաճարտարապետական հուշարձանների վերանորոգման ծրագրի մեկնարկին ու հայ արվեստը միջազգային ասպարեզում ըստ արժանվույն գնահատվելու հնարավորության և համաշխարհային մշակութային գործընթացներին ակտիվ մասնակցության պայմանների ստեղծմանը: Մշակույթի ոլորտում կառավարության գործունեության մեջ տեղ է հատկացվել նաև ազգային փոքրամասնություններին¹¹⁹: Եվ, վերջապես, ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ոլորտի իրավական դաշտի կարգավորման ուղղությամբ ՀՀ

¹¹⁹Գրադարանային հավաքածուների կազմը համալրվել է ազգային փոքրամասնությունների մայրենի լեզուներով շուրջ 1000 միավոր գրականությամբ, հրատարակվել է 11 թերթ, 1 ամսագիր, իրականացվել են ազգային փոքրամասնությունների 5 արվեստի փառատոններ, մրցույթ, ցուցահանդես, համերգներ և այլն:

կառավարությունը հաստատել է՝ «ՀՀ մշակութային տարածքների ճանաչման չափորոշիչները և մշակութային տարածքների ցանկը և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին կոնվենցիայի կիրարկման և մարդկության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցանկում ներառված տարրերի կարգավիճակի վերաբերյալ» ՀՀ պարբերական զեկույցին հավանություն տալու մասին որոշումները:

Մշակույթի նախարարության և ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող մշակութային քաղաքականության ուսումնասիրությանը զուգահեռ, փորձել ենք տեսնել, թե ինչպես է հանրությունը գնահատում մշակույթի նկատմամբ պետական մարմինների վերաբերմունքը: Մինչ այդ նշենք, որ երկրում իրականացվող մշակութային քաղաքականությամբ հետաքրքրվում է հարցվողների 12.9%-ը, երբեմն հետաքրքրվում է 22.2%-ը, իսկ 64.9%-ն՝ առհասարակ չի հետաքրքրվում: Երկրում իրականացվող մշակութային քաղաքականությամբ ամենից շատ հետաքրքրվում են բարձրագույն կրթություն ունեցողները, իսկ առհասարակ չհետաքրքրվողների մեջ մեծամասնություն են կազմում միջնակարգ կրթությամբ հարցվողները:

Հանրության կողմից մշակույթի նկատմամբ պետական մարմինների վերաբերմունքն առավել հաճախ գնահատվել է անբավարար (20.4%), այնուհետև՝ բավարար (12.5%): Հարցվողների աննշան տոկոսն այն գնահատել է լավ (3.1%): Այս դեպքում ևս, ինչպես հիմնախնդիրների դեպքում, պետական մարմինների կողմից իրականացվող մշակութային քաղաքականությունը մեծամասամբ անբավարար են գնահատել միջին տարիքի հարցվողները, իսկ բավարար և լավ՝ երիտասարդները: Ոլորտին գնահատական տալուց բացի, հարցվողները ներկայացրել են նաև իրենց հիմնավորումները: Պետական մարմինների կողմից իրականացվող մշակութային քաղաքականությունն անբավարար գնահատողների հիմնավորումները մեծամասամբ կապված են հուշարձանների պահպանման հետ՝ «սաղ քանդվում է, ոչ մեկ բան չի անում», «լավ չեն պահպանում հուշարձանները, Թուրքիայում մեր գերեզմանները քանդում են», «Նախիջևանի խաչքարին ոչ մի բան չարին», «սաղ ավիրում են, որ իրենց համար բան կառուցեն»: Ուրիշ խումբ հիմնավորումներ վերաբերվում են երաժշտության նկատմամբ իշխանությունների վերաբերմունքին՝ «կլասիկային քիչ են տեղ տալիս», «էսօր

թուրքական, պարսկական երաժշտությունը հայերեն թարգմանությամբ շատ է մտել մեր եթեր», «որ ալիքը բացում ես երգ ու պար է», «մեր հայկական կինոն, երաժշտությունը լինի», «միայն էստրադային են տեղ տալիս»: Քննադատությունները վերաբերվում են նաև մշակութային երևույթների կենտրոն-ծայրամաս անհամամասն տեղայնացմանը՝ «ոչ մի բան չեն անում, մենակ Երևանի համար են անում», «ով ուզում է գնա՝ հասու չի, մենակ Երևանում է լինում հիմնականում»: Իսկ բավարար կամ լավ գնահատականները մեկնաբանվում են հետևյալ կերպ՝ «Լիքը մշակութային ծրագրեր կան, որ պետության հովանավորությամբ են տեղի ունենում, օրինակ՝ Մշակույթի նախարարության», «սկսել են դերասաններին ուշադրություն դարձնել, պատվոգրեր հանձնել», «ինչ-որ բաներ անում են, հատկապես քաղաքապետարանը» և այլն:

Նշենք նաև, որ 2008-2010 թվականներին մեր կողմից անցկացրած փորձագիտական հետազոտության ժամանակ երկրում իրականացվող մշակութային քաղաքականությունը բացասական են գնահատել նաև արվեստի և մշակույթի գործիչները՝ և՛ Երևանում, և՛ Վանաձորում, և՛ Գյումրիում: Այդ գնահատականները հիմնավորվում են հետևյալ պատասխաններով՝ «Մշակույթի նախարարներից ոչ ոք, ոչ մի քայլ չի արել. չկա մշակութային քաղաքականություն, բարձիթողի վիճակում է» [121: ՓՀ 25], «Չեմ հիշում, որ մշակույթի նախարարներից որևէ մեկը մի կարևոր, հիշարժան բան արած լինի» [113: ՓՀ 17], «Երկրում չկա մշակութային քաղաքականություն» [104: ՓՀ 8], «Մշակույթի ոչ մի նախարար արվեստին ուշադրություն չի դարձնում» [103: ՓՀ 7], «Շատ վատ է կատարվում մշակութային քաղաքականությունը, մատների արանքով են նայում այդ ամենին» [116: ՓՀ 20], «Ընդհանրապես չկա մշակութային քաղաքականություն» [97: ՓՀ 1] և այլն:

Բացի ոլորտը գնահատական տալուց (և հիմնավորելուց), փորձել ենք տեսնել նաև, թե ի՞նչ կփոխեր հանրությունը մշակույթի ոլորտում, եթե իրեն տրվեր այդ հնարավորությունը. ինչպիսի՞ն է տեսնում մշակույթի դերը և ի՞նչ սահմաններում: Արդյո՞ք այդ պատկերացումները տարբերվում են ներկայումս այդ ոլորտը ղեկավարողների գործողություններից, թե դրանք նույնպես նույն հարթության վրա են գտնվում: Այս հարցերի պատասխանները փորձել ենք ստանալ՝ **«Ի՞նչ քայլեր կձեռնարկեիք, եթե լինեիք մշակույթի նախարար»** հարցի միջոցով: Մյուս կողմից, փորձել ենք պարզել,

թե ԶԼՄ-ներում մշակույթի կառավարման պատասխանատուներին ուղղված քննադատություններում առաջարկվող լուծումներն ի՞նչ չափով են ընկալվել ու մտապահվել հարցվողների կողմից:

Հետազոտական նյութը ցույց է տալիս, որ ինչպես հանրության կողմից բարձրացվող քննադատություններն, այնպես էլ ակնկալվող փոփոխությունները կրկին հիմնականում վերաբերվում են արվեստի ոլորտին և կենտրոն-ծայրամաս խնդրին: Հանրության կողմից արվեստի ոլորտում իրականացվելիք քայլերի մեջ ամենից շատ տեղը հատկացվում է երաժշտությանը՝ «հաճախակի համերգներ կկազմակերպել», «կմաքրել երգերը», «հայ երաժշտագետներին կօժանդակել հայկական երաժշտությունը ներկայացնելուն», «երգիչների վերաբերմունքը երգարվեստին», «կսահմանել երաժշտության կոնկրետ ցանկ, թե սրճարաններում և երթուղայիններում ինչ երաժշտություն պետք է միացնեն», «ժողովրդական երգերը կդարձնել հանրամատչելի», «մեր հին հայկական երգերը լինելին, ոչ թե ջակի-ջուկի» և այլն: Հետազոտության մասնակիցները փոփոխություններ են առաջարկվում նաև կապված թատրոնի և կինոյի հետ՝ «թատրոններին կֆինանսավորել», «սերիալների որակը կբարձրացնել», «Մազմանյանին կհանել»¹²⁰, «պետական բյուջեից փող կիջեցնել աղքատ թատրոններին», «համազգային թատրոնին շենք կտայի» և այլն: Ի տարբերություն պետական մարմիններին ուղղված քննադատություններին, որտեղ մեծամասամբ քննադատվում էր հուշարձանների պահպանման խնդիրները, իրենց իսկ կողմից իրականացվելիք քայլերում հարցվողները գրեթե չեն բարձրացնում այդ խնդիրը, բացառությամբ մեկ դեպքի, որտեղ խոսվում է եկեղեցիների վերանորոգման մասին: Կենտրոն-ծայրամաս խնդրի լուծումը հարցվողները տեսնում են գյուղական համայնքներում խմբակների և ակումբների ավելացման, գյուղերում թանգարանների կառուցման և մարզային մշակութային տներին ուշադրություն դարձնելու մեջ: Հետաքրքիր է, որ մշակույթի նախարարի գործառույթների մեջ հանրությունը տեսնում է նաև կրթության ոլորտի հետ կապված խնդիրների լուծումը¹²¹:

¹²⁰ Հետազոտության ընթացքում Ա. Մազմանյանը դեռ չէր մահացել և ղեկավարում էր Կինոյի և թատրոնի պետական ինստիտուտը:

¹²¹ Մշակույթի նախարար լինելու դեպքում պատրաստ են՝ «12 տարին վերացնել ուսման մեջ», «դասատուներին պարտադրել, որ փողով չպարապեն», «ուսումնական հաստատություններում ստուգել դասախոսների գիտելիքները», «կրթության հիմքն ավելի մատչելի և հասանելի դարձնել», «դպրոցների

իրականացվելիք նախաձեռնությունները, ինչպես նկատեցինք, հիմնականում կապված էին եղածը պահպանելու կամ զարգացնելու հետ: Միայն մեկ հարցվող է, որ բարձրացնում է հինը պահպանելուց բացի՝ նոր ոճ ստեղծելու հարցը [32: ԴԱՆ 11]:

Փաստորեն, հանրության կողմից մշակույթի ոլորտում պատկերացվող գործունեությունը գրեթե չի տարբերվում ներկայում իրականացվող մշակութային քաղաքականությունից: Ինչպես ընկալումներն ու գործողությունները, այնպես էլ իրականացնելու մեխանիզմները նույն հարթության վրա են, ինչը վկայում է մշակույթի ընկալումների հաբիթուալ բնույթի մասին:

Մյուս կողմից, եթե ուշադրության առնենք, թե ՁԼՄ-ներում մշակույթի կառավարման պատասխանատուներին ուղղված քննադատություններում առաջարկվող լուծումներն ի՞նչ չափով են ընկալվել ու մտապահվել հարցվողների կողմից, ապա կտեսնենք, որ դրանք նույնպես հիմնականում նույն հարթության վրա են: Չնայած, մամուլում մշակույթի կառավարման պատասխանատուներին ուղղված քննադատությունների բազմաքանակությանը՝ դրանց առնչվող լուծումները բավականին քիչ են: Առաջարկվող լուծումները (մամուլում) հիմնականում վերաբերվում են մշակութային ժառանգության պահպանմանը՝ «Մշակույթի նախարարությունը պետք է զբաղվի արժեքների պահպանմամբ» [44], «պետական բյուջեից գումար տրամադրել որմնանկարների (Մինասի) պահպանման համար» [90], «Մշակույթի նախարարությունը պետք է զբաղվի Աֆրիկյանների պատմամշակութային շենքի» [90] և «Ծածկած շուկայի պահպանման խնդիրներով» [59]: Հարցվողների կողմից ևս առաջ են քաշվում նման խնդիրներ՝ «մեր հնությունները պաշտպանել» [27: ԴԱՆ 6], «մշակութային արժեքների պահպանմանը ուշադրություն դարձնել» [31: ԴԱՆ 10], «եկեղեցիները վերանորոգել» [27: ԴԱՆ 6]: Մամուլում այս խնդրի շուրջ հաջորդ առաջարկը վերաբերվում է այն բանին, որ «մշակութային քաղաքականությունը նաև անհրաժեշտ է հայ մշակույթն աշխարհի թանգարաններում ներկայացնելու համար» [59]: Որպես նմանատիպ առաջարկ հարցվողների կողմից նշվել է հետևյալը՝ «այլ երկրներին ծանոթացնել մեր մշակույթին» [24: ԴԱՆ 3]: Մամուլում հաջորդ

անբարանպաստ պայմանները լուծել» և այլն: Միայն երկու պատասխաններում բարձրացվում է դպրոցներում նոր առարկա՝ «Հայաստանը և իր մշակույթը» և, ընդհանրապես, մշակույթի կրթությանը վերաբերող առարկաներ մտցնելու խնդիրները:

առաջարկվող լուծումը՝ «Մշակույթի նախարարությունը պետք է զբաղվի մշակույթի քարոզչությամբ» [54], հարցվողների կողմից ևս առաջ է քաշվում հետևյալ ձևով՝ «հետաքրքրություն առաջացնել մարդկանց մեջ մշակույթի հանդեպ» [22: ԴԱՆ 1], «բոլոր մարդիկ ավելի շատ իրազեկված լինեն» [29: ԴԱՆ 8], «ակտիվություն լինի մշակույթի կենտրոններում» [30: ԴԱՆ 9], «գյուղերում ակումբեր բացվեն մշակույթի» [30: ԴԱՆ 9], «դպրոցներում մշակույթի կրթություն մտցնել» [25: ԴԱՆ 4], «դպրոցում նոր առարկա մտցնել՝ Հայաստանը և իր մշակույթը» [24: ԴԱՆ 3]: Եվ, վերջին առաջարկը, որ արվում է մամուլում և հանդիպում է նաև հարցվողների պատասխաններում, վերաբերվում է՝ մամուլում՝ «համերգների կազմակերպմանը ուշադրություն դարձնելուն, որ դրանք բարձր մակարդակի կազմակերպվեն» [82]: Հարցվողների պատասխաններում այն հետևյալ կերպ է արտահայտվում՝ «ամեն մեկին իր տեղը կնստեցնեի, որ ճաշ եփողը չգա երգի» [26]:

Կարևոր է նաև դիտարկել, թե տեղական կամ պետական մշակութային ի՞նչ միջոցառումների է մասնակցում հանրությունը կամ ի՞նչ միջոցառումների մասին է տեղեկացված: Հանրության կողմից ամենից շատ նշվող միջոցառումների թվին են պատկանում՝ «Ոսկե ծիրանը», «Էրեբունի-Երևան տոնակատարությունը», «օլիմպիադաները», «Ժողովրդական երգիչ նախագիծը», «գրքի մայրաքաղաք տոնը», «համերգներ», «Եվրոտեսիլ», «խաղողօրհներ» և այլն: Խիստ տարբեր են բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն ունեցողների կողմից նշված միջոցառումները, որոնց մասին տեղեկացված են: Եթե միջնակարգ կրթություն ունեցողների կողմից նշվում են «Միհրան Ծառուկյանի շնորհանդեսը», «ձմերուկի տոնը Երևանում», «վարչապետի այցը Մանկավարժական համալսարան», «տոլմայի փառատոնը», «Երգ երգոց հաղորդաշարը», ապա բարձրագույն կրթություն ունեցողները նշում են՝ «Տ. Մանսուրյանի «Ռեքվիեմը»», ««Անուշի» բեմադրությունը», «Թռչկանի պահպանումը», «Տիգրան Համասյանի վարպետության դասերը», իսկ որպես իրենց իսկ կողմից մասնակցած մշակութային միջոցառում նշում են՝ «Ֆիլիարմոնիկում Փարիզի Աստվածամոր տաճարի 580-ամյակին նվիրված համերգը», «հանդիպում Մարտին Վարդազարյանի հետ», ««Mezzo» ակումբում համերգ ջազ խմբի և քանոնի համատեղմամբ», «մասնակցություն Հայաստանում անցկացված Արգենտինյան

օրերին» և այլն: Տարրական կրթությամբ հարցվողներն որպես մշակութային միջոցառումներ նշում են՝ «Ներսիկ Իսպիրյանի համերգը», «հարսանիք», «վերջին զանգ» և այլն, «որ մեր ազգին ավելի շատ են սկսել ցույց տալ հեռուստացույցով»:

Այսպիսով, հանրային ընկալումները ձևավորող խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների ֆորմալ գործոնների ուսումնասիրության արդյունքում հստակորեն երևում է վերջիններիս ունեցած առավելագույն դերը հանրության ընկալումների ձևավորման վրա. երևույթն ընկալվում և մեկնաբանվում է նույն հարթության վրա: Չնայած այն հանգամանքին, որ հետխորհրդային ՁԼՄ-ներում և դպրոցական դասագրքերում որոշ առումներով արդեն իսկ նկատվում է մշակույթի՝ ավելի լայն համատեքստում ներկայացնելու միտում, մշակույթի շուրջ տարբեր դիսկուրսների ստեղծելու փորձեր, սակայն այն ընկալումների մակարդակում դեռևս փոփոխությունների չի հանգեցրել, քանի որ հանրության մի ստվար մասի ընկալումներում դեռևս գերիշխող են խորհրդային հաբիթուալ մոտեցումները:

3.3 Մշակույթի հանրային ընկալումներ ձևավորող ոչ ֆորմալ գործոնները

Շարունակելով խոսել մշակույթի հանրային ընկալումը ձևավորող գործոնների մասին՝ աշխատանքի այս հատվածում կանդրադառնանք վերջինիս ոչ ֆորմալ (հաբիթուալ) տեսակներին: Աշխատանքի նախորդ բաժիններում արդեն անդրադարձել ենք հաբիթուալի ձևավորմանը և հստակեցրել, որ այն ձեռքբերովի կայուն նախահակումների համակարգ է, որը չի ենթադրում գիտակցական նպատակադրում, քանի որ այն ձևավորվում է երկարատև գործընթացում, տարբեր պատահականությունների, արգելքների ու հնարավորությունների հիման վրա, որոնց, ի վերջո, մարդը հարմարվում է, և որպես տևական փորձ հետագայում դժվարությամբ է հրաժարվում դրանցից: Հաբիթուան ապահովում է անցյալի փորձի ակտիվ ներկայությունը, այսինքն այն անցյալի գործունեության ներկայությունն է:

Ինչպես առիթ ենք ունեցել խոսելու աշխատանքի նախորդ գլուխներում՝ մարդիկ մեծ նշանակություն են տալիս իրենց սկզբնական փորձին: Մյուս կողմից, սակայն,

ընկալումների ձևավորման պատճառները միայն կրթական հիմքերի վրա դիտարկելը՝ բացառելով սոցիալիզացիայի գործընթացը, սխալ է: Հաբիթուալ գործոնների դիտարկումը թույլ է տալիս նաև բացատրել տարբեր սոցիալական դասերից սերող երեխաների անհավասար կրթական նվաճումների առկայությունը: Այսինքն ակադեմիական հաջողությունը չպետք է դիտարկել միայն որպես բնության շնորհ, իսկ կրթական ներդրման արդյունքը չափել միայն դրամական ներդրումներով (կրթական ծախս, կրթության վրա ծախսվող ժամանակ):

Այսինքն, մշակութային կապիտալի յուրացման համար շատ կարևոր են ընտանիքում և առաջնային սոցիալականացման ընթացքում ձեռք բերված նախահակումները:

Այս ենթագլխում մշակույթի հանրային ընկալումները ձևավորող ոչ ֆորմալ (հաբիթուալ) գործոնների շարքում կանդրադառնանք հարցվողների զանազան նախահակումներին, մասնավորապես՝ ինքնագործ խմբակների և տարատեսակ միջոցառումների մասնակցելուն, ժամանցի և ազատ ժամանակի կազմակերպման եղանակներին, ժամանցավայրերի ընտրությանը և այլն:

Նախ տեսնենք, թե մշակույթի ո՞ր ոլորտներն են ամենից շատ հետաքրքրում հարցվողներին: Չնայած հարցվողների՝ մշակույթի սահմանների վերաբերյալ բազմազան ընկալումներին՝ որպես մշակույթի ամենից շատ հետաքրքրող ոլորտ նշվում են գերազանցապես արվեստի ոլորտները: Բացառություն են կազմում՝ «ուտեստ», «կարուձև», «ազգամիջյան սովորույթներ» (նկատի ունի ազգերի մեջ գոյություն ունեցող սովորույթները), «կրթություն», «սպորտ» և «տուրիզմ» ոլորտները: Որպես մշակույթի ամենից հետաքրքրող ոլորտներ ամենից հաճախ նշվում են՝ երաժշտությունը (27.6%), պարը (9.3%), նկարչությունը (6.2%), թատրոնը (5.3%), ճարտարապետությունը (3.6%), կինոն և գրականությունը (2.7%), այնուհետև գոբելեն, դաշնամուր, բալետ, ռեժիսուրա, օպերա: Առավել մասսայականություն ունեցող արվեստի ոլորտներին նախընտրությունը տրվել է միջնակարգ կրթություն ունեցողների կողմից՝ երաժշտությունը, պարը, դաշնամուրը և ուտեստը, իսկ թատրոն, գրականություն, սպորտ, բալետ, օպերա, ռեժիսուրա, կրթություն, ազգամիջյան սովորույթներ ոլորտները նախընտրում են բարձրագույն կրթություն ունեցողները: Ընդ որում, որպես մշակույթի ոլորտներ, կրթությունը, ռեժիսուրան, ազգամիջյան սովորույթները, ուտեստն առավել հաճախ

նշվել են երիտասարդների կողմից, իսկ օպերա, գորելեն և բալետ՝ բացի երիտասարդներից նշել են նաև 65 և բարձր տարիք ունեցող հարցվողները: Իսկ ճարտարապետությունը և կինոն առավել շատ հետաքրքրում է միջին տարիքի անձանց (45-64 տտ.): Մնացած ոլորտներում՝ երաժշտություն, պար, նկարչություն, թատրոն, գրականություն, հստակ տարիքային ընդգծված նախընտրություն չկա:

Իսկ ինչու՞ է հարցվողներին հետաքրքրում մշակույթի հենց այդ ոլորտը: Տվյալ ոլորտները նախընտրելու պատճառներից հիմնականն այն է, որ «սիրում են այդ ոլորտը» կամ «զբաղվում են դրանով»: Երաժշտության և պարի դեպքում նշվում է նաև դրանց «հանգստացնող», «աշխուժացնող», «տխրությունը մոռացնել տվող», «համախմբող» հատկությունների մասին: Մինչդեռ, կրթությանը նախապատվություն է տրվում, քանի որ «այն զենք է» [31: ԴԱՆ 10], սպորտին՝ «որպեսզի Հայաստանի դրոշը բարձր պահեն» [23: ԴԱՆ 2], ճարտարապետությանը՝ քանի որ «Թամանյանական Երևանն են ուզում» [26: ԴԱՆ 5], օպերայի ոլորտի հետաքրքրության հիմքում «բեմական հագուստներն ու ձայներն են» [23: ԴԱՆ 2], թատրոնի հիմքում՝ «կենդանի խաղը սիրելն» [27: ԴԱՆ 6] ու «մեր կյանքի հետ զուգահեռներ ունենալը» [22: ԴԱՆ 1]. իսկ գրականությունը՝ «ներշնչման աղբյուր է» [30: ԴԱՆ 9]:

Այժմ անդրադառնանք, թե ի՞նչ հաճախականությամբ և ի՞նչ պատճառներով են հարցվողներն այցելում վայրեր, որոնք կարող են համարվել մշակութային, և ի՞նչ չափով են դրանց հիմքում ընկած հաբիթուալ նախահակումներն ու գործոնները¹²²: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը: Այսպես, կրոնական հաստատություն հաճախելու հիմնական նպատակն ուղղակի/հենց այնպես գնալուց (25.8%) հետո մոմ վառելն է (20.4%) և կնունքի կամ հարսանիքի արարողության մասնակցելը (9.8%): Եկեղեցի գնալու առիթների շարքում նշվում են նաև հոգու խաղաղության, նպատակ ունենալու, մտքերը կարգավորելու, մեղքերի թողության, Ավետարանին հավատալու հանգամանքները¹²³: Եկեղեցի այցելելու ժամանակաշրջանն ըստ տարիքային խմբերի

¹²²Մենք չենք դիտարկելու առօրյայի կազմակերպման այս մասն առանձին-առանձին ըստ տարիքային, գենդերային և մասնագիտական կտրվածքի այն պատճառներով, որ նախ՝ այն մեր հիմնական խնդիրը չի հանդիսանում, և երկրորդ՝ ելնելով աշխատանքի ծավալի սահմանափակումներից:

¹²³Կրկին անգամ համեմատության համար մեջբերենք 1979 թվականին, Երևանում, 600 աշխատողների շրջանակում իրականացված հետազոտության նյութերն՝ այս անգամ եկեղեցի կատարված այցելությունների վերաբերյալ: Համաձայն այդ հետազոտության՝ եկեղեցի այցելելու պատճառների շարքում նշվում են՝ գեղագիտական բավարարվածություն ստանալը (73.7%), որպես տեսարժան վայր այցելելը

հետևյալն է՝ վերջին մեկ շաբաթվա և մեկ ամսվա ընթացքում եկեղեցի գնացել են հիմնականում երիտասարդները, 45-64 տո. խմբի հարցվողները վերջին անգամ եկեղեցի գնացել են վերջին կես տարվա ընթացքում, իսկ երբեք եկեղեցի չեն գնացել 65 և բարձր տարիքի անձինք: Վերջին երկու թվերն ակնհայտ խոսում են խորհրդային կառավարության կողմից իրականացված հակակրոնական քաղաքականության արդյունքների մասին, որի հաբիթուալ ընկալումները շարունակվում են նաև այսօր: Ի դեպ, նմանատիպ մի օրինակի, որտեղ առկա են հաբիթուալ գործոնները, հանդիպում ենք նաև Սյունիքի մարզում: Եկեղեցի այցելելու հետ կապված Քարահունջ գյուղի բնակիչներից մեկի հավաստմամբ՝ «զանգեզուրցիք եկեղեցի չեն գնում» (հարցվողը նաև բացատրում է, որ դա գալիս է իրենց ծնողներից՝ նկատի ունենալով, որ դա են տեսել և սովորել) [30: ԴԱՆ 9]: Փորձեցինք այդ տեսակետի հիմնավորումը գտնել հետազոտության ընդհանուր պատկերում: Եվ իրոք, Սյունիքի մարզն ամենից մեծ թիվն է կազմում կրոնական հաստատություն երբևէ չգնացած բնակիչների թվով, իսկ հաճախելիությունները տեղի են ունեցել մեծամասամբ կես տարվա կտրվածքով: Ինչպես նաև, Սյունիքի մարզի 75 հարցվողներից ընդամենը 11-ն է նշել կրոնը՝ որպես ազգի գոյատևման և զարգացման միջոց:

Առօրյայի կազմակերպման առումով հասարակության նախապատվությունն ամենից առաջ ժամանցային վայրերն են (հատկապես սրճարան), որը երևում է հաճախելիության ակտիվությունից՝ վերջին շաբաթվա ընթացքում: Մինչդեռ մշակութային հաստատություններից՝ թատրոն վերջին անգամ հաճախել են կես տարվա ընթացքում, իսկ համերգ և թանգարան՝ վերջին մեկ տարվա ընթացքում: Չնայած հանրության կողմից սպորտին տրված մեծ դերակատարությանը և նրա կարևորության մասին հիշատակություններին՝ սպորտային միջոցառումների ներկա գտնվելը ևս հաճախակի չի իրականացվում: Սպորտային միջոցառումների, մեծամասամբ, մասնակցել են վերջին մեկ տարվա ընթացքում. իսկ խաղասրահ հաճախել են՝ վերջին երեք տարիների ընթացքում: Ի դեպ, խաղասրահ չհաճախելու հետ կապված մեկնաբանություններում ևս հաբիթուալ գործոնն է հանդիպում, քանի որ

(41.5%), մոմ վառելը (107.6%), եկեղեցական տոներին մասնակցելը (16.6%), պատարագ, երաժշտություն լսելը (21.1%) [192: 234]:

որպես հիմնական պատճառ նշվում են ամոթի և իրենց ընտանիքում ընդունված չլինելու հանգամանքները:

Ժամանցային միջոցառումները, որոնց մասնակցել են մեր հետազոտության մասնակիցները, մեծամասամբ առօրեական են¹²⁴ բանակի քեֆ, նշանաձատես, աչքալույս, ինչ-որ մեկի աշխատանքի անցնելու հանգամանք, բարձի գնալ, երեխայի ԲՈՒՀ ընդունվել, ինչ-որ մեկին ճանապարհել, մեղր զտել, նորապսակների մեղրամսից վերադառնալ և այլն: Իսկ տոնաձիսական բնույթի միջոցառումներից, որոնց մասնակցել են հարցվողները, նշում են՝ Նոր տարի (նաև հին Նոր տարին), Վարդավառ, մայիսի 9, մարտի 8, հարսանիք, կնունք և այլն:

Խոսելով մշակույթի ընկալման ձևավորման հաբիթուալ գործոններից (նախասիրություններից)՝ այն պետք է առանձնացնենք երկու առումներով՝ երբ դրանց հիմքում ընկած են ծնողների հաբիթուալը, և սեփական նախընտրությունները: Շատ հաճախ նախասիրությունների հիմքում (օրինակ՝ որևէ խմբակի գնալը) ընկած են ծնողների հաբիթուալը, երբ երեխան նախընտրում է որևէ խմբակ՝ առանց գիտացելու կամ առանց իր ցանկության, այլ ելնելով իր ծնողի՝ տվյալ ոլորտը նախընտրելու հանգամանքից: Խմբակների հաճախելիության տարբերակվածությունը ժամանակաշրջանի (խորհրդային, հետխորհրդային) առումով հստակ երևում է խմբակների համար ընտրված ոլորտներից: Եթե և՛ խորհրդային, և՛ հետխորհրդային ժամանակներում արդի համարվող՝ երգ, պար, նկարչություն, դաշնամուր, ասմունք, ֆուտբոլ ոլորտներում տարիքային, ժամանակային ընդհանրացումներ չկան, ապա խմբակներից՝ ջութակի, դահուկավազքի, սեղանի թենիսի, սպորտային հեծանիվի (տրինաժորի), արևելյան մարտարվեստի, բազկամարտի, դիզայնչության, կավագործության, կառատեի, ակրոբատիկայի, իկեբանայի հաճախել են միայն երիտասարդ հարցվողները, իսկ մեքենագրության և ակորդեոնի միայն այն հարցվողներն, ովքեր ներկայում 45 և բարձր տարիքի են: Խմբակների հաճախելիության հիմքում հստակ երևում է գենդերային ընդգծվածությունը: Նկարչության, ձեռագործի, պարի, երգի և ասմունքի խմբակների հաճախել են մեծամասամբ կանացի գենդերի ներկայացուցիչները, իսկ սպորտի խմբակների՝ ծանրամարտ, ըմբշամարտ, բռնցքամարտ, ֆուտբոլ սամբո,

¹²⁴Ժամանցային միջոցառումները դասակարգել ենք առօրեականի և տոնաձիսականի՝ ազգագրագետ Սամվել Մկրտչյանի խորհրդով:

կառատե, ինչպես նաև քանդակագործության՝ մեծամասամբ կամ հիմնականում տղամարդկային գեների ներկայացուցիչները:

Հարցվողների պատասխաններում հանդիպում են նախասիրություններ (**«Ձեզ առավելապես մշակույթի ո՞ր ոլորտներն են հետաքրքրում»**), որոնք միաժամանակ և՛ զբաղմունք¹²⁵ են, և՛ ստեղծագործական գործունեություն: Այդ առումով կրկին առաջին տեղում են պարը (3.1%) և երաժշտությունը (2.7%), այնուհետև՝ նկարչությունը, թատրոնը, կինոն և ճարտարապետությունը: Ընդ որում, խմբակների հաճախելիության առումով կրկին առաջին տեղում են պարի և երգի խմբակները: Սակայն նշենք, որ զբաղմունքի և ստեղծագործական գործունեության առումով միայն պարի դեպքում է, որ դրանով զբաղվողներն ամենից շատ հենց պարի խմբակ են հաճախել: Երաժշտությամբ, նկարչությամբ և թատերական արվեստով զբաղվողների մեջ կրկին ամենից բարձր տոկոսը պարի խմբակ հաճախելիությունն է (նաև այլ խմբակների): Միայն կինոյի դեպքում, արվեստի այդ ոլորտով հետաքրքրված հարցվողներն արվեստի որևէ խմբակ չեն հաճախել, բացառությամբ մեկ հարցվողի (կրկին պարի խմբակ): Այսինքն, այստեղ ևս կարող ենք խոսել ծնողների հաբիթուսի մասին, քանի որ, փաստորեն, այդ խմբակների ընտրության հիմքում եղել է ծնողների նախասիրությունը, իսկ հետագայում, կրթության կամ այլ գործոնների ազդեցության ներքո՝ փոխվել են տվյալ անձանց նախասիրությունները (օրինակ՝ պարը՝ նկարչությամբ): Ընդ որում, այստեղ չենք կարող խոսել նախընտրության հիմքում այդ խմբակների հասանելի լինելու խնդրի մասին, քանի որ, գոնե երգի և նկարչության դեպքում, այդ խմբակները հասանելի են եղել անգամ խորհրդային տարիներին:

Եվս մեկ փաստ, որը վկայում է տարբեր խմբակներ զավակների հաճախելու և ծնողների հաբիթուսի միջև կապի մասին՝ հարցվողների պատասխաններում մշակույթի ամենասիրելի ոլորտի և կոնկրետ խմբակ հաճախելու պարբերականության հարաբերությունն է: **«Ձեզ առավելապես մշակույթի ո՞ր ոլորտներն են հետաքրքրում»** հարցին՝ «երգը», «նկարչությունը», «թատրոնը» պատասխանողներն ամենից շատ հաճախել են պարի խմբակի: Այն հարցվողները, որոնք ամենից շատ նախընտրում են գրականությունը, երբեք չեն հաճախել ասմունքի խմբակի, օպերան սիրողները՝ երգի

¹²⁵Զբաղմունք ասելով այստեղ և հաջորդ մասերում նկատի ունենք հարցվողների զբաղվածությունը, որը մեր հարցաշարում առանձնացվել է որպես հարցվողի բնութագրերից մեկը:

խմբակի, բալետը գերադասողները՝ պարի, գործել են սիրողները՝ ձեռագործի խմբակների երբեք չեն հաճախել:

Նախասիրությունների հետ կապված փորձել ենք նաև պարզել, թե ինչպիսի մշակութային հաստատություններ կան հետազոտված բնակավայրերում, արդյո՞ք նախասիրությունները և խմբակների հաճախելիությունը նաև կապված են բնակավայրում այդ ոլորտների հասանելիության հետ: Հետազոտված բոլոր բնակավայրերում հիմնական մշակութային հաստատություններն են՝ մշակույթի պալատը, երգի-պարի խմբակները, երաժշտական դպրոցները, թատրոն, թանգարան, արվեստի դպրոց, իսկ որոշ բնակավայրերում՝ Բավրա, Գետահովիտ, Զեդեա, Զրաբեր, ընդհանրապես մշակութային հաստատություններ չկան (համաձայն պատասխանողների կողմից տրված պատասխանների)¹²⁶: Ընդ որում, հացվողների 86.7%-ը տեղյակ չէ, թե ինչ հաստատություններ կամ կազմակերպություններ կան իրենց համայնքում, որոնք իրականացնում են մշակութային միջոցառումներ: Իրենց իսկ բնակավայրում գործող մշակութային հաստատությունների, իրականացվող մշակութային միջոցառումների նկատմամբ անտեղյակությունը գրեթե նույնն է տարիքային բոլոր խմբերում: Զավակների մոտ ևս նկատվում է այդ երևույթների նկատմամբ ծնողների կողմից անտարբերության ու չհետաքրքրվածության հաբիթուալ հիմքերը: Միայն երևանաբնակ հարցվողների կողմից է, որ իբրև մշակութային հաստատություններ նշվել են՝ «Կարին», «Նուբար», «Մասունք» ազգագրական երգի-պարի համույթները և Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), որն իրականացնում է նաև մշակութային միջոցառումներ: Իսկ մյուս համայնքներում նման հաստատություններ ընդհանրապես չեն նշվել: Կարող ենք ասել, որ խմբակների հաճախելիության (մի գուցե նաև նախասիրության) հիմքում դեր ունի նաև հետազոտված բնակավայրերում այդ ոլորտների մատչելիությունն ու հասանելիությունը, քանի որ դրանցում ամենից շատ գործում են երգի-պարի խմբակները, իսկ խմբակների հաճախելիության առումով ամենամեծ թիվը կազմում են հենց պարն (24.9%) ու երգը (10.7%):

¹²⁶ Չնայած այս համայնքներում մշակութային հաստատություններ չլինելու հանգամանքին՝ այնուամենայնիվ, դիտարկել ենք համայնքի բնակիչների խմբակների հաճախելիությունը: Վերը թվարկված չորս բնակավայրերի հարցվողները որպես հաճախած խմբակներ նշում են՝ վազք, դահուկավազք, ծանրաձող, բարբա, ձեռնամարտ, շախմատ, ֆուտբոլ, թեթև ատլետիկա, կառատե, ինչպես նաև պարի, երգի, ձեռագործի և թատերական խմբակներ:

Քանի որ նախասիրությունների մեջ առաջնային ոլորտները երաժշտությունն ու պարն են, որոշեցինք տեսնել նաև, թե իրենց իսկ նախընտրած ոլորտներից հարցվողներն ի՞նչ հայտնի ստեղծագործողների մասին են տեղեկացված: Այսպես, երաժշտության ոլորտից առավել հաճախ նշում են՝ դասական կատարողներից՝ Արամ Խաչատրյան, Մոցարտ, Բեթովեն, այնուհետև աշուղներից՝ Սայաթ-Նովային, ժողովրդական/ազգագրական կատարողներից՝ Կոմիտասին, Ռ. Մաթևոսյանին և Պ. Պողոսյանին, իսկ հայկական էստրադայի ներկայացուցիչներից՝ Ա. Բաբաջանյանին¹²⁷: Պարի բնագավառի կատարողներից նշվում են Ս. Դևոյանն և Վ. Խանամիրյանը: Ի դեպ, այս ոլորտների ստեղծագործողների և ստեղծագործությունների մասին հետազոտության մասնակիցները ամենից քիչ տեղեկանում են ընտանիքից (հարցվողներից ընդամենը 3 հոգի է նշել ընտանիքը՝ որպես տեղեկատվության աղբյուր). որպես հիմնական տեղեկատվական միջոց նշում են հեռուստատեսությունը: Փաստորեն, և՛ բնակավայրում անցկացվող մշակութային միջոցառումների, և՛ առկա մշակութային հաստատությունների, և՛ արվեստի ոլորտների վերաբերյալ տեղեկացվածությունն ընտանիքում շատ աննշան է:

Այսպիսով, հանրային ընկալումը ձևավորող ոչ ֆորմալ գործոնների հիմքում հիմնականում ծնողների հաբիթուսն է, քանի որ նախասիրությունների, խմբակների հաճախելիության ուսումնասիրությունից երևում է, որ դրանք ընտրվել են հիմնականում ծնողների նախընտրությամբ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ համացանցն այսօր դարձել է տեղեկատվական առաջնային աղբյուրներից մեկը, կարևոր ենք համարում նաև այդ տիրույթում մշակույթին վերաբերող անդրադարձներին անդրադառնալը՝ դիմելով Գուգլ որոնողա-

¹²⁷Պետք է նշենք, որ երաժշտության ոլորտում էթնիկական կտրվածքով շատ քիչ տոկոս են կազմում ոչ հայ ստեղծագործողները (31%): Իսկ ինչ վերաբերվում է դրանցում ռուս ստեղծագործողներին և կատարողներին, ապա վերջիններս կազմում են հարցվողների կողմից նշված վերոհիշյալ մշակույթի գործիչների 10%-ը: Ինչպես իր հոդվածում մեջբերում է Ռ. Օհանջանյանը՝ «ԱՊՀ ժողովուրդների մշակույթը այժմ վերափոխվում է ազգային ոչ միայն ձևով, այլև բովանդակությամբ: Մոռացվում են նախկին արժեքները, խորհրդային հերոսները և իդեալները» [137: 273]: Պարի ոլորտից նշվում են բացառապես հայ կատարողներ: Գրականության, կինոյի ոլորտներում ևս հարցվողների կողմից բացառապես կամ հիմնականում նշվում են հայ հեղինակներ և դերասաններ: Այստեղ ևս պետք է մեջբերենք Ռ. Օհանջանյանի այն միջոցը, որ «խորհրդային և հետխորհրդային տարիների էթնոսոցիոլոգիական նյութերը վկայում են, որ ազգային գեղարվեստական մշակույթի որոշ ոլորտների արժեքների սպառողների թիվը մեծանում է մասնավորապես գրականության, կերպարվեստի, կինոյի ոլորտներում» [138: 54]:

կան համակարգին¹²⁸: Որոնողական համակարգում, ըստ հաջորդականության, առաջին չորս տեղեկությունները Վիքիպեդիայից են, որտեղ մշակույթը ներկայացվում է այսպես՝ «Հասարակության և մարդու զարգացման որոշակի մակարդակ, որն արտահայտվում է մարդկանց գործունեության և կյանքի կազմակերպման ձևերով և տիպերով» [74]: Այնուհետ տրվում է մշակույթի ամենից տարածված բաժանումներից մեկը, համաձայն որի մշակույթը բաժանվում է նյութականի և հոգևորի: Մի քանի նախադասությամբ ներկայացվում է «մշակույթ» բառի ծագումը, հետագա իմաստավորումները, նշվում Ցիցերոնի և Ս. Պուֆենդորֆի մասին: Մշակույթի մասին տեղեկատվությունն ավարտվում է՝ նշվելով, որ՝ «հետագայում մշակույթի ըմբռնումներն ավելանում են, դառնում բազմազան, ինչից պարզվում է, որ մշակույթը բազմիմաստ հասկացություն է»: Իսկ, թե որոնք են այդ բազմազան ըմբռնումները, ինչպիսի բազմիմաստ հասկացություն է դառնում մշակույթը՝ այդպես էլ չի նշվում ոչ այս, ոչ էլ վերջինիս հաջորդող աղբյուրներում և մնում է անհասկանալի:

Հաջորդ հասցեն, որտեղ կարելի է տեղեկատվություն գտնել մշակույթի մասին, Արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայքէջն է: Այստեղ կարելի է կարդալ հետևյալը՝ «Հայոց մշակույթը. Հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև 21-րդ դար» ընդհանուր վերանգրի տակ ներկայացվում են՝ հայկական մշակույթի ակունքները; Հելլենիստական Հայաստանի մշակույթը; քրիստոնեության մուտքը Հայաստան և հայոց գրերի գյուտը; միջնադարյան պատմագրություն; հայ միջնադարյան գրականություն; նոր միտումներ հայ գրականության մեջ; միջնադարյան հայկական ճարտարապետություն; հայկական մանրանկարչություն և գրքարվեստ; Կիլիկյան Հայաստանի գրքարվեստը; հայ արվեստն ուժ միջնադարում; հայկական սփյուռքի արվեստ և գրականություն; նոր շրջանի հայ մշակույթ. կերպարվեստ և երաժշտարվեստ; հայ նոր գրականություն; 20-րդ դարի հայ մշակույթ; խորհրդային գրականություն; մշակույթը ԼՂՀ-ում; և սփյուռքի մշակույթը 20-րդ դարում և մեր օրերում [58]: Փաստորեն, մշակույթի ներկայացումը սահմանափակվում է գրերի գյուտով, գրականությամբ, մանրանկարչությամբ, ճարտարապետությամբ, կերպարվեստով և երաժշտարվեստով:

¹²⁸Սույն տեղեկությունները դիտվել են՝ 06.11.2014:

Գուզլ որոնողական համակարգում «մշակույթ» եզրույթով հանդիպող նյութերում, ըստ հաջորդականության, Վիքիպեդիայի և Արտգործնախարարության էջերին հաջորդում է Մշակույթի նախարարության կայքէջը [75]: Ներկայացվում է վերջինիս գլխավոր էջը, որտեղ ըստ հերթականության ներկայացված են տվյալ և նախորդ օրերի միջոցառումները, որոնք վերաբերվում են՝ ֆիլմերի փառատոնին, գործելնին, մշակույթի նախարարի՝ Սոչիում մշակութային համագործակցության խորհրդի նիստին մասնակցելուն, նկարչական ցուցահանդեսին, տեղեկություն, որ ստեղծվելու է մշակութային արժեքների էլեկտրոնային տեղեկատվական շտեմարան, այնուհետև ևս մի քանի թատերական, նկարչական փառատոնների մասին:

Մշակույթի պաշտոնական ներկայացումը շարունակվում է Երևանի քաղաքապետարանի էջում [76], որտեղ նշվում է, թե որ թանգարանները, երաժշտական և արվեստի դպրոցներն են գտնվում քաղաքապետարանի ենթակայության ներքո: Այնուհետև ներկայացվում է, թե ինչ միջոցառումներ են իրականացվել քաղաքապետարանի մասնակցությամբ, որոնք նույնպես վերաբերվում են երաժշտական երեկոներին, գրքերի ցուցահանդեսներին, անվանի գրողների հետ հանդիպումներին, փառատոններին և այլն: Հաջորդ՝ ԵՊՀ-ի հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի էջում «մշակույթ» անվամբ ներկայացվում է հելլենիստական մշակույթը Հայաստանում՝ քաղաքաշինություն, քանդակագործություն, խճանկարչություն, առասպելներ և կրոն: Մշակույթի՝ պաշտոնական էջերով ներկայացումներից հետո, հաջորդ աղբյուրը Թերթ.ամ-ի [77] նյութերն են, որոնք վերաբերվում են Ա. Սաֆարյանի նոր ակումբ բացելուն; Սթիվ Ջոքսի լուսանկարներին; սաքսաֆոնի հեղինակ Ա. Սաքսի 200-ամյակին; մրցանակի հավակնող մուլֆիլմերին; օսկարի առաջադրվելուն և համանման բովանդակությամբ այլ նյութեր: Եվ, վերջապես, «մշակույթ» բառով բերված նկարներն են՝ գրքեր, պարի տեսարաններ, Սայաթ-Նովայի նկարը, խաչքարեր, եկեղեցիներ, երգչախմբերի նկարներ, կտավներ, հնագիտական պեղավայրեր, «Մոնա Լիզայի» դիմանկարը, օպերայի շենքը, Գառնիի հեթանոսական տաճարը, դիոլ, Մատենադարանի մոտ գտնվող Մ. Մաշտոցի և Կորյունի արձանները, սեպագիր արձանագրություն, երգիչների, դերասանների լուսանկարներ և նման բնույթի բազմաթիվ նկարներ:

Սրանք էին այն առաջին 10 տեղեկությունները մշակույթի վերաբերյալ, որոնք կարելի է տեսնել Գուգլ որոնողական համակարգով՝ հասկանալու համար, թե ինչ է մշակույթը:

Փաստորեն, ինչպես մեր հետազոտության մասնակիցների մշակութային ընկալումներում, այնպես էլ համացանցում ներկայացված «մշակույթ» թեմաներում գերակշռում են մշակույթի արվեստաբանական մոտեցումները: Այսինքն, համացանցում որպես մշակույթ ներկայացվող թեմաները՝ թատերական, նկարչական փառատոններ, ֆիլմերի ցուցադրություններ, երաժշտական երեկոներ, գրքերի ցուցահանդեսներ և այլն, իրենց ազդեցությունն են ունենում հանրային ընկալումների ձևավորման վրա, քանի որ մշակույթի այդ նույն մոտեցումները հանդիպում են նաև հարցվողների կողմից տրված մշակույթի սահմանումներում: Այդուհանդերձ, համացանցի տեղեկությունների վերաբերյալ մեր հետազոտություններն այդչափ համընդգրկուն չեն, ինչպես մյուս ոլորտների պարագայում, ինչը պայմանավորված է համացանցային տեղեկության գրանցման հետ կապված որոշակի հայտնի բարդություններով՝ դինամիկություն, անավարտություն, չստուգվածություն և այլն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվելով ատենախոսական աշխատանքում արդի Հայաստանում մշակույթի հանրային ընկալումներին վերաբերվող մեր դիտարկումների վրա՝ կփորձենք ներկայացնել դրանց ամփոփ նկարագրությունը:

- **Մշակույթի սահմանների բնութագիրը հանրային ընկալումներում.** Ա) Մեր հետազոտության արդյունքների քննությունը ցույց է տալիս, որ հարցվողներն այլ երևույթների շարքում իբրև մշակութային առանձնացնում են գլխավորապես արվեստի ստեղծագործությունները: Հարցվողների 51%-ի կողմից մշակույթն ընկալվել և սահմանվել է որպես արվեստի ոլորտներ (տես [Դիագրամ 6](#)): Ընդ որում, այդ խմբում գերակշռող թիվ են կազմում 45-64 տարիքային խմբերի հարցվողները (տես [Դիագրամ 9](#)), որի հիմնական պատճառն, ինչպես պարզ դարձավ հետազոտության արդյունքում, խորհրդային Միության կողմից իրականացված քաղաքականությունն էր¹²⁹: Իսկ այնպիսի ակնհայտ մշակութային ֆենոմեններ, ինչպիսիք են պատկերացումները, հավատալիքները, նորմերը, հաղորդակցությունը և այլն՝ սովորաբար ուշադրության չեն առնվում: Երկրորդ կարևոր դիտարկումը վերաբերում է նրան, որ իբրև մշակույթ ընկալվող երևույթները հիմնականում դիտարկվում են որպես գործունեության արդյունքներ և ոչ թե միջոցներ: Որպես գործունեության արդյունք մշակույթը հարցվողների կողմից սահմանվում է՝ «այն ինչ մեզ տրված է ի վերուստ», «մարդկության զարգացման ընթացքում ստեղծված արժեքների ընդհանրություն», «Մատենադարան», «պիոներ պալատ», «հնությունները», «անցյալը», «ինչը դարերի ընթացքում ստեղծվել է» և այլն: Միայն 9 հարցվողների (1.2%-ի) կողմից է մշակույթը սահմանվել և դիտարկվել որպես գործունեության միջոց¹³⁰: Երրորդ՝ մշակույթի ընկալումը գլխավորապես էլիտար է: Մշակույթի նման ընկալման հիմքերը գալիս են խորհրդային ժամանակաշրջանից, երբ խորհրդային կառավարության իրականացրած քաղաքականությունում առանձնացվում էին բարձր/էլիտար և ցածր արվեստներ: Հարցվողների

¹²⁹Խնդրի վերաբերյալ առավել մանրամասն տես գլուխ 2, ենթագլուխ 2.1:

¹³⁰Դրանք են՝ «հասարակական, քաղաքական ու սոցիալական խնդիրների ճիշտ ընկալում և դրանց հումանիստական լուծումների առաջադրում», «ռոբոտային իրավիճակից դուրս գալու միջոց», «մեր գոյությունը/գոյատևման միջոց» և այլն:

պատասխաններում այն արտահայտվում է հետևյալ սահմանումներով՝ «ժողովրդի գիտական մակարդակը բարձրացնող միջոց», «տվյալ երկրի կամ տարածարջանի զարգացման աղբյուրը», «բարձր գիտակցություն» և այլն: Չորրորդ՝ իբրև մշակույթ ընկալվող փաստերը մեծամասամբ վերաբերվում են կոնկրետ էթնիկ խմբի գործունեության արդյունքներին: Հարցվողների պատասխաններում այն արտահայտվում է հետևյալ ձևակերպումներում՝ «ազգային կոթողները», «հայկական գորգերը», «մեր լեզուն», «հայ ժողովրդի անցած ուղին», «մեր պատմությունը», «մեր երկրի արտաքին տեսքը», «մեր ազգի տեսակին բնորոշ դրսևորումները» և այլն: Հինգերորդ՝ մշակութային ընկալվող երևույթներն ենթակա են ընդամենը պահպանման և ժառանգման: Գրեթե չեն դիտարկվում դրանց առօրեական և անհատական նշանակությունները, ինչպես նաև դրանց վերանայման և փոփոխման հնարավորությունները: Բ) Իբրև մշակույթ ընկալվող երևույթները գլխավորապես անցյալի փաստերն են, այսինքն՝ լիցքավորված են պատմականությամբ: Հարցվողների 15.4%-ի ընկալումներում ժամանակային առումով գերակշռում են մշակույթի՝ ավանդականի, անցյալի հետ կապված մոտեցումները՝ «ավանդույթ», «սովորույթ», «հնություններ», «կարծրատիպ», «այն ինչ դարերի ընթացքում է ստեղծվել», «մեր հին ունեցվածքի պեղումները», «հին Հայաստանը» և այլն: Մշակույթը ժամանակակից տեսանկյունից է ընկալվել միայն երկու հարցվողի մոտ (0.2%)՝ իբրև «ստրիպտիզ» և «այսօրվա շոու բիզնեսը»: Ի դեպ, մշակույթի՝ որպես ժամանակակից գործընթացներ ընկալելու հարցում մեծ ներդրում է ունեցել մշակութային կապիտալի ձեռքբերումը, քանի որ նման ընկալումը հանդիպում է բացառապես երիտասարդ (25-34 տոտ.) և բարձրագույն կրթությամբ հարցվողների շրջանում: Գ) Մշակույթը կարևորվում է մակրոսոցիալական հարթությունում: Հարցվողների շրջանակներում ավելի շատ հանդիպում են մշակույթի համապարփակ-օբյեկտիվ ընկալումները (10.7%). դրանք վերաբերվում են քաղաքականությանը, գիտությանը, կրոնին, բնապահպանությանը, սպորտին և տուրիզմին: Դ) Չնայած այն հանգամանքին, որ մշակույթի լոկալ և գլոբալ ընկալումներում հարցվողների թվաքանակի, սեռային և տարիքային բաշխվածքների առումներով էական տարբերություններ չկան՝ խնդրի ընկալման հարցում ակնհայտ է մշակութային

կապիտալի ազդեցությունը. մշակույթի գլոբալ ընկալումները գերակշռում են բարձրագույն կրթություն ունեցող հարցվողների շրջանում:

- **Մշակույթի գործառույթների բնութագիրը հանրային ընկալումներում.** Խնդիրը դիտարկել էինք հանրությանն առավել մատչելի և հասանելի տեսանկյունից՝ ազգի գոյատևման և զարգացման (ակնկալելով, որ հանրային ընկալումներում մշակույթի գործառույթներն այնքան տարբերակված չեն, ինչպես, որ ներկայացվում է մասնագիտական գրականությունում): Սակայն, մշակույթի գործառույթների այդչափ նեղացված ներկայացնելուց հետո էլ՝ առաջադրված ¹³¹ ոլորտների շարքում այն զբաղեցրել է ութերորդ տեղը: Այսինքն՝ հանրային ընկալումներում մշակույթի իրականացրած ազգապահպան և զարգացման գործառույթը չի համարվում առաջնային և կարևոր, ավելին, չի գիտակցվում մշակույթի՝ նման գործառույթ իրականացնելը: (Այդ գործառույթն իրականացնող ոլորտներ են համարվում՝ զինված ուժերը, կրթությունն ու տնտեսությունը):
- **Արդի մի շարք հիմնախնդիրների և մշակույթի փոխառնչությունները հանրային ընկալումներում.** Այս փոխառնչությունները բացահայտելու նպատակով առանձնացրել էինք երկրում առկա մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց մասին պարբերաբար բարձրաձայնվում է և՛ ԶԼՄ-ների և՛ կառավարության և՛ հասարակության կողմից. դրանք են՝ ինքնասպանություն, ամուսնալուծությունների թվաճ, տնտեսական և էկոլոգիական ճգնաժամ, կոռուպցիա, արտագաղթ, ծնունդների թվի նվազում, աղքատություն, գործազրկություն, սրտանոթային հիվանդությունների տարածում և կրթական համակարգում առկա խնդիրներ: Այսպիսով՝ շատ կարճ ձևակերպելով կարելի է ասել, որ արդի Հայաստանում մշակույթի հանրային ընկալումը հիմնականում հանգում է «մշակույթը մշակույթի համար» բանաձևին: Հարցվողների մեծամասնությունը դժվարություն է ունեցել տեսնելու մշակույթի և մի շարք այլ ոլորտների/հիմնախնդիրների միջև համակարգային կապեր կամ դրանք դիտարկել որպես մշակութային երևույթներ: Սակայն, տարիքային առումով առավել երիտասարդ (16-34 տոս.), իսկ կրթական ցենզի տեսանկյունից բարձրագույն կրթություն ունեցող

¹³¹Առաջադրված 12 ոլորտներն են՝ զինված ուժեր, տնտեսություն, արտաքին քաղաքականություն, բնապահպանություն, սոցապահովություն, սպորտ, կրթություն, մշակույթ, կրոն, գիտություն, օրենսդիր, իրավապահպան: Վերոհիշյալ ոլորտներից հարցվողները պետք է ընտրեին ազգի զարգացման և ազգապահպանման համար առավել կարևոր երեք ոլորտները:

հարցվողների ընկալումներում արդեն իսկ նկատվում են մշակույթի և այլ ոլորտների/հիմնախնդիրների միջև փոխկապակցման միտումներ:

➤ **Մշակույթի հանրային ընկալումներ ձևավորող ֆորմալ գործոնները.** Վերոհիշյալ գործոններից անդրադարձել էինք՝ կրթական համակարգում (դպրոցական դասագրքերում), ՁԼՄ-ներում՝ էլեկտրոնային և տպագիր մամուլում, հեռուստատեսությամբ և պետական մարմինների (Մշակույթի նախարարություն, ՀՀ կառավարություն) կողմից մշակույթի վերաբերյալ ներկայացվող տեղեկատվությանը և իրականացվող միջոցառումներին: Այսպիսով, հանրային ընկալումները ձևավորող խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների ֆորմալ գործոնների ուսումնասիրության արդյունքում հստակորեն երևում է վերջիններիս ունեցած առավելագույն դերը հանրության ընկալումների ձևավորման վրա. երևույթն ընկալվում և մեկնաբանվում է նույն հարթության վրա: Չնայած այն հանգամանքին, որ հետխորհրդային ՁԼՄ-ներում և դպրոցական դասագրքերում որոշ առումներով արդեն իսկ նկատվում է մշակույթի՝ ավելի լայն համատեքստում ներկայացման միտում, մշակույթի շուրջ տարբեր դիսկուրսների ստեղծման փորձեր, սակայն այն ընկալումների մակարդակում դեռևս փոփոխությունների չի հանգեցրել, քանի որ հանրության մի ստվար մասի ընկալումներում դեռևս գերիշխող են խորհրդային հաբիթուալ մոտեցումները:

➤ **Մշակույթի հանրային ընկալումներ ձևավորող ոչ ֆորմալ գործոնները.** Մշակույթի հանրային ընկալումները ձևավորող ոչ ֆորմալ (հաբիթուալ) գործոնների շարքում անդրադարձել էինք հարցվողների զանազան նախահակումներին, մասնավորապես, ինքնագործ խմբակների և տարատեսակ միջոցառումների մասնակցելուն, ժամանցի և ազատ ժամանակի կազմակերպման եղանակներին, ժամանացավայրերի ընտրությանը և այլն: Արդյունքում պարզ դարձավ, որ հանրային ընկալումը ձևավորող ոչ ֆորմալ գործոնների հիմքում հիմնականում ծնողների հաբիթուսն է, քանի որ նախասիրությունների, խմբակների հաճախելիության ուսումնասիրությունից երևում է, որ դրանք ընտրվել են հիմնականում ծնողների նախընտրությամբ:

Այսպիսով, ընկալումն ինքը մշակութային երևույթ է, մշակութային որոշակի գործընթացների արդյունք: Այն ձևավորվում է երկու գործոնների հիման վրա՝ հաբիթուալ (անգիտակցաբար յուրացվող գիտելիք) և կապիտալային (նպատակադրված կերպով

ծեռք բերվող գիտելիք): Թե՛ հաբիթուալ, թե՛ կապիտալային տեսանկյունից մեր հարցվողների ընկալումները հիմնականում կրում են խորհրդային ժամանակաշրջանի ազդեցությունը: Դրան բնորոշ դրսևորումներից մեկն այն է, որ նշված ժամանակաշրջանում ապրած և կրթություն ստացած հարցվողների պատասխաններում մշակույթն ածանցվում է տնտեսությանը, ինչպես նաև մշակույթի կազմակերպման և ձևակերպման գործում կարևորվում է կառավարողների նախաձեռնողականությունը: Խորհրդային ժամանակահատվածին բնորոշ ընկալումներին հատուկ է մշակույթի ընկալման խմբային բնույթը, այսինքն՝ արժեքավոր է այն, ինչը ծառայում է խմբին՝ ազգին, հասարակությանը, աշխատանքային կոլեկտիվին:

Իմի բերելով վերոհիշյալը՝ կարող ենք փաստել, որ արդի հայաստանյան հանրության մեջ գերիշխող մշակույթի ընկալումները նպաստում են մշակույթի այն իներտ կարգավիճակին, որը գոյություն ունի ներկայում: Մի կողմից մշակույթի սահմանների և գործառույթների սահմանափակությունը, մյուս կողմից՝ հանրային կյանքի տարբեր ոլորտների հետ դրանց կապի անտեսումը նպաստում է այն հսկայական ներուժի օգտագործումը բացառելուն, որը պարունակում է մշակույթը: Մշակույթն, ըստ գոյություն ունեցող ընկալումների, մնում է նույնքան անհասանելի, որքան ավետարանչական պատումները՝ մինչև Դա Վինչիի և վերածննդի ժամանակները: Վերածննդի ժամանակ է, որ այդ պատումները մոտեցվեցին դիտողին և ընթերցողին՝ այդպիսով վերջիններիս դարձնելով պատումներում նկարագրվող գործողությունների մասնակից¹³²: Այսինքն, այդ պատումները դարձան առօրեական կյանքի և անհատական մակարդակներում ռեֆլեքսիայի առարկա: Հասարակական գիտություններում գրեթե նույն հեղափոխական նշանակությունն ունեցան Մ. Վեբերի հեղինակած մի շարք աշխատությունները, որոնցում մշակույթը ներկայացվեց իբրև անհատի սոցիալական գործողությունները մոտիվացնող առաջնային գործոն: Այդպիսով, ակնհայտ դարձավ, որ մշակույթը կարող է «հաղթահարել» իր մեկուսի և ածանցյալ, որոշակի իմաստով՝ «առասպելական» կարգավիճակը և դառնալ մակրո և

¹³²Ինչպես, օրինակ, գրականության ոլորտում Դ. Ալիգիերիի «Աստվածային կատակերգությունը», Նարեկացու ստեղծագործությունները, Բ. Դեպերիենի «Աշխարհի ծննդան», նկարչության բնագավառում՝ Զոտտոն, Դա Վինչին, Միքելանջելո Կառավաջոն, Ռեմբրանտը, Բոտիչելլին, ճարտարապետության մեջ՝ Ռաֆայելը, Միքելանջելոն, Դոնատելլոն և այլք:

միկրո սոցիալական իրականությունները կազմակերպելու գործուն միջոց: Քանզի, թե՛ համահասարակական հիմնախնդիրների առումով (արտագաղթ, գործազրկություն, ծնելիության նվազում և այլն), թե՛ անհատական խնդիրների (միջանձնային հաղորդակցություն, որոշակի իրավիճակների ադապտացիա և այլն) հարթությունում մշակութային փաստերը ոչ թե հանդես են գալիս իբրև օժանդակ գործոններ, այլ՝ որպես հիմնապատճառներ և շարժառիթներ: Նշվածի հետևանքում մշակույթը դադարում է ներկայանալ ստատիկ վիճակում և հնարավոր է դառնում դրա փոփոխական լինելու ռեֆլեքսիան: Առօրեականության մարդաբանության տեսանկյունից այն այլևս ոչ թե տրված կառուցվածք է, այլ կառուցվող ֆենոմեն: Ակնկալվող ծայրահեղ մոտեցումից խուսափելու և սուբյեկտիվիզմի ու ծայրահեղ կոնստրուկտիվիզմի ծուղակում չհայտնվելու համար, այդուհանդերձ, պետք է ընդունել, որ մշակույթը հաճախ ներկայանում է հենց կառուցվածքի վիճակում՝ այսպես կոչված հաբիթուսի հարթությունում: Այդ առումով ամենաարդյունավետը մոտեցումների մեջ թվում է կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիստական մոտեցումը, որը հաշվի է առնում մշակույթի թե՛ կառուցվածքային լինելը և թե՛ կառուցող լինելը: Ըստ այդմ՝ բացվում է նաև կառուցվածքը վերակառուցելու հեռանկարը: Տվյալ դեպքում՝ խորհրդային հաբիթուսը ընկալումները փոխակերպելու հեռանկարը: Ինչպես ճիշտ են նկատում կոնստրուկտիվ ստրուկտուրալիստները (որոնց ամենահայտնի ներկայացուցիչն է Պ. Բուրդյեն)․ «Անհնար է հաջողությամբ ամբողջապես փոխակերպել հասարակությունը, առանց հաբիթուսի վերաձևավորման և միկրոսոցիալական պրակտիկաները ցանկալի ուղիով տանելու գործում հաջողության հասնելու» [177: 281]: Անկասկած է, որ այդ փոփոխությունների համար արդյունավետ կարող են լինել նույն այն ուղեփողերը, որոնք ձևավորել են խորհրդային ժամանակաշրջանում բնորոշ մշակույթի ընկալումները, այսինքն՝ խոսքը կրթական ինստիտուտների, ՋԼՄ-ների և տեղեկատվության փոխանցման այլ միջոցների (գովազդ, տարբեր միջոցառումներ և այլն) մասին է: Ի դեպ, ինչպես արդեն նշել ենք, մի շարք հարցվողների պատասխաններում արդեն նկատելի են դրա պոզիտիվ դրսևորումները, մասնավորապես, մշակույթին վերաբերվող առարկաների և գրականության ծավալների մեծացումը բուհերում, և ՋԼՄ-ներում մշակույթին առնչվող

թեմաների ավելի հաճախ ներգրավումը շահեկանորեն նպաստել են հարցվողների կողմից մշակույթի ավելի լայն և գործառութային ընկալմանը:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. Ազգ օրաթերթ, գլխ. խմբագիր՝ Ավետիքյան Հ., II, IV, VI, X ամիսներ, 2012, 8 էջ:
2. Ազգ օրաթերթի կայքէջ, www.azg.am:
3. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1967, 929 էջ:
4. Աղաբաբյան Ս., Հայ սովետական գրականություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1979, 239 էջ:
5. Անահիտ աստվածուհու արձանի մասունքները վերադարձնելու ստորագրահավաք, <http://www.aravot.am/2012/02/17/290575/>, (տեղադրվել է 17.02.2012, դիտվել է 08.07.2013):
6. Անանյան Ա., Նոր վանդալիզմ արձանների դեմ, <http://www.azg.am/AM/2012102503>, (տեղադրվել է 21.10.2012, դիտվել է 21.07.2013):
7. Առավոտ օրաթերթի կայքէջ, www.aravot.am:
8. Առավոտ օրաթերթ, գլխ. խմբագիր՝ Աբրահամյան Ա., II, IV, VI, X ամիսներ, 2012, 8 էջ:
9. Առաքելյան Ն. և ուրիշներ, Ռուսաց լեզու, 7-րդ դասարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2010, 218 էջ:
10. Ավանգարդ օրաթերթ, խմբագիր՝ Մանուկյան Լ., 1980, 4 էջ:
11. Բախչինյան Հ. և ուրիշներ, Հայ գրականություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Արևիկ» հրատ., 2009, 240 էջ:
12. Բարխուդարյան Վ. և ուրիշներ, Հայոց պատմություն, Հնագույն և հին շրջան, 6-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2007, 175 էջ:
13. Բարխուդարյան Վ. և ուրիշներ, Հայոց պատմություն, Հնագույն և հին շրջան, 7-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2009, 191 էջ:
14. Բարխուդարյան Վ. և ուրիշներ, Հայոց պատմություն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2008, 191 էջ:

15. Գասպարյան Դ., Գրականություն, 7-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա» հրատ., 2001, 238 էջ:
16. Գասպարյան Դ., Գրականություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Մանմար» հրատ., 2012, 255 էջ:
17. Գյուլբուդաղյան Ա. և ուրիշներ, Հայրենագիտություն, 5-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա» 2007, 160 էջ:
18. Գյուրջինյան Դ. և ուրիշներ, Մայրենի, 5-րդ դասարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2011, 240 էջ:
19. Գյուրջինյան Դ. և ուրիշներ, Մայրենի, 6-րդ դասարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2012, 240 էջ:
20. Գրիգորյան Լ., Անգլերեն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Անտարես» հրատ., 2009, 175 էջ:
21. Գրիգորյան Լ., Անգլերեն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Անտարես» հրատ., 2010, 159 էջ:
22. ԴԱՆ 1, Արագածոտնի մարզ:
23. ԴԱՆ 2, Արմավիրի մարզ:
24. ԴԱՆ 3, Արարատի մարզ:
25. ԴԱՆ 4, Գեղարքունիքի մարզ:
26. ԴԱՆ 5, Երևան:
27. ԴԱՆ 6, Լոռու մարզ:
28. ԴԱՆ 7, Կոտայքի մարզ:
29. ԴԱՆ 8, Շիրակի մարզ:
30. ԴԱՆ 9, Սյունիքի մարզ:
31. ԴԱՆ 10, Վայոց Ձորի մարզ:
32. ԴԱՆ 11, Տավուշի մարզ:
33. Դանիելյան Ս., Ոչ մի երկրում թանգարանը տեղակայված չէ բնակելի շենքում, <http://www.aravot.am/2012/04/04/293886/>, (տեղադրվել է 04.04.2012, դիտվել է 06.08.2013):
34. Եթեր շաբաթերթ, խմբագիր՝ Ղազարյան Գ., 2012, 20 էջ:

35. Եսայան Ա., Հեռուստատեսությունը աղբաման է դարձել, <http://www.aravot.am/2012/06/13/299568/>, (տեղադրվել է 13.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):
36. Էսթետիկան հայացքների շուրջը.-Ավանգարդ օրաթերթ, 16.05.1980, էջ 2:
37. Թադևոսյան Ա., Մշակութային ինքնության պահպանման և վերարտադրության հիմնահարցը ազգային անվտանգության տեսանկյունից, Երևան, «Նորավանք» հրատ., 2003, 73 էջ:
38. Թադևոսյան Գ., Որակական սոցիալական հետազոտություններ, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 2006, 374 էջ:
39. Թամրազյան Հ., Հայ գրականություն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1979, 261 էջ:
40. Թորոսյան Մ., Մշակույթի հասարակական ընկալումները.-HABITUS 1. Մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2004, էջ 97-101:
41. Թորոսյան Մ., Մշակույթի հարցերի ընկալումը ՀՀ էլեկտրոնային մամուլում.- Լրաբեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 335-339:
42. Թորոսյան Մ., Մշակույթ-առօրեականություն փոխառնչությունները հայաստանյան արդի հանրային ընկալումներում.-Կանթեղ, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2016, էջ 73-86:
43. Ժամակոչյան Ա., Բովանդակության վելուծությունը որպես Մեդիատեքստերի ուսումնասիրության մեթոդ.- «Գլոբուս Ազգային անվտանգություն», թիվ 3, 2011, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5781, (տեղադրվել է 19.05.2011, դիտվել է 12.06.2012):
44. Ժառանգության» ներկայացուցիչը մշակութային քաղաքականության մասին, <http://www.azg.am/AM/2012021012>, (տեղադրվել է 10.02.2012, դիտվել է 22.07.2013):
45. Իդեոլոգեմները ՀՀ տեղեկատվական տարածքում, հեղինակային խմբի ղեկավար՝ Հարությունյան Գ., Երևան, «Նորավանք» հրատ., 2013, 262 էջ:

46. Խաչատրյան Մ., Լրագրող պատգամավորները քննադատում են եթերը, <http://www.aravot.am/2012/10/05/308095/>, (տեղադրվել է 05.10.2012, դիտվել է 19.07.2013):
47. Խաչատրյան Ս. և ուրիշներ, Հասարակագիտություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, 159 էջ:
48. Խաչիկյան Ա. և ուրիշներ, Հին աշխարհի պատմություն, 5-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2000, 160 էջ:
49. Խվոստով Վ. (խմբագիր), Նոր պատմություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1969, 332 էջ:
50. Խվոստով Վ. (խմբագիր), Նոր պատմություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1971, 365 էջ:
51. Խվոստով Վ. (խմբագիր), Նոր պատմություն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1974, 367 էջ:
52. Կարապետյան Ս., Համազգայինի համազգային հարցը, <http://www.azg.am/AM/2012022414>, (տեղադրվել է 24.02.2012, դիտվել է 22.07.2013):
53. Հակոբյան Գ., Կարեն Արիստակեսյանը փակել է Ռաֆայել Իսրայելյանի կամարները, <http://www.aravot.am/2012/04/20/295190/>, (տեղադրվել է 20.04.2012, դիտվել է 06.08.2013):
54. Հակոբյան Գ., Շոու-բիզնեսի նախարարության և ուսյալ մարդու հակաPR-ի մասին, <http://www.aravot.am/2012/10/17/309075/>, (տեղադրվել է 17.10.2012, դիտվել է 21.07.2013):
55. Համաշխարհային բանկը հրապարակել է հաշվետվություն Վրաստանում հակակոռուպցիոն պայքարի հաջողության վերաբերյալ, <http://www.aravot.am/2012/02/01/289511/>, (տեղադրվել է 01.02.2012, դիտվել է 08.07.2013):
56. Հայաստանի Հանրապետության մշակութային քաղաքականությունը, ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարություն, Երևան, 2003, 32 էջ:

57. Հայաստանի մեծ զավակը. Նիստ Մոսկվայում՝ նվիրված Մ. Սարյանի ծննդյան 100-ամյակին.-Ավանգարդ օրաթերթ, 16.03.1980, էջ 1-2:
58. Հայոց մշակույթ, <http://mfa.am/hy/armenia-culture/>, (դիտվել է 06.11.2014):
59. Հանրային խորհուրդը Ծածկած շուկայի վերաբերյալ որոշում կայացրեց, <http://www.aravot.am/2012/06/03/298791/>, (տեղադրվել է 03.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):
60. Հարությունյան Գ. և ուրիշներ, Համաշխարհային պատմություն, 7-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2008, 159 էջ:
61. Հարությունյան Շ., Հայ ժողովրդի պատմություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1971, 156 էջ:
62. Հարությունյան Տ., Երբ պատմամշակութային հուշարձանները դառնում են «օբյեկտներ», <http://www.aravot.am/2012/06/13/299600/>, (տեղադրվել է 13.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):
63. Հովհաննիսյան Պ. և ուրիշներ, Հայոց եկեղեցու պատմություն, 5-րդ դասարան, Երևան, «Կրթության ազգային ինստիտուտ», 2008, 96 էջ:
64. Ղազարյան Է. և ուրիշներ, Հայոց եկեղեցու պատմություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Կրթության Ազգային Ինստիտուտ» հրատ., 2005, 152 էջ:
65. Ղազինյան Գ., Հասարակագիտություն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2008, 175 էջ:
66. Ղլեչյան Վ. և ուրիշներ, Համաշխարհային պատմություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2007, 200 էջ:
67. Ղուկասյան Ա. և ուրիշներ, Հայոց եկեղեցու պատմություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2009, 128 էջ:
68. Մանուսյան Ս., Ժամկոչյան Ա., Գիտելիքի հանրային արժևորման առանձնահատկությունները Հայաստանում.- «Գլոբուս» վերլուծական հանդես, թիվ 5, 2012, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6496, (դիտվել է 17.06.2012):
69. Մելքոնյան Ա. և ուրիշներ, Հայոց պատմություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2009, 239 էջ:

70. Մինասի որմնանկարի վերականգնումը կիսատ է մնացել <http://www.aravot.am/2012/10/10/308581/>, (տեղադրվել է 10.10.2012, դիտվել է 19.07.2013):
71. Մինասի «Հայկական Հովվերգությունն» այլևս փրկված է, <http://www.azg.am/AM/2012102527>, (տեղադրվել է 25.10.2012, դիտվել է 21.07.2013):
72. Մկրտչյան Մ. և ուրիշներ, Հայ գրականություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1974, 285 էջ:
73. Մնացականյան Լ. և ուրիշներ, Գրականություն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 2008, 238 էջ:
74. Մշակույթ, <http://hy.wikipedia.org/wiki/Մշակույթ>, (դիտվել է 06.11.2014):
75. Մշակույթ, <http://mincult.am/culture.html>, (դիտվել է 06.11.2014):
76. Մշակույթ, <http://www.yerevan.am/am/culture/>, (դիտվել է 06.11.2014):
77. Մշակույթ, <http://www.tert.am/am/culture/> (դիտվել է 06.11.2014):
78. Յուզբաշյան Վ. և ուրիշներ, Երաժշտագիտություն, 4-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2001, 126 էջ:
79. Յուզբաշյան Վ. և ուրիշներ, Երաժշտագիտություն, 5-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2010, 80 էջ:
80. Նամակ նախագահին. «Խնդրում ենք հետամուտ լինել հայկական հեռուստատեսության կարգավորման գործին, <http://www.aravot.am/2012/06/22/300302/>, (տեղադրվել է 22.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):
81. Նյուզ.ամ էլեկտրոնային թերթի կայքէջ, www.news.am:
82. Շահումյան Ա., Մշակույթի նախարարը դարվինիստ է. Գրող Լիա Ավետիսյան, <http://www.aravot.am/2012/10/16/309037/>, (տեղադրվել է 16.10.2012, դիտվել է 21.07.2013):
83. Ո՛չ անցյալին, կեցցե՛ք քառակուսի ներկան. Աֆրիկյանների պատմամշակութային շենքը՝ քանդման վտանգի տակ, <http://www.aravot.am/2012/06/11/299450/>, (տեղադրվել է 11.06.2012, դիտվել է 30.06.2012):

84. Չոբանյան Պ. և ուրիշներ, Հայոց պատմություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2007, 191 էջ:
85. Պարսամյան Վ., Հայ ժողովրդի պատմություն, 9-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1971, 139 էջ:
86. Պողոսյան Ս, Հայ ժողովրդի պատմություն, 8-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1976, 156 էջ:
87. Ռաֆայելյան Ն. և ուրիշներ, Ռուսաց լեզու, 8-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա» հրատ., 2008, 191 էջ:
88. Ռաֆայելյան Ն. և ուրիշներ, Ռուսաց լեզու, 9-րդ դասարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա» հրատ., 2009, 191 էջ:
89. Ռոք երաժշտության նոր զոհը.-Սովետական Հայաստան, 16.11.1980, էջ 3-4:
90. Սիմոնյան Ա., Ծակ շալվարից միլիարդատեր դարձած օլիգարխների գրպանից պետք է փող պոկել, <http://www.aravot.am/2012/04/19/295086/>, (տեղադրվել է 19.04.2012, դիտվել է 06.08.2013):
91. Սովետական Հայաստան օրաթերթ, խմբագրի տեղակալ՝ Ավետիսյան Մ., 1980, 4 էջ:
92. Ստեփանյան Ա. և ուրիշներ, Համաշխարհային պատմություն, Նորագույն շրջան, 9-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2008, 192 էջ:
93. Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, «ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա» հրատ., 1967, 685 էջ:
94. Սուքիասյան Լ, Հոգևորականը խոսեց ենթամշակույթներից, <http://www.aravot.am/2012/06/13/299583/>, (տեղադրվել է 13.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):
95. Սուքիասյան Լ., Նունե Ավետիսյան. Փոքր տարածքի պատճառով Ժամանակակից արվեստի թանգարանը ցուցադրում է 2015 նմուշից 185-ը, <http://www.aravot.am/2012/06/06/299057/>, (տեղադրվել է 06.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):

96. Սուքիասյան Լ., Հուշարձանագետը՝ «Խռոված» կամրջի և պայթեցված եկեղեցու մասին, <http://www.aravot.am/2012/06/13/299573/>, (տեղադրվել է 13.06.2012, դիտվել է 30.06.2013):
97. ՓՀ 1, Աճեմյան Ռոբերտ, նկարիչ:
98. ՓՀ 2, Անթառանյան Լենա, Լոռու բաժանմունքի գրողների միության նախագահ, Ս. Զորյանի անվան տուն-թանգարանի տնօրեն:
99. ՓՀ 3, Գևորգ Առաքել, գեղանկարիչ:
100. ՓՀ 4, Արման, նկարիչ, «5-րդ հարկ» մշակութային խմբի անդամ:
101. ՓՀ 5, Գալստյան Միհրան, էթնոսոցիոլոգ, ՀՀ ԳԱԱ ավագ գիտաշխատող, ԵՊՀ մշակութաբանության բաժնի դոցենտ:
102. ՓՀ 6, Գրիգորյան Արմինե, երաժիշտ, Ա. Խաչատրյանի անվան թանգարանի տնօրեն:
103. ՓՀ 7, Գուլիկյան Վարդգես, նկարիչ, ԵՊՄՀ դասախոս:
104. ՓՀ 8, Դալաքյան Ստեփան, ժող. երգիչ:
105. ՓՀ 9, Զեյթունցյան Պերճ, գրող, մշակույթի նախկին նախարար:
106. ՓՀ 10, Զոհրաբյան Էլֆիք, դերասան, դրամատուրգ, արձակագիր, գրականագետ:
107. ՓՀ 11, Թադևոսյան Աղասի, ազգագրագետ, ԵՊՀ դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող:
108. ՓՀ 12, Թուխիկյան Նարինե, Հ. Թումանյանի անվան թանգարանի տնօրեն:
109. ՓՀ 13, Թումանյան Նունե, քանդակագործ, Գեղարվեստի ակադեմիայի դասախոս:
110. ՓՀ 14, Կարեն, նկարիչ, ԵՊՄՀ դասախոս:
111. ՓՀ 15, Հարությունյան Մեսրոպ,՝ անկախ մեդիա փորձագետ, լրագրող, արձակագիր, ԵՊՀ (Բրյուսով) լրագրություն գիտաուսումնական կենտրոնի դասախոս, Երևանի Մամուլի ակումբի փորձագետ, Խոսքի ազատության պաշտպանության կոմիտեի փորձագետ:
112. ՓՀ 16, Հայկ՝ նկարիչ:
113. ՓՀ 17, Հովհաննիսյան Արփինե՝ նկարիչ:
114. ՓՀ 18, Մանուկյան Սեյրանուշ, արվեստաբան, ԵՊՀ դասախոս:

115. ՓՀ 19, Մարտիրոսյան Վահրամ, սյունակագիր Lragir.am և Media.am վեբկայքերում, գրող:
116. ՓՀ 20, Մանուկյան Գարիկ, Գյումրու նկարիչների միության նախագահ, Գյումրու Պատկերասրահի տնօրեն:
117. ՓՀ 21, Շիրինյան Արա, հեռուստառեժիսոր:
118. ՓՀ 22, Սարգսյան Համլետ, ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտի գիտաշխատող, ԵՊՀ դասախոս:
119. ՓՀ 23, Վարդանյան Արմեն, ռեժիսոր, Հայրենիք հեռուստաընկերության նախկին գեղ. ղեկավար:
120. ՓՀ 24, Չախմախչյան Հովիկ, Վանաձորի Հ. Աբելյանի անվան դրամատիկական թատրոնի տնօրեն:
121. ՓՀ 25, Քոչինյան Կառլեն, նկարիչ (գրաֆիկա):
122. ՓՀ 26, Օհանյան Սուսաննա,՝ քանդակագործ:
123. ՔՀ 1, Արագածոտնի մարզ:
124. ՔՀ 2, Արմավիրի մարզ:
125. ՔՀ 3, Արարատի մարզ:
126. ՔՀ 4, Գեղարքունիքի մարզ:
127. ՔՀ 5, Երևան:
128. ՔՀ 6, Լոռու մարզ:
129. ՔՀ 7, Կոտայքի մարզ:
130. ՔՀ 8, Շիրակի մարզ:
131. ՔՀ 9, Սյունիքի մարզ:
132. ՔՀ 10, Վայոց Ձորի մարզ:
133. ՔՀ 11, Տավուշի մարզ:
134. Քոչարյան Հ., Տեղեկատվական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները ազգային անվտանգության համատեքստում, Երևան, «Նորավանք» հրատ., 2002, 141 էջ:
135. Քոսյան Ա. և ուրիշներ, Համաշխարհային պատմություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2009, 176 էջ:

136. Քոսյան Ա. և ուրիշներ, Հայոց եկեղեցու պատմություն, 6-րդ դասարան, Երևան, «Կրթության ազգային ինստիտուտ» հրատ., 2004, 128 էջ:
137. Օհանջանյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետությունում մշակութային կյանքի որոշ փոփոխությունների մասին.-Հայ ժողովրդական մշակույթ XIII, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2006, էջ 273-276:
138. Օհանջանյան Ռ., Գեղարվեստական մշակույթը Տավուշում.-Տավուշ. սոցիալ-մշակութային գործընթացներ (ավանդույթ և արդիականություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 277-315:
139. Օհանջանյան Ռ., Գեղարվեստական մշակույթի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրության փորձ՝ ըստ մշակույթի գործիչների վարկանիշների.-Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 50-54:
140. Ֆուրաև Վ. (խմբագիր), Նորագույն պատմություն, 10-րդ դասարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1978, 480 էջ:
141. Адорно Т., Хоркхаймер М., Диалектика просвещения. М.: Изд. «Медиум», 1997, 312 с.
142. Архипова Т., Безбородов А., Безбородова И., Голотик С., Елисеева Н., Можаяева Л., История России в новейшее время. 1945-2001, Ред. Безбородова А. М.: Изд. «Олимп», 2001, 507 с.
143. Барт Р., Структурализм как деятельность, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Bart/_02.php, (դիտվել է 06.02.2013).
144. Бергер П., Лукман Т., Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Изд. «Медиум», 1995, 323 с.
145. Блумер Г., Общество как символическая интеракция.-Современная зарубежная социальная психология, М.: Изд. «Московского университета», 1984, с. 173-179.
146. Бодрийяр Ж., Реквием по масс-медиа. В кн: Поэтика и политика, СПб.:Изд. «Алетейя», 1999, с. 193-226.
147. Бурдые П., Практический смысл. Санкт-Петербург: Изд. «Алетейя», 2001, 562 с.

148. Бурдые П., Формы капитала. Электронный журнал «Экономическая социология». Ред. журнала Радаев В. Том 3, № 5, ноябрь 2002, с. 60-75, https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf.
149. Бурдые П., Социология политики. М.: Изд. «Socio-Logos», 1993, 336 с.
150. Бурдые П., Начала. М.: Изд. «Socio-Logos», 1994, 288 с.
151. Бурдые П., Социология социального пространства. Санкт-Петербург: Изд. «Алетейя», 2007, 288 с.
152. Бурдые П., О телевидении и журналистике. Ред. Шматко Н. М.: Изд. Фонд научных исследований «Прагматика культуры», «Институт экспериментальной социологии», 2002, 160 с.
153. Бурдые П., Социальное пространство и генезис «классов». В кн: Социология социального пространства, Санкт-Петербург: Изд. «Алетейя», с. 49-64.
154. Бурдые П., Общественное мнение не существует. В кн: Социология политики, М.: Изд. «Socio-Logos», 1993, с. 159-177.
155. Бурдые П., Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение. В кн: Социология социального пространства, Санкт-Петербург: Изд. «Алетейя», с. 49-64.
156. Бурдые П. О телевидении, <http://bourdieu.name/content/bourdieu-o-televidenii>, (ηηηηηηηη 12.07.2014).
157. Вдовин А., Культурная политика советской власти, <http://www.portal-slovo.ru/history/40735.php>, (ηηηηηηηη 02.07.2013).
158. Вебер М., Хозяйственная этика мировых религий. В кн: Избранное. Образ общества. Ред. Балашов Е. М.: Изд. «Юрист», 1994. с. 43-77.
159. Вебер М., Протестантская этика и дух капитализма. Ред. Давыдов Ю. М.: Изд. «Прогресс», 1990, 808 с.
160. Восприятие и деятельность, Ред. Леонтьев А. М.: Изд. «МГУ», 1976, 320 с.
161. Восприятие, механизмы и модели, Ред. Алексеенко Н. М.: Изд. «Мир», 1974, 368 с.

162. Гарфинкель Г., Исследования по этнометодологии. СПб.: Изд. «Мастера социологии», 2007, 335 с.
163. Гидденс Э., Устройство общества-очерк теории структуризации. М.: Изд.«Академический Проект», 2005, 528 с.
164. Гнатюк О., Из истории американской коммуникологии и коммуникативистики: Гарольд Лассуэлл (1902-1978).- Сборник научных трудов «Актуальные проблемы теории коммуникации», СПб.: Изд. «ГПУ», 2004, с. 11-20.
165. Гофман И., Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. М.: Изд. Институт социологии РАН, Институт Фонда «Общественное мнение», 2004, 752 с.
166. Грушевицкая Т., Попков В., Садохин А., Основы Межкультурной Коммуникации, Ред. Садохин А. М.: Изд. «Юнити-Дана», 2003, 352 с.
167. Гуэдес М., Жиллер А., Хайи-Келла М., Райкова А., Шачингер К., Тейлор М., Межкультурное обучение, «Ти-кит» № 4, www.4cs.ru/users/files/forevents/5084.doc.
168. Дестют де Траси А., Основы идеологии. Идеология в собственном смысле слова. М.: Изд. «Академический Проект», «Альма Матер», 2013, 337 с.
169. Ерасов Б., Социальная культурология. М.: Изд. «Аспект-Пресс», 2000, 591 с.
170. Жирков Г., История цензуры в России XIX–XX вв., М.: Изд. «Аспект Пресс», 2001, 368 с.
171. Иголкин А., Пресса как оружие власти, http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1995/igolkin_11_12-1995.htm#_ftnref28, (դիմադրել է 21.05.2013).
172. Йоргенсен М., Филлипс Л., Дискурс анализ. Теория и метод. Харьков: Изд. «Туманитарный Центр», 2008, 352 с.
173. Кагарлицкая С., Шапинская Е., Пьер Бурдьё: Художественный Вкус и Культурный Капитал. В кн: Массовая культура и массовое искусство. «За» и «против», М.: Изд. «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2003, с. 431-453.
174. Ким М., Культурная революция в СССР, 1917-1965 гг. М.: Изд. «Наука», 1967, 471 с.

175. Косиков Г., Структурализм//Современная западная философия. Энциклопедический словарь, М.: Изд. «Культурная революция», 2009, с. 77-80.
176. Коул М., Скрибнер С., Культура и мышление. М.: Изд. «Прогресс», 1977, 265 с.
177. Кравченко А., Социология: Парадигмы через призму социологического воображения. Ред. Ольхов Л. М.: Изд. «Экзамен», 2002, 511 с.
178. Кристева Ю., Жест: практика или коммуникация.-Избранные труды: Разрушение поэтики. М.: Изд. «РОССПЭН», 2004, с. 114-135.
179. Кросс-культурный метод, Оксфордский толковый словарь по психологии. Ред. Ребер А, 2002, <http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/kros-kulturnyi-metod>.
180. Кули Х., Человеческая природа и социальный порядок. М.: Изд. «Идея-Пресс», «Дом интеллектуальной книги», 2000, 320 с.
181. Лассуэлл Г., Язык власти, <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/880>, (ηηηηηηηη η 22.07.2013).
182. Леви-Строс К., Структурная антропология. Ред. Бобжо С. М.: Изд. «Эксмо-Пресс», 2001, 512 с.
183. Леонтьев А., О путях исследования восприятия. В кн: Восприятие и деятельность, Ред. Леонтьев А. М.: Изд. «МГУ», 1976, с. 3-27.
184. Липпман У., Общественное Мнение. М.: Изд. Институт Фонда «Общественное мнение», 2004, 384 с.
185. Макаров М., Основы теории дискурса. М.: Изд. «Гнозис», 2003, 280 с.
186. Манаев О, Контент-анализ-описание метода, <http://psyfactor.org/lib/kontent.htm>, (ηηηηηηηη η 09.11.2013).
187. Марков Е., Роль общественного мнения в информационном взаимодействии власти и общества, <http://cyberleninka.ru/article/n/rol-obschestvennogo-mneniya-v-informatsionnom-vzaimodeystvii-vlasti-i-obschestva>, (ηηηηηηηη η 05.02.2013).
188. Мацумото Д., Психология и культура. М.: Изд. «ОЛМА-ПРЕСС Инвест», 2003, 320 с.
189. Мид М., Культура и мир детства. М.: Изд. «Наука», 1988, 429 с.

190. Миллер Дж., Информация и память. В кн: Восприятие, механизмы и модели, Ред. Алексеенко Н. М.: Изд. «Мир», 1974, с. 28-37.
191. Мосс М. Техники тела//Человек, 1993, № 2, с. 64-79.
192. Население Еревана. этносоциологические исследования, Ред. Арутюнян Ю., Карапетян Э. Ереван: Изд. «АН АрмССР», 1986, 250 с.
193. Олейник А., Триангуляция в контент-анализе.-Вопросы методологии и эмпирическая проверка//Социологические исследования СОЦИС, 2009, № 02, с. 65-78.
194. Панарин И., СМИ, пропаганда и информационные войны, http://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/, (դիտվել է 21.06.2013).
195. Парсонс Т., Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем//Американская социологическая мысль. Ред. Добренчиков В. М.: Изд. «Наука», 1996, с. 462-478.
196. Перцептивная система человека. Теории восприятия, свойства и физиология восприятия, <http://www.effecton.ru/160.html>, (դիտվել է 06.04.2013).
197. Постструктурализм и границы структурного анализа культуры, <http://www.bru.mogilev.by:84/humanitary/Kulturologiya/Parts1%5CParts13%5CParts4%5Cindex.htm>, (դիտվել է 04.06.2012).
198. Рабочая книга социолога. Ред. Осипов Г. М.: Изд. «Наука», 1983, 478 с.
199. Рэндалл Д., Универсальный Журналист, СПб.: Изд. «Национальный Институт прессы», 1999, 67 с.
200. Саттарова К., Ибрагимов У., Различие традиционного и современного общества. Роль лидера общественного мнения на современном этапе//Современные научные исследования и инновации. 2014. № 3, <http://web.snauka.ru/issues/2014/03/31419>.
201. Семенова В., Качественные Методы: Введение в Гуманистическую Социологию. М.: Изд. «Добросовет», 1998, 298 с.
202. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. (Серия «Дискурсология»). Екатеринбург: Изд. «Дискурс-Пи», 2006, 177 с.

203. Социологические идеи А. Смолла и У. Самнера, <http://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=1158>, (құнұтл 06.01.2015).
204. Тард Г., Общественное мнение и толпа. М.: Изд. «Т-ва типографии А. И. Мамонтова», 1902, 89 с.
205. Томас У., Определение ситуации, <http://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=397>, (құнұтл 05.01.2015).
206. Усманова А., Гендер и культура в парадигме культурных исследований:- Введение в гендерные исследования. Часть 1: Учебное пособие./ХЦГИ. СПб.: Изд. «Алетейя», 2001, с. 427-464.
207. Филлипс Н., Харди С., Что такое дискурс-анализ.-Современный дискурс-анализ 2009, Выпуск 1, том 1, с. 49-64. Электронный журнал, <http://www.discourseanalysis.org/ada1/st4.shtml>.
208. Флиер А., Культурология для культурологов. М.: Изд. «Академический Проект», 2000, 496 с.
209. Формальная и неформальная структура, Социологический словарь, Источник: Большой толковый социологический словарь, 2011, <http://www.socenc.ru/html/f/formal5na8-i-neformal5na8-struktura.html>, (құнұтл 13.02.2015).
210. Фуко М., Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. М.: Изд. «Прогресс», 1977, 408 с.
211. Шютц А., Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003, 336 с.
212. Энциклопедия социологии, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/4027>, (құнұтл 13.02.2015).
213. Ядов А., Стратегия Социологического Исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. М.: Изд. «Добросовет», 1998, 596 с.
214. Bourdieu P., Structures, Habitus, Practices/The Logic of Practice. Polity Press, 1990. Book 1.3, pp. 52-65. The Journal of Sociology and social anthropology.

215. Hall S., Cultural Studies: Two Paradigms:-in Media, Culture and Society 2, London, Sage Publications, 1980, pp. 57-72.
216. Klopff D.W., Park M. Cross cultural communication: An introduction to fundamentals. Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. pp. 21-29.
217. Kluckhohn C., Kroeber A., Culture A Critical Review Of Concepts And Definitions. Cambridge, Massachusetts, U.S.A. Published By The Museum, 1952, 223 p.
218. Weiss W., Effects of the Mass Media of Communication. In G. Lindzey and E. Aronson (eds.), The Handbook of Social Psychology, Reading, Mass: Addison-Wesley: 1969, Vol. 5, pp. 77-195.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հապավումներ

ԴԱՆ – Դաշտային ազգագրական նյութեր

ՔՀ – Քանակական հարցումներ

ՓՀ – Փորձագիտական հետազոտություններ

ԲՎ – Բովանդակային վերլուծություն

Հ1 – Հանրային առաջին

ՀԸ – Հեռուստաընկերություն

Աշխատանքում օգտագործված դիագրամներ և աղյուսակներ

Աղյուսակ 1. Հետազոտության մասնակիցների ժողովրդագրական տվյալները

Մեռ	▶	Իգ	46%
		Ար	54%
Տարիք	▶	16-24	20%
		25-34	19%
		35-44	17%
		45-64	29%
		65 և բարձր	15%
		Բարձրագույն	36%
Կրթություն	▶	Միջին մասնագիտական	24%
		Միջնակարգ	36%
		Տարրական	4%
		Աշխատող	57%
Զբաղվածություն	▶	Գործազուրկ	43%

Աղյուսակ 2. Առավոտ, Ազգ, Նյուզ.ամ (News.am) թերթերի նյութերի քանակներն ըստ 2012թ. ամիսների կտրվածքի

Ամիսը	Նյութերի քանակը	Ամիսը	Նյութերի քանակը
Դեկտեմբեր	190	Հունիս	190
Հունվար	112	Հուլիս	160
Փետրվար	118	Օգոստոս	123
Մարտ	158	Սեպտեմբեր	207
Ապրիլ	203	Հոկտեմբեր	244
Մայիս	184	Նոյեմբեր	235

Աղյուսակ 3. Մշակույթն իբրև արվեստի ոլորտներ պատասխանողների վիճակագրական տվյալներ

Ոլորտ	Տարիք					Կրթություն				Մեռ	
	16-24	25-34	35-44	45-64	65 և բարձր	Բարձրագույն	Միջին մասն.	Միջնակարգ	Տարրական	Արական	Իգական
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Երգ/երաժշտություն	4	4	4	9	5	8	7	10	1	12	13
Արվեստ	3	2	3	8	1	9	6	3	0	6	11
Պար	3	3	2	4	3	4	4	7	1	7	8
Թատրոն	1	2	3	5	3	5	4	4	0	6	7
Կինո	1	1	2	4	2	4	3	3	0	5	5
Նկարչություն	1	1	2	3	1	3	2	3	0	4	4
Ընդհանուր	13	13	16	33	15	33	26	30	2	40	48

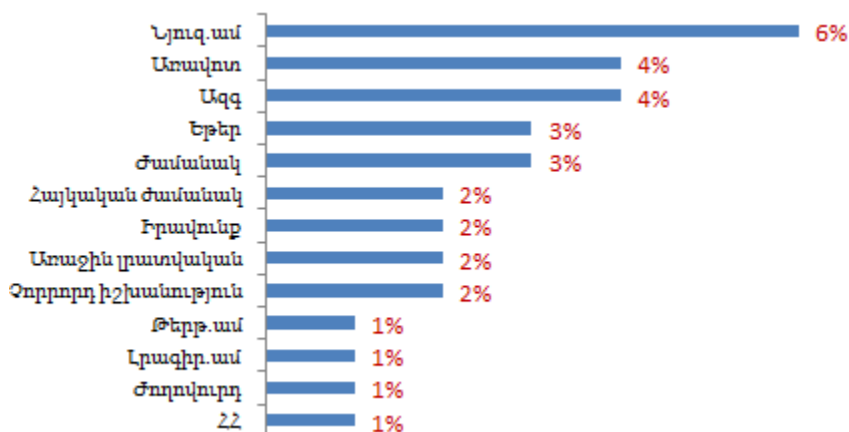
Աղյուսակ 4. Վարք-մշակույթ հարաբերությունն ըստ հանրային ընկալումների

«Ի՞նչ եք հասկանում կուլտուրական ասելով»	Քանակը (%)	Կրթությունը	Տարիքը
Էթիկա	65	բարձրագույն	45-64
Մտավոր հատկանիշներ	41	բարձրագույն	45-64
Հաղորդակցվելու կարողություն	13	միջնակարգ	45-64
Հոգեկան հատկանիշներ	12	միջնակարգ	45-64
Արտաքին հատկանիշ	4	միջնակարգ	45-64, 65 և բարձր
Սահմանումներ	3	բարձրագույն	45-64
Էսթետիկա	2	միջնակարգ	45-64
Նյութական դրություն	1	միջնակարգ, միջին մասն.	65 և բարձր
Կրոնական կողմնորոշում	0.3	բարձրագույն	35-44

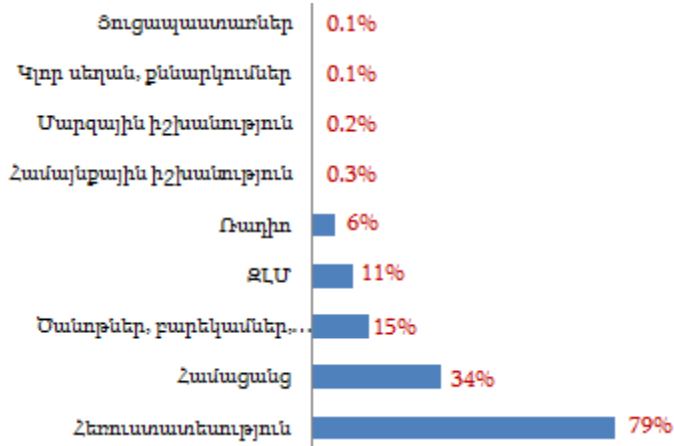
Աղյուսակ 5. Ազգի գոյատևման և զարգացման ոլորտների կարևորումն ըստ հարցվողների ժողովրդագրական տվյալների

Ոլորտ	Տարիք					Կրթություն				Մեռ	
	16-24	25-34	35-44	45-64	65 և բարձր	Բարձրագույն	Միջին մասն.	Միջնակարգ	Տարրական	Արական	Իգական
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Զինված ուժեր	14	14	12	23	12	27	19	27	3	38	38
Տնտեսություն	6	6	7	12	4	17	9	10	0	16	20
Արտաքին քաղաքականություն	4	4	2	5	2	9	4	5	1	9	10
Բնապահպանություն	3	2	1	3	2	3	3	5	1	5	6
Սոցալպահովություն	3	4	5	8	5	6	7	11	1	10	45
Սպորտ	1	1	1	1	1	0	1	3	0	3	1
Կրթություն	11	9	8	11	6	17	11	15	2	16	29
Մշակույթ	4	3	4	4	2	6	3	6	0	8	9
Կրոն	6	5	4	5	4	7	5	11	2	11	14
Գիտություն	3	3	2	4	1	6	2	4	0	6	7
Օրենսդիր	2	2	3	6	4	5	4	7	1	9	8
Իրավապահպան	1	1	1	1	0	1	1	2	0	3	2

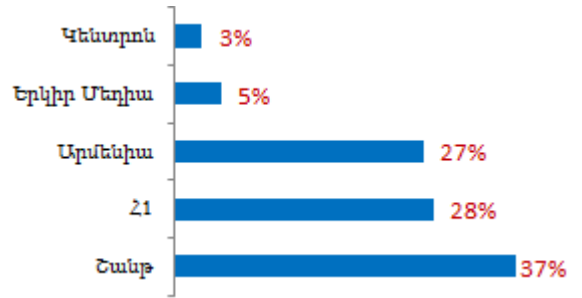
Դիագրամ 1. Հարցվողների կողմից առավել հաճախ ընթերցվող թերթերն ու ամսագրերը (վերջին անգամ ընթերցված)

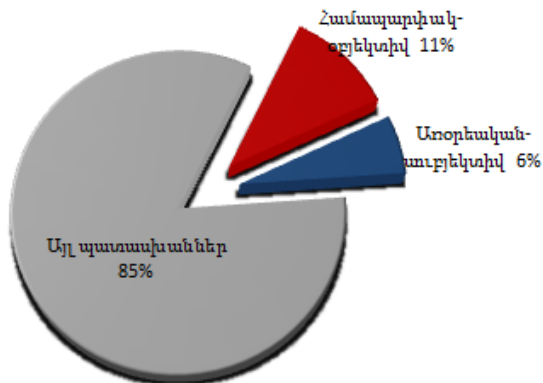
Դիագրամ 2. Հարցվողների կողմից տեղեկատվության աղբյուրներից օգտվելու հաճախականությունը 2012-2014թթ.

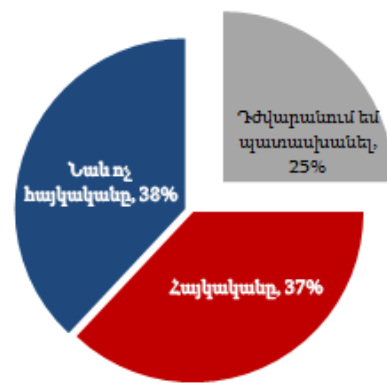
Դիագրամ 3. Հարցվողների կողմից առավել հաճախ դիտվող հեռուստատեսությունները 2012-2014թթ.

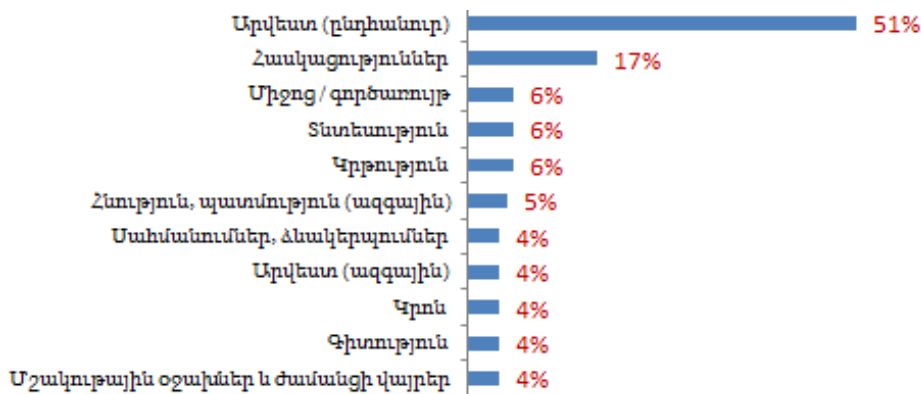
Դիագրամ 4. Մշակույթի ընկալումն ըստ մակրո և միկրո հարթությունների

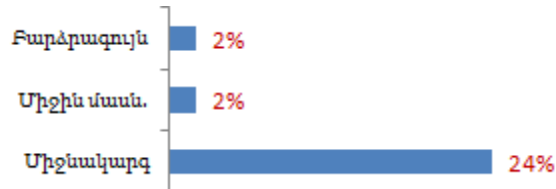
Դիագրամ 5. Մշակույթի ընկալումն ըստ լոկալ և գլոբալ հարթությունների

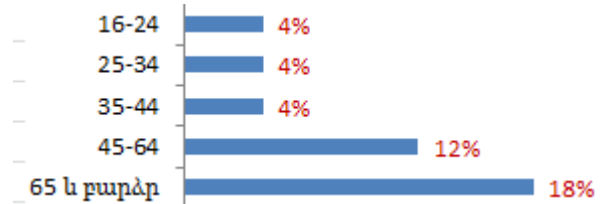
Դիագրամ 6. Մշակույթի ընկալման ընդհանուր վիճակագրությունն ըստ հարցվողների պատասխանների

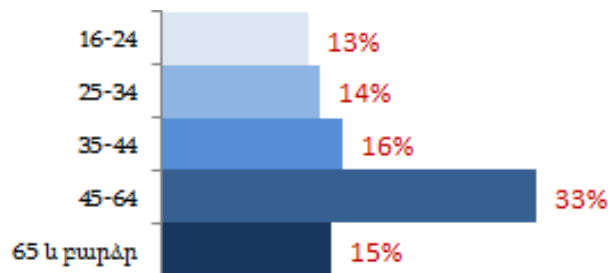
Դիագրամ 7. Հարցերին պատասխանել
 դժվարացողներն ըստ կրթության

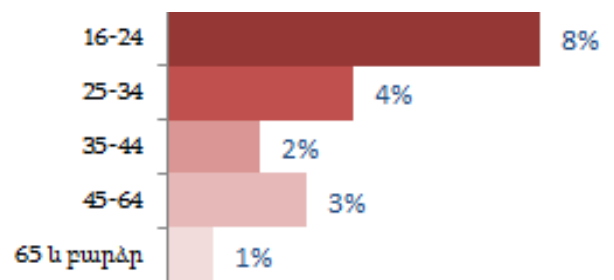
Դիագրամ 8. Հարցերին պատասխանել
 դժվարացողներն ըստ տարիքային խմբերի

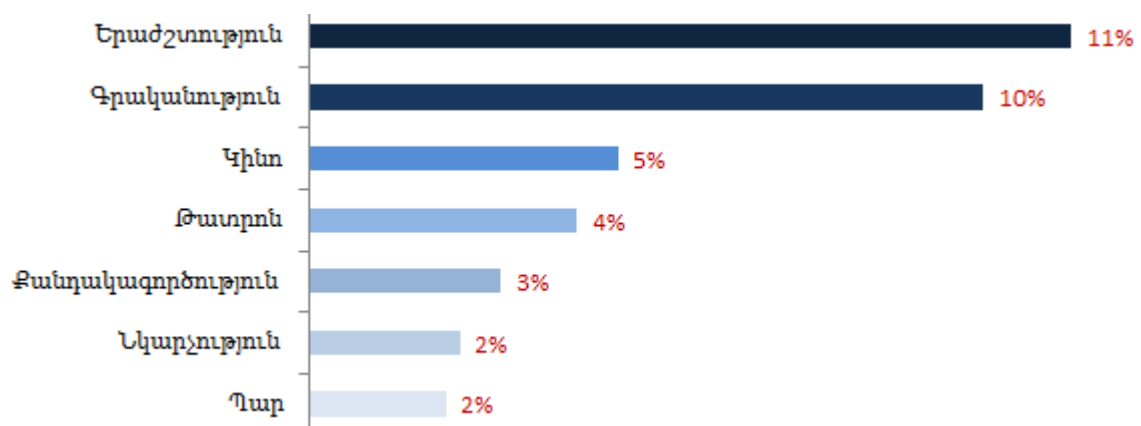
Դիագրամ 9. Մշակույթի ընկալումը որպես
 արվեստի ոլորտներ (ըստ տարիքային
 խմբերի)

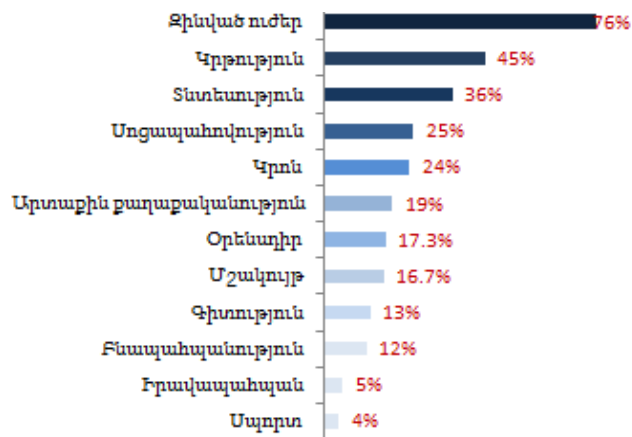
Դիագրամ 10. Մշակույթի ընկալումն
 արվեստի ոլորտներից դուրս (ըստ
 տարիքային խմբերի)

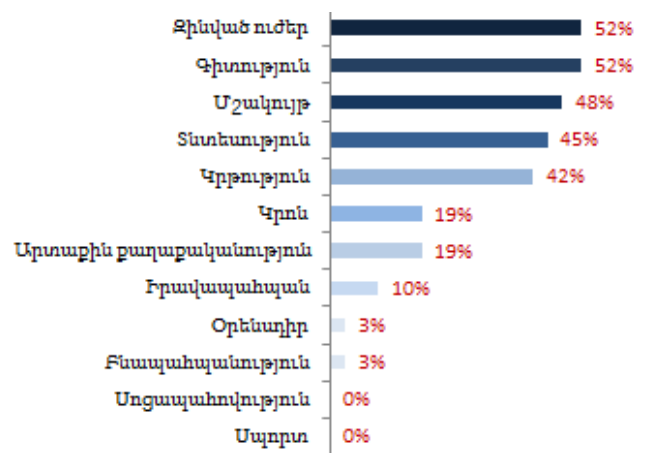
Դիագրամ 11. Հետխորհրդային մամուլում ամենից հաճախ արձարժվող արվեստի ոլորտները

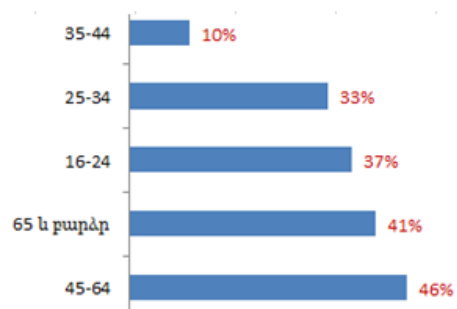
Դիագրամ 12. Մշակույթի տեղն ազգի գոյատևման և զարգացման ոլորտների շարքում

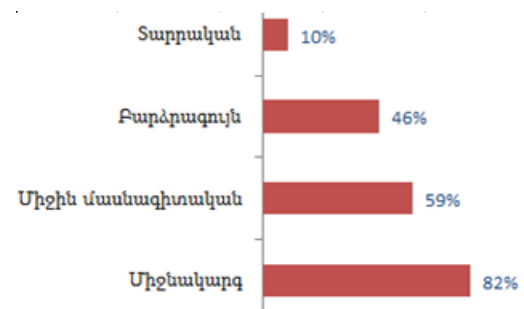
Դիագրամ 13. Մշակույթի տեղն ազգի գոյատևման և զարգացման ոլորտների շարքում (ըստ մշակույթի ոլորտի ներկայացուցիչների պատասխանների)

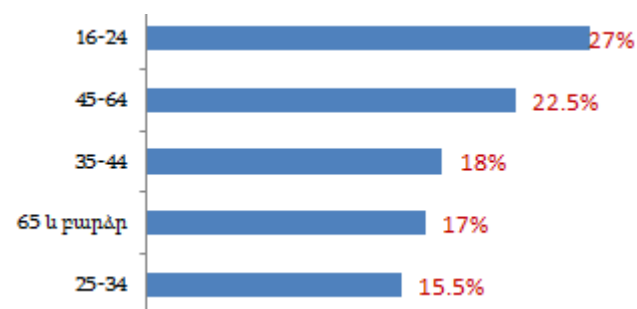
Դիագրամ 14. Պետության մեղավորության մատնանշումը հիմնախնդիրների առաջացման մեջ ըստ տարիքային խմբերի

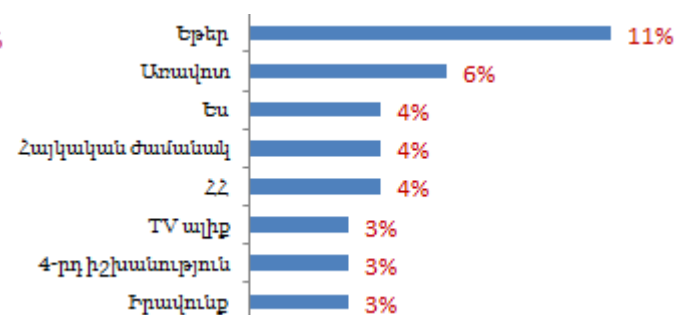
Դիագրամ 15. Պետության մեղավորության մատնանշումը հիմնախնդիրների առաջացման մեջ ըստ կրթության

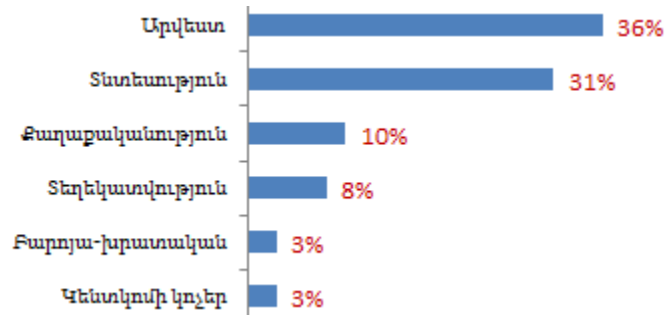
Դիագրամ 16. Կոռուպցիայի առկայության մեջ ժողովրդի մեղավորության մատնանշումն ըստ տարիքային խմբերի

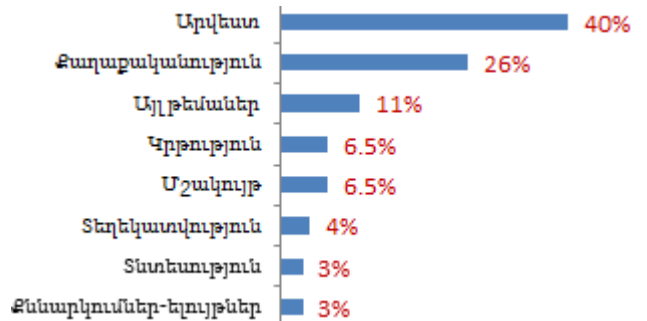
Դիագրամ 17. Թերթերի և ամսագրերի հասանելիությունը հետազոտված բնակավայրերում

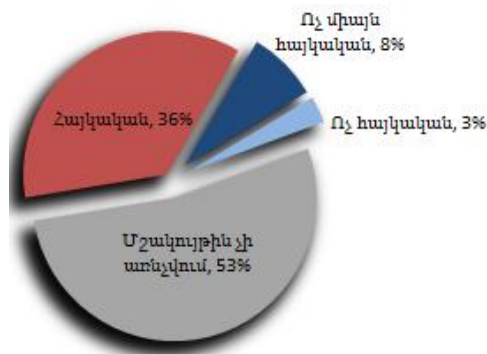
Դիագրամ 18. «Մշակույթ» բառի առկայությամբ թեմաների ուղղվածությունը խորհրդային մամուլում

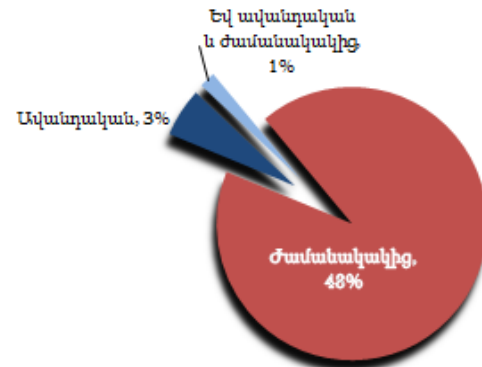
Դիագրամ 19. Հոդվածների ուղղվածությունը հետխորհրդային մամուլում

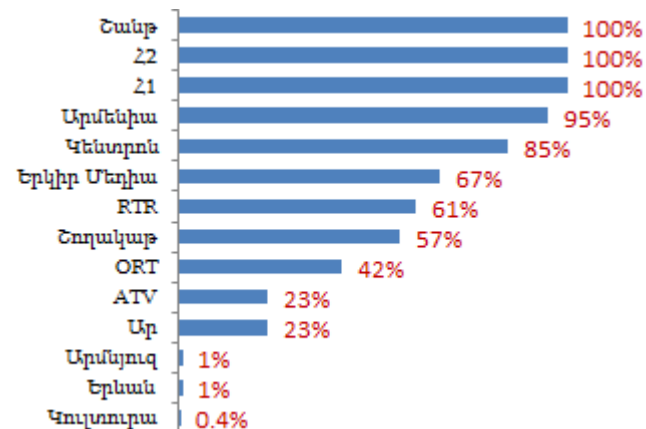
Դիագրամ 20. Մշակույթի ներկայացումը հետխորհրդային մամուլում ազգայինի տեսանկյունից

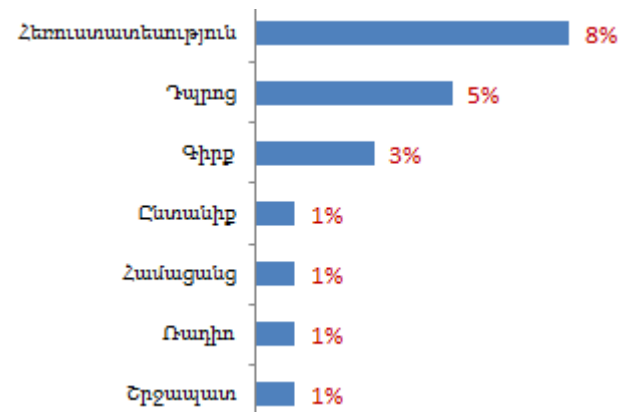
Դիագրամ 21. Մշակույթի ներկայացումը հետխորհրդային մամուլում ավանդականի և ժամանակակիցի տեսանկյունից

Դիագրամ 22. Հեռուստաալիքների հասանելիությունը հետազոտված բնակավայրերում

Դիագրամ 23. Մշակույթի վերաբերյալ տեղեկատվական միջոցները

Աշխատանքում օգտագործված հասկացություններ

Հաբիթուս-Նախահակումներ, որոնք չեն ենթադրում գիտակցական նպատակադրում: Ձևավորվում են երկարատև գործընթացում, զանազան անհրաժեշտությունների ու պատահականությունների, արգելքների ու հնարավորությունների հիման վրա, որոնց, ի վերջո, մարդը հարմարվում է, և իբրև տևական փորձ, հետագայում դժվարությամբ է հրաժարվում դրանցից [147]:

Ազենտ-Ի հակադրություն սուբյեկտի և անհատի՝ Բուրդյեն մտցնում է ազենտ հասկացությունը: Սուբյեկտը նա է, ով իրականացնում է գիտակցական ուղղորդված պրակտիկան՝ ենթարկվելով սահմանված կանոններին: Իսկ ազենտներն, ըստ Բուրդյեի, ավտոմատ գործող էակներ չեն: Չնայած ազենտներն իրականացնում են ռազմավարություն՝ պրակտիկաների առանձնահատուկ համակարգ՝ ուղղված նպատակին, բայց ոչ գիտակցաբար [147]:

Կապիտալ-Ազենտի նախահակումն այս կամ այն գործողությանը մեծամասամբ կախված է այն միջավայրից, որում նա գտնվում է: Իսկ այն միջոցը, որի օգնությամբ ազենտը կարող է բավարարել իր հետաքրքրություններն այդ միջավայրում՝ կապիտալն է [148]:

Մշակութային կապիտալ-Մշակութային կապիտալը ներառում է իր մեջ այն ռեսուրսները, որոնք ունեն մշակութային ծագում, օրինակ՝ կրթությունը [148]:

Տնտեսական կապիտալ-Ամենատարբեր տնտեսական ռեսուրսներ, որոնք կարող են ապահովել ազենտին որոշակի նյութական հիմքով՝ փող, տարբեր ապրանքներ և այլն [148]:

Սոցիալական կապիտալ-Իրական և պոտենցիալ ռեսուրսների համախումբ, որոնք կապված են փոխադարձ ծանոթության և ճանաչման քիչ թե շատ ինստիտուցիոնալացված հարաբերությունների կայուն ցանցի տիրապետելու կամ, այլ խոսքով, խմբի անդամության հետ [148]:

Սիմվոլիկ կապիտալ-Սիմվոլիկ կապիտալն այն է, ինչը սովորաբար կոչվում է անուն, ճանաչվածություն, հեղինակություն [148]:

Դաշտ-Միջավայր, որտեղ գործառնում են հաբիթում ու մշակութային կապիտալը [214]:

Դրակտիկա-Այն, ինչը սոցիալական ազենտն ինքն է ստեղծում կամ ինչին հանդիպում է սոցիալական աշխարհում: Ազենտի կողմից ստեղծված սոցիալական աշխարհի փոփոխությունը [147]:

Ֆորմալ գործոն-Խմբերի կամ կազմակերպությունների սոցիալական կառուցվածք, որը սահմանվում է հստակ սահմանված օրենքներով և սպասելիքներով [212]:

Ոչ ֆորմալ գործոն-Խմբերի կամ կազմակերպությունների կառուցվածք, որը հիմնված է հստակ օրենքների և սպասելիքների հիման վրա, այլ, առաջանում է ինքնաբերական կերպով միջանձնային հարաբերությունների արդյունքում [212]:

Դիսկուրս-Գրավոր և բանավոր տեքստերի ամբողջություն, որոնք ստեղծում են մարդիկ ամենատարբեր ամենօրյա պրակտիկաներում՝ կազմակերպված գործունեությունում, գովազդում, սոցիալական փոխհարաբերությունների ոլորտում, տնտեսության մեջ, ԶԼՄ-ներում և այլն: Ինքնուրույն մտային դաշտ, իրականություն, որը զարգանում է իր համապատասխան խորհրդանշական օրենքներով [172]:

Ուսումնասիրված բնակավայրերի ցանկ

Արագածոտնի մարզ` Աշտարակ, Ն. Սասնաշեն, Արագած

Արարատի մարզ` Արտաշատ, Սայաթ-Նովա, Շահումյան

Արմավիրի մարզ` Հոկտեմբերյան, Մերձավան, Ջանֆիդա

Գեղարքունիքի մարզ` Գավառ, Ծովագյուղ, Գեղամավան
Երևան

Լոռու մարզ` Վանաձոր, Դարպաս, Շահումյան, Սպիտակ (լրացուցիչ)

Կոտայքի մարզ` Չարենցավան, Ջրաբեր, Պոռոշյան

Շիրակի մարզ` Գյումրի, Բավրա, Փանիկ

Սյունիքի մարզ` Գորիս, Քարահունջ, Շվանիձոր, Քարահունջ (լրացուցիչ)

Վայոց Ձորի մարզ` Եղեգնաձոր, Գլաձոր, Ջեղեա

Տավուշի մարզ` Իջևան, Գետահովիտ, Ոսկեպար

Որակական հետազոտություններում ներգրավված փորձագետներ

- **Աճեմյան Ռոբերտ**՝ նկարիչ, Գյումրի
- **Անթառանյան Լենա**՝ Լոռու բաժանմունքի գրողների միության նախագահ, Ս. Զորյանի անվան տուն-թանգարանի տնօրեն, Վանաձոր
- **Առաքել Գևորգ**՝ գեղանկարիչ, Վանաձոր
- **Արման**՝ նկարիչ, «5-րդ հարկ» մշակութային խմբի անդամ, Գյումրի
- **Գալստյան Միհրան**՝ էթնոսոցիոլոգ, ՀՀ ԳԱԱ ավագ գիտաշխատող, ԵՊՀ մշակութաբանության բաժնի դոցենտ, Երևան
- **Գրիգորյան Արմինե**՝ երաժիշտ, Ա. Խաչատրյանի անվան թանգարանի տնօրեն, Երևան
- **Գուլիկյան Վարդգես**՝ նկարիչ, ԵՊՄՀ դասախոս, Երևան
- **Դալաքյան Ստեփան**՝ ժող. երգիչ, Վանաձոր
- **Զեյթունցյան Պերճ**՝ գրող, մշակույթի նախկին նախարար, Երևան
- **Զոհրաբյան Էլֆիք**՝ դերասան, դրամատուրգ, արձակագիր, գրականագետ, Վանաձոր
- **Թադևոսյան Աղասի**՝ ազգագրագետ, ԵՊՀ դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող, Երևան
- **Թուխիկյան Նարինե**՝ Հ. Թումանյանի անվան թանգարանի տնօրեն, Երևան
- **Թումանյան Նունե**՝ քանդակագործ, Գեղարվեստի ակադեմիայի դասախոս, Երևան
- **Կարեն**՝ նկարիչ, ԵՊՄՀ դասախոս, Երևան
- **Հարությունյան Մեսրոպ**՝ անկախ մեդիա փորձագետ, լրագրող, արձակագիր, ԵՊՀ (Բրյուսով) լրագրություն գիտաուսումնական կենտրոնի դասախոս, Երևանի Մամուլի ակումբի փորձագետ, Խոսքի ազատության պաշտպանության կոմիտեի փորձագետ, Երևան
- **Հայկ**՝ նկարիչ, Երևան
- **Հովհաննիսյան Արփինե**՝ նկարիչ, Վանաձոր

- **Մանուկյան Սեյրանուշ**՝ արվեստաբան, ԵՊՀ դասախոս, Երևան
- **Մարտիրոսյան Վահրամ**՝ սյունակագիր Lragir.am և Media.am վեբկայքերում, գրող, Երևան
- **Մանուկյան Գարիկ**՝ Գյումրու նկարիչների միության նախագահ, Գյումրու Պատկերասրահի տնօրեն, Գյումրի
- **Շիրինյան Արա**՝ հեռուստառեժիսոր, Երևան
- **Սարգսյան Համլետ**՝ ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտի գիտաշխատող, ԵՊՀ դասախոս, Երևան
- **Վարդանյան Արմեն**՝ ռեժիսոր, Հայրենիք հեռուստաընկերության նախկին գեղ. ղեկավար, Գյումրի
- **Ջախմախյան Հովիկ**՝ Վանաձորի Հ. Աբելյանի անվան դրամատիկական թատրոնի տնօրեն, Վանաձոր
- **Քոչինյան Կառլեն**՝ նկարիչ (գրաֆիկա) , Վանաձոր
- **Օհանյան Սուսաննա**՝ քանդակագործ, Վանաձոր